

52.3(2P=632.7)
Ш 624

И. Б. ШИНЖИН

Кайчы А. Г. Калкин

Бичикти аргачы-спонсор болуп
Алтай Республиканын
Улаган аймактагы администрациясы чыгарган
(жааны И. С. КУЮКОВ)

И. Б. ШИНЖИН

КАЙЧЫ А. Г. КАЛКИН

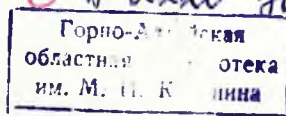
Горно-Алтайск 1996

82.3(2 Рос-Алт) 82.3(2-632.1/6-8

Ш 624

Бичикти аргачы-спонсор болуп
Алтай Республиканың
Улаган аймактагы администрациясы чыгарган
(жааны И. С. КУЮКОВ)

Јуруктап кееркеткени
Россия Федерациязының ат-нерелү
јурукчызы
Игнат Иванович ОРТОНУЛОВ

Шинжин И. Б.

Сказитель А. Г. КАЛКИН. Монография. — Горно-Алтайск: 1996. 220 с.

Бойының «Кайчы А. Г. Калкин» деген ижинде И. Б. Шинжин Туулу Алтайда улу ат-нерелү кайчы Алексей Григорьевич Калкининиң јаштаг ала бу ойгө јетире јадын-јүрүмин, ижин көргүскениле коңтой, оның кай чөрчөктөрин ылгап, үлгерлик чүмдемелин шигдейт. Ого коштой кайчының кай угы оног ары улалып баратканын шигжүчи база темдектейт.

Монография көп кычыраачылардың, үрелүчилердин, студенттердин сурактарыла кепке базылат.

© Шинжин И. Б. 1996

КИРЕ СӨСТИҢ ОРДЫНА

Кан-Алтай! Сен канду Алтай эмезин. Сен улу, жараш, элбек, жайым Алтай! Онын учун сени Кан-Алтай деп адаган.

О, Кан-Алтай!

Көк-чанкыр ынаарлу бийик-бийик тууларын чанкыр теңериге түртүлүп калган туру. Олордын соок жыбарлу баштарында ап-апагаш мөңкү кар ай-күннинг көзине мызылдап жадат.

Мындый чанкыр ынаарлу кобы-жиктерде, тууларда жаткан алтай калык кандый оос чүмдемел жок жадатан. Оос чүмдемелди чүмдеерге ару кей де болужар.

О, Кан-Алтай!

Төмөн өзөктө жүзүн-жүүр агаштар: жайы-кыжы жап-жараш өңдү мөштөр лө чибилер, коо-коо теректер ле быыраш бүрлү кайындар, борбойо өскөн талдар ла жодралар, баатыр бүдүмдү кызыл тыттар. Бу мындый жерде кижининг көксине кандый чүмдү сөстөр эбелбес. Ол сөстөр ончозы кижининг чыккан жерин мактаарга көкүдү күч, күү береринде бир де аланзу жок.

О, Кан-Алтай!

Ол чибилер ле мөңкү мөштөр, теректер ле быыраш талдар, жыды жараш жодралар, байры бүрлү кайындар — олар ончозы кобы-жикти төмөн аккан жаан ла кичинек суулардын табыжын угуп, бойлоры да баштарын жайкап, тойго келген улус чылап, шуулажып, чөйө кожондожып турат.

О, Кан-Алтай! Мында жаткан алтай жон, чын, база чөйө кожонду! Коот-жыргалду.

О, Кан-Алтай!

Жайгы өйдө бастыра кобы-жиктер, кежим ошкош жалаңдар кызыл, көк, ак, сары ла жүзүн өңдү чечектерге бүркөткенин көрзө, жараш жытту кейин тынза, кандый жараш, жакшы. Жажыл торко өлөңи талай кептү толкуланып жадар.

О, Кан-Алтай!

Чын да, мындый жерде жадып, алтай албаты үйеден үйеге мөңкү болуп артып калган кожондор, тай ат көдүр болбос, тар эжиктен батпас кеп ле укаа сөстөр, кайкамчыкту табышактар, ат-нерелү кай чөрчөктөр чүмдегени жолду. Мындый көрүмжүлү, ар-бүткени бай, албатызы иштенкей, киленкей ле аярынгай жер — ол Туулу Алтай. Ол эмезе оны Кан-

шингжүлү иштер жеткилинче бар. Ал-нерелү (героический) алтай чөрчөктөр аайынча көп тоолу ширтемелдү иштерди темдектен тура, же бу өйлөргө жетире кай чөрчөктөрдү кайлап айдатан кайчылар керегинде сүрекей ас шингжүлү иштер бичилгенин айтпаска болбос.

Же карын, баш болзын! 1930—1940 жылдарда бичишчилер П. В. Кучияк², А. Л. Коптелов³ кайчы Н. У. Улагашев керегинде бичигилеген. 60—80 жылдарда Н. У. Улагашевтин 100 жылдыгына учурлап, бичишчи, проф. С. С. Суразаков жылбилү бичик чыгарган⁴. Бу ок шингжүчи кайчы А. Г. Калкин керегинде «Маадай-Кара» деп бичикте жеткилинче, кыска да болзо, онын жадын-жүрүмин ширтеп, кепке баскан⁵.

Алтай-кудайыстын алдында жүрерде, чөрчөк айдаачыларды албаты ундыбай жат. Жада калган ла тирү кайчылар керегинде «Алтай баатырлар» деп 12 томду бичиктерде бир эмештен кыска жетирүлөр берилген. Ол жетирүлөрдө анчада ла кайчылар айткан чөрчөгүн качан, кажы жерде, кемнен укканы чокым темдектелет.

Россия ла карындаштык жуук гран ары жанындагы ороондордо ученылардыг ижинде албатынын кайчылары, кожончылары керегинде шингжүлү иштер көп. Же ол ок өйдө, анчада ла жаан чөрчөктөр айдатан кайчылардын, чөрчөкчилердин жаш ла жашт тужсындагы өйлөрдө албатынын бай оос чүмдемелин канайда санаа-көгүске алып, озогы жанжыгуларды (традицияларды) канайда буспай, канча жылдардын туркунына айдып тургандарына ас ажарулар салынган. Көскө көрүлбей, көгүске илинбей калган. Онын учун бу жолдыктардын авторы бойынын «Кайчы А. Г. Калкин»⁶ деген ижинде эмдиги өйдө Кан-Алтайдагы эзен-амыр кайчылардаг ла чөрчөкчилердег, чөрчөк билер ле угарга сүүр улустан өрөгү айдылганы аайынча бу жарт эмес сурактардын карууна чыгарга кичеенген.

Шингжүчи-автор болуп, көп кайчылардыг айлына жүрүп,

² П. Кучияк. Певец Ойротии, журн. «Народное творчество», № 2, 1939.

³ А. Коптелов. Н. У. Улагашев и ойротский эпос. В кн.: «Алтай-Буучай». — Новосибирск, 1941.

⁴ С. С. Суразаков. Кайчы Н. У. Улагашев. — Горно-Алтайск, 1961.

⁵ С. С. Суразаков. Биография сказителя А. Г. Калкина. Маадай-Кара. — М., 1973. — С. 439—442.

⁶ Шинжин И. Б. Кайчы А. Г. Калкин // Монография/, — Горно-Алтайск, 1984. Онын ок. Сказитель А. Г. Калкин /Орус тилле/, Горно-Алтайск, 1987.

олордын жадын-жүрүмиле, ижиле, творчествозыла жуук таныжсын, көп тоолу угаачыларла туштажсын, жарт эмес сурактардын карууна чыгып, бир канча шинжүлү иштер өткүргөн. Кайчылардын, угаачылардын айткан санаа-ишүүлтелерин түндөшүрүп, жарадулу түп-ишүүлте чыгарарга сананган. Жайалталу кайчылардын ла чөрчөкчилердин, угаачылардын жагыдан айткан санаа-күүни фольклористикада жетире жарталбаган сурактардын агызына чыгарына жөмөлтөзүн жетирердег маат жок.

О, Кан-Алтай!

Калганчы жылдарда алтай кай ла кайчылар керегинде, анчада ла бүгүнгү жашөскүрүм кайлап, кайдын жажыдын билерге, кай искусствону жагыдан көдүрерге ууламжы алар өйдө, жербойындагы печатта бир канча жылбилү статьялар кепке базылган. Олорды бичишчилер ле поэт-үлгерчилер, ученылар, үредүчилер ле үренчиктер бичигилейт.

О, Алтай-Кудай!

Эзен-амыр кайчылардан бүгүн Туулу Алтайда ады-чуузы чыккан кайчы Алексей Григорьевич Калкиннин чөрчөктөри, кайы, жадын-жүрүми, жагы бичиген үлгерлери аңгылу аjarуда туруп жат.

О, Кан-Алтай!

Кычыраачылар «Кайчы А. Г. Калкин» деп бичигинди катап чыгар деп сурагылайт. Слерлердин сурагаарга алкыш. Бичикти жагы солундарла толтырып, чыгарарга амадаар ла керек.

О, Кан-Алтай!

Лирме жыл мынанг кайра (1973) А. Г. Калкиннин кайлап айткан «Маадай-Кара» деп ат-нерелү кай чөрчөги Москвада чыккан. Алтай ла орус тил ого эки канат болгон, олар бичикти ыраада учурып апарган. Анайып бистин де, өскө дө ороондордын оос чүмдемел сүүчилери оны акту күүндеринен уткыгандар. Олор ончозы алтай албатыда кайчылар эмди де бар турбай деп кайкашкандар. Кайчы эзен-амырда, тар эжиктен батпас кай чөрчөктөри эмди де бичик болуп чыгар.

«Маадай-Кара» деген баатырлык чөрчөк жүзүн өң будуктарла жазаган кееркедүлү болуп Новосибирск городто чыккан. «Мындый чүм-жазалду алтай кай чөрчөк алтай албатынын жүрүмүндө баштапкы катап чыгып жатканы бу болор» — деп, Горно-Алтайскта «Ак-Чечек» издательствонун директоры (В. Э. Кыдыев) сүүнип айткан.

Јурукта, солжанынан: член-корр., доктор наук А. Б. Соктоев, Евлокия Яковлевна да Алексей Григорьевич Калкиндр. Кийин јанында Новосибирсктен келген ученылар. Ортозында ак бөрүктүлерден З. С. Казагачева да К. Е. Укачина. Май, 1984 ј. Јабаган.

О, Кан-Алтай!

Јүректен база бир сүүнчилү айдатан керек — ол Алексей Григорьевичтин «Ай-Сологой ло Күн-Сологой» деп кай чөрчөктөринин јуунтызы 1989 јылда алтай тилле Горно-Алтайскта ак-јарыкты көргөн. Јуунтыга эскиде кепке базылган «Очы-Бала», «Кан-јеерен атту Кан-Алтын», «Темене-Коо», «Кара-Таајы кыс», «Көгүтей-Көкшин ле Боодой-Коо», «Алтын-Эргек» ле јангы бичилген «Ай-Сологой ло Күн-Сологой» деп чөрчөктөр кирген. 1995 јылда «Алтай баатырлар» деп көп томдорлу чыгып турган бичиктердин 12-чи томында кайчынын «Кан-Канчыкай» деп јаан кай чөрчөги чыккан.

Кайчынын айтканына бастыра јол ачык.

БАШТАПКЫ БАЖАЛЫК

КАЙЧЫЛАР УГЫ

ЎЗЎЛБЕГЕН

*Аданын уулы өрө өзөр,
Адазы көрбөгөн жер өдөр.*

Алтай кеп сөс.

Чанкыр Алтайдын бийик тууларында ла элбек кобы-жиктеринде, кебис ошкош кежимдий жалаңдарында озодон бери кожончылардын, топшуурчылардын, комысчылардын, икн-личилердин жаркынду искусствозы эмдиге жетире жылыбайт. Ол жаңы өйдө жаңыдан солун жаңыланып, жаңы учур алынып, алтай албатынын ич-буур (духовный) культуразын жарандырып, байыдып жат.

Жер үстинде кажы ла албаты жүрген жүрүминде энчилү керек эткен бойынын эн артык уулдарыла, кыстарыла узак өйлөрдin туркунына оморкоп, үйеден үйеге оморды эске алып, ал-санаа-зында агару алып жүрет.

Бу өйгө жетире кайыш курлу алтай албаты ады-чуу чыккан кайчыларыла оморкойт. Омор озогызын ойгорткон чөрчөктөрin алтыннан артык баалап жат. Андый кайчылардын тоозында, туба жеринен Н. У. Улагашев (1861—1946), Н. П. Черноева (1925—1977), Кан-Оозы аймакта Экинур журтта жадып, жажы жедип, жада калган К. Т. Кокпоева (1905—1972), Шабалин аймактан Н. К. Ялатов (1927), Т. А. Чачияков (1923) десе Ондой аймакта Жоло журттан. Омордын кай чөрчөктөри бичик-биликте жажын-чакка артып калган.

Беш сабардый беш кайчыны бастыра жаан кайчылардан анылап алганыс жакшы. Озо баштап омордын өбөкөлөри кайчылар болгонуын ундыбас керек. Темдектесе, Николай Улагашевич Улагашевтин адазы жаааны жабыс кайчы болбогон. Жети-сегис жажында Николай адазы Улагашла кожо ак сөм карлу тайгаларга андап баратан. Энгирлер сайын байбак мөштин төзинде Улагаш ат-нерелү баатырлар керегинде чөрчөктөр кайлаганда, уулы Николай кайкап угар. Ол жөнү алган жуучыл,

жалтанбас, јон-калык јайымдаачы баатырдыј болгон болзом деп сананып јүретен. Је кичинек анчы јангыс та ап-апагаш карда андардын изин танып турган эмес. Ол анайда ок кайчылардын кажызы јакшы, јараш үндү, чечен сөстөрлү кайлап туратанын чокым ондоп алган.

Анайып тогус јашту Николай адазы Улагаштын, Кыскаш деп јаан јашту, јайалталу кайчынын, уулчакка үредүчи-кайчы болгон Салбак Бочоновтын, Кабак Тадыжековтын кайларын уккан. Николайдын кайчы болор јолында анчада ла көс јок таайы Сабак Бочонов јаан јол берген үредүчи болгонын адазы чокым темдектеген. «Таайыннын ордына кайчы болотон эмитирин, балам. Үредүүн таштаба, кичеен» — деп, ол уулчагын эркелеп айткан¹.

*...кайчы
болотон
эмтирин,
балам.
Үредүүн
таштаба,
кичеен.
Улагаш.*

Чын, Улагашев Николай Улагашевич Кан-Алтайдын ат-нерелү кайчызы болуп, эр-јажына албатыда ады-јолын бичикке артырып койгон. Је улу кайчынын балабарказынан кем де кайчы болуп чыкпаганы ачымчылу. Онын јангыс ла Григорий деген уульнын Үренчи деп кызы бир эмеш тегин чөрчөктөр, кеп-куучындар ла тоолу соојындар (мифтер) билер болгон.

Түндүк Алтайдын база бир калганчы кайчызы Наталья Павловна Черноева. Бу туба укту, шулмус, неден де жалтанбас кайчы үй кижии, бойынын угы-төзинен ээчий улалтаачы кайчы јок болуп јада калган. Онын таадазы Кабак јыш јеринде адычуу чыккан кайчылардын бирүзи. Кабактын уулы Павел база да тилге чечен, чөрчөктөр айдарга ус, онон онын кызы Наталья. Наталья Павловна 20 кай чөрчөк, оок, тегин чөрчөктөр, соојындар, кеп-куучындар билетен. Је бу кыс кижии киндиктү кижиге барбаган. Айдарда Черноевтердин кайчы ук-төзи мында ла, Наталья Павловнада үзүлгени јарт.

Кан-Алтайда азыйдан бери үй улустан кайчылар база бар ла болгон. Је олордын көп нургуны чөрчөктөрдии кайлабай, анылу үлгерлик кебиле јараштыра айдатандар. Андый кайчылардын ортозында, темдектезе, Кан-Оозы аймакта Экинур деп јуртта јаткан Казак Тоорчыковна Кокпоева чыккан, өскөн јери

¹ С. С. Суразаков. Кайчы Н. У. Улагашев. — Горно-Алтайск, 1961. — С. 9.

Булака. Эмдиги Экинурдан ыраак ла эмес. Онын аказы Кокпоев Шонтой кай чөрчөктөрдү база билетен. Же Казак Тоорчыковна Кокпоева жаан кай чөрчөктөрдү билери ле айдары жанынан Алтай-кудайдан жайалталу бұткен. Онын кай чөрчөктөрүн шинжүчилер анчада ла 1960-чы жылдардын учы жаар бичип баштагандар. Үй кайчынын «Ирбис-Буудай», «Кан-еерен атту Кан-Жекпей», «Ак-Коныр» деген чөрчөктөри «Алтай баатырлар» деген бичиктердин 7-чи томында кепке базылган².

Казак Кокпоеванын адазы Тоорчык жаан кайчы. Оны жетен-сегизен жашту жаан улус, бодолы, 1995 жылга жетире ундыгылабай жүргүлеген. Тоорчык ат-нерелү кай чөрчөктөрдү топшуур согуп кайлайган. Чөрчөктин үлгерлик сөстөрүн чокым айдар, топшуурды кайлалган жолдыктарды көмө баспас эдип соготунын угаачылар ичине тын жарадатан болтыр.

Кичинек тушта Казак адазынан көп кай чөрчөктөрдү ундылтпас көксине тын шиниткен. Ол ок өйдө чөрчөк сүүчи кыс, Булакада ок ады жарлу Мойно деп кайчыдан да ас эмес ат-нерелү чөрчөктөрдү мезине шиниткен. Казак он алты жажында көстөн сокоргоны ачу. Алатан, сөс берген жипт уул өскө кижн алган. Казактын адазы, Мойно деген үредүчи болгон кайчы жада калгандар. Же Казак Тоорчыковна олондон уккан кай чөрчөктөрүн төрөл калыгына энчиге артыргызып салган. Жаңыс ла кайчы угы оныла кожо жоголып калганы коронду.

Эзен жүрген кайчылардан Николай Кокурович Ялатовты алза, Алтай-Кангайда база бир угы-төзи жаан кайчылар болгонын албаты билер. Ялатовтын таадазы Сыран ээлү кайчы дежип, улус эмди де эске алат. Онын уулынын уулы Николай (сондой Шуну деп аданып жат) база жарлу кайчы, Онын бир канча чөрчөги «Алтай баатырлар» деп бичикке де кепке базылган. «Өлөңгир»³, «Чымалы-каан»⁴ деп кай чөрчөктөри алдынан бичиктер болуп чыгала, Кан-Алтайыстын калыгына карлагаш куштый учуп, тарап-таркап калган. Институттын архив-көмзөзінде кайчынын «Жаңар-баатыр»⁵ деп эн жаан кай чөрчөги чыгар өйин сакып жат.

² Алтай баатырлар, VII том, Горно-Алтайск, 1972.

³ Өлөңгир. Горно-Алтайск, 1970.

⁴ Н. Я л а т о в. Чымалы-каан. Горно-Алтайск, 1988.

⁵ Жаңар-баатыр. ФМ № 316, архив.

Николай Кокурович төрт-беш баланын адазы. Же бүгүңги күндерде жажы жаанай берген кайчы бойынын балдарынан кайчы-чөрчөкчи жогына комьдап жүрет. Же алдырбас, ат-нерелү кайчы Ялатовтордын кайчы ук-төзи Николай Кокуровичтен ле үзүлип жат дезе, кезем ошкош. Айса, балдарынын балдарынан кайчылар чыгар. Оны ой көргүскей.

Төлөс сөөктү Табар Анышкинович Чачияков база ла укту-төстү кайчы. Адазы Анышка баатырлык ат-нерелү чөрчөктөрдү канча-канча түндер туркунына кайлайтан. Табар онон бир канча чөрчөктөрдү угуп, эмдигенче үлгерлик жолдыктарын, жетен жаштан ашса да, бир де ундытпай айдып жүрет. Онын бир канча чүмдемелдери жаркынду чөрчөктөри «Алтай баатырлардын» томдорына база кирген. «Кан-Алтын» деген кай чөрчөги алтай ла орус тилдерге чыгарыларына белетелген. Ол 1996 жылда жер-телекейге көнү жол алынып жатканы база да жаан сүүңчи. Андый да болзо, Чачияковтын кайчы угы Табар Анышкиновичке ле токтооры билдирет. Же андыйда болзо, көп азырап салган балдарынын балдарынан, айса болзо, жаан кайчылар чыгар.

Же Туулу Кан-Алтайда бу күндерге жетире, андый да болзо, бир кезек кайчылардын угы-төзи улалганча. Олордын тоозына Калкиндер кирет. Калганчы бежен жылга жуук өйдин туркунына Туулу Алтайда ат-нерелү кай чөрчөктөрдү кайлап айдатан ады жарлу кайчылардын бирүзи Алексей Григорьевич Калкин болуп жат. А. Г. Калкин укту-төстү кайчы улустын билезинде чыккан. Онын адазы, Григорий Иванович Калкин — жайалталу кайчы болгон.

КАЙЧЫ ГРИГОРИЙ ИВАНОВИЧ КАЛКИН

*Лиит жылдарында А. Калкин
көп тө кайчыларды укса, же чын
кайлаарын ол жангыс ла адазынан
үренген.*

С. С. Суразаков.

Григорий Иванович Калкин бүгүнгү ады жарлу Алексей Григорьевичтин адазы. Ол база жаан кайчы. Онын ады-жолу Улаган аймакта онызыла макту. Магы жангыс та жайалталу кайчы болгонында эмес. Ол озо ло баштап бойы кайчы бололо, јеринде, Паспарты журтта ла оны эбиреде кобылар сайын јаткан кайчыларды айылына кычырып, кайладып турганында.

Калкин Григорий Иванович анайда ок төрөгөн кайчыларды, јыш јеринде ле Алтын-Көлди јакалай јаткан улустын ортозында ончо жайалталу чөрчөк айдаачыларды бир де ажарузынан божотпогон. Ол кайчылар, чөрчөкчилер, кожончылар ла кей-кебизин куучын айдар улустар онын билгирин јаантайын тереңжидип, элбедип турганында аланзу јок. Чанкыр ынаарлу өзөктөрдө јаткан жаан кайчылар Григорий Ивановичти айылдарына ачык-јарык күүндү кычыратан. Онын да учун ондый күүн-тапты Калкин жангыс та бойынын күүнинен эмес, је анайда ок бала-барказынын, төрөгөндөринин ле јуук айылдаштарынын алдынан база айылына кычыратан. Ол туштажуларда көп нургунында, кайчылар кайлагылап, озодо албаты канайда јатканы керегинде јилбилү куучындајатан.

Григорий Иванович Калкин, 1901 жылда Улаган аймакта Паспарты деп јерде чыгып, бойынын алтан сегис јажында бу ок аймакта јада калган. Григорий Ивановичтин экинчи үйинен чыккан уулы, Николай Григорьевич Калкин, адазы керегинде 1978 жылда мынайда эске алынып куучындаган:

— Мен адамнын јүрүмин ончозын билбезим, је школго үренип турарымда, анчада ла сегис-тогус класстарда, јүрүми керегинде айтканынан көксимде ас ла јаны артып калган.

Адамнын айдыжыла болзо, ол жытас сөөктү улуста чыккан. Жытас улуста көп кожончылар, кайчылар болгону кучуу чындап отыратан.

Григорий Иванович Калкин жытастардан чыкканы керегинде анайда ок Улаган журтта жаткан Семен Данилович Куюков база кучуу чындайтан. Онын айтканыла болзо, Григорий Иванович жытастарды таайым деп айдып жүретен. Жытас сөөктү улуста көп кожончылар, жакшы кайчы-чөрчөкчилер, кей-желбис кам-жарлыктар да бар болгон. Ого коштой Калкиндердин угында озодо кайчылар барын укканы керегинде ол база темдектейтен⁶.

Революциядан озо ло онын кийинде Улаган аймактын кажы ла журттарында көп кайчылар болгону жагы жаандап калган бүгүңги каргандар кучуу чындайт. «Мен де бир кезек кайчыларды угуп, олардын чөрчөктөрүнүн чүмин ле жараштыра кайлагандарын кайкап жүрөтөм — деп, бу ок аймактагы «Советский Алтай» совхозто директор болгон Арсентий Васильевич Санаа эске алынатан — Григорий Ивановичтин кайын мен база уккам. Онын кайы тың, сөстөри жарт. Ол Улаган аймакта эн жакшы кайлайтан кайчылардын бирүзи болгон».

Григорий Иванович Калкиннин кайын оогоштон ала угуп жүргенин С. Д. Куюков база жилбиркеп айдатан. Онын айдыжыла болзо, ол сүрекей жаан кайчы, топшуурды да сүреен жакшы соготон.

Семен Даниловичтин айтканыла, Григорий Иванович кайлаар алдында такпаачыл. Неге де бачымдабас, үскедебес. Топшуурын алала, кылдарын үнине келиштире соголо, туура салып койор. Отурган улусла кожо чайлап, кучуу чындажып отурар. Улуска аярын кай, олардын кай угарга турган некелтезин билгир сезип ийетени кайкамчыкту болотон.

Григорий Иванович айылында кайлаганда, калын этире бүктеп төжөгөн ак-боро өңдү кийистин үстине байдастанып алган отурар. Белетеп, толгоп салган узун сапту топшуурын алып, чертип согор. Кезикте база бир эмеш толгоп ийер. Бир эки-үч минут кире ойноор. Бастыра ал санаазы кайдаар да жүре берген чилеер. Кабактары түүлип, көстөри чала жумула согулар. Онын ла кийинде кайы араайынан күүлеп башталар.

«Маадай-Кара» деп жаан учурлу чөрчөкти ол көп кайлайтан.

⁶ С. Д. Куюков. Бу жетиүүлери авторго 1978 жылда айдып берген.

Кайчынын адазы: Григорий Иванович Калкин. 1937 жылдагы фотоурук.

Кезик јерлерин, темдектезе, Маадай-Кара уулын, умчы эдип, талла кабай өрүп, аппарып агаштын ортозына, јаш кайыннын төзине јажырарда, кижинин көксине јаан кунук тўжўре кайлаар. Тоолу отурган келин угаачылардын көстөринен јаш мөлтиреп тўжетени кайда.

Бир канча јерде, чын алза, качан өштў Кара-Кула Маадай-Каранын малын айдап апарып јадарда, байтал мал ўўринен јарылала, Алтайындеен мантаарда, оны тударга сўрўшкен улусты кайчы чала шоодылган ла электеген сөстөрдди кайлап, ўнле ағылап турар.

Бўткилинче алза, Григорий Иванович чөрчөкти тўгезе кайлаганча, ўни јангыс кеминде болбой, канча-канча катап кубульп турар. Чөрчөктин учуры айынча ўн бирде бийиктеп эмезе јабызап, тыгып, арайлап, кезерлў ле јалакай угулар.

Кайчы Калкиннинг айлына кайчылар келгенде, айылдын ээлери олорго база ла калын этире кийис төжөөр. Куюков Семен Даниловичтин айдыжыла, ол кийистин ўстине, керек дезе, корокой тон до төжөй салатан. Шылтагы, учурлузы неде дезе, кайлап отурган кайчынын алдынан соок болбозын, ўн ўрелбезин деп кичеегени болот.

Ончо кайчылар байдастанып отурып кайлаар. Јангыс ла школдор, клубтар иштеп баштаган өйлөрдө, кайчыларды отургыштарга отургызып кайладатан јан табылган деп, кайчылар керегинде эске алынганда, улус темдектейт.

Григорий Иванович кайлаганда, улус бир де табыш чыгарбас, канза азышпас, танкы тартпас. Онызы кайчыны ла онын кайын тоогоны болот.

Кайлап отурган кайчыны, угаачыларды айылдын ээзи ўй кижии казан-айак азып, чайладып, ајандырып јат. Кезикте курсак-тамакты кай угарга келген улус та экелетени бар. Је ол ок өйдө, темдектезе, Григорий Иванович айлына кандый бир јаан јашту, тоомјылу, ады-јолы јарлу кайчы келгенде, кой до сойып јат, јайгы өйлөрдө чеген де аскылап турганы кайда.

Григорий Иванович Калкин кандый да улустын ортозында кычыруга да, айтыруга да јўрўп кайлаганда, ол кайлап јўргенин бир де катап соотко, јыргалга бодобойтон. Кай чөрчөк айдары, кайлаары јўрўмде јаан учурлу, некелтелў. Бичик те бил, бичикчи де эмес бол, орды јангыс.

Григорий Иванович эрте јашта бир эмеш бичикке ўренип алган. Онын бичикке ўренип аларына, байла, Балыктујулдагы

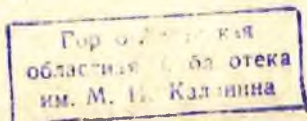
ла Чолушмандагы церквелер ажыра үренген улус камаанын жетирген болор деп, жаан улус айдыжат.

Ого, кайда ла иштезе: аш саларга кыра да сүрзе, колхозтын ал-түмен малына өлөн дө белетезе, жаантайын улуска ол өйлөрдө газет кычырып, андагы айдылган керектердин учурын жартаарга келижетен. Оныла коштой, кандый да иш болзо, арыдым, чыладым дебей, энирлер сайын улуска, жашөскүримге албатынын чөрчөктөрүн, жүзүн-жүүр озогы куучындарын, табышкак, кеп, укаа сөстөрүн тун ортозына жетире јилбиркеп куучындайтан. Је ончо улустын эн ле јилбиркеп угатаны — ол кай чөрчөк. Григорий Иванович топшуур согуп, кандый бир чөрчөк кайлаганда, јилбиркеп уккан улус тан да атканын сеспей калатан. Угаачыларга анчада ла «Көгүдей-Мерген» деген чөрчөк сүрекей жарайтан. Мында Көгүдей-Мерген баатыр уулчак ла тужында Кара-Куланы өлтүреле, олјодо адазын јайымдап алган. Онон ол Эрлик бийге тужуп, оны јуулайла, јендеп, јер үстине чыгат, амырайла, тенери кааннын кызын алып, онон андагы каршулу каандарды база јуулаган. Эн учында, јуу-чак божогон кийинде, өштүлер јоголо берерде, тенериге учуп чыгала, анда јылдыс болуп артып калган. Јашөскүримге анчада ла Көгүдей-Мергеннин баатыр күчи ле ак-чек санаалу болгоны, бойынын јүрүми керегинде бир де сананбай албатыны олјодон јайымдаганы сүрекей оморкодулу.

Улаган аймакта ол өйлөрдө кайчылар көп болгон, оlorдын ортозында: Чолтуков Оспыйнак, Токтогулов Тоолок, Тобоков Данил ле онон до өскөлөри. Григорий Иванович оlorдын кажызыла да сүрекей јуук таныш кижн болгонынан улам, оlorдон көп кай чөрчөктөр угуп алган. Ого коштой бир кезигиле аймак ичинде кайчылардын маргаандарында туружып, оlorды акалап та туратан.

Кайчы жаантайын ла бойы кайлабай јат. Ол анайда ок өскө дө кайчыларды сүреен тындап, оlorдын чөрчөктөрүн төкпөйчачпай айдарга кичеенетен. Анайып Григорий Иванович Калкин өскө кайчылардын, ол тоодо Оспыйнак Чолтуковтын кайын, чөрчөктөрүн угарын сүйитен.

Оспыйнак Чолтуков Григорий Ивановичтин эн јуук таныш-нөкөр улустарынын бирүзи болгон. Оспыйнак улуска, балдарга оспо тургузатан кижн болгон деп, Балыктујул јурттын карган улузы эске алынат.

Оспыйнак Ондой аймакта өскөн. Эрте жаштаң ала ада-энеден өскүске артып, бойынын Јинжилей деп таадазында жүрүп чыдаган⁷.

Јинжилей өрөкөн алтанга јуук кай чөрчөк билетен јаан кайчы кижн болгон. Јаштаң ала Оспыйнак таадазынын ончо чөрчөктөрнн угуп, ол ок өйдө кайлап үренген. «Токым алдында ат болор, тон алдында эр болор» деген бирүзи, Оспыйнак, өскүс те жүрзе, бойынын албатызынын оос творчествозын жаштаң ала көксине салып, куладыи күчтү јнит өйинде јайалталу јаан кайчы деп адаткан.

Је «кийис чөйилер, кижн өзөр» деген бирүзи, Оспыйнак айылду-јуртту боло берген. Ондой аймакта, Каракол ичинде, ол көп балдарлу болгон улустын тоозына кирген. Је Оспыйнактын балдары сегис-тогус ла јашка једип, онон јада калатан. Онын учун таадазы Јинжилей де, өскө дө төрөөн-тугандары оны өскө јерге көчсин деп күүнзегендер. Турган јуртынан өскө јерге көчсө, бала-барка эзен-амыр жүрерден маат јок. Анайып Оспыйнак 1917 јылда Ондой аймактаң ыраак Улаганга көчүп, Чибилү јурттаң ыраак јок Крамалу деп јерге эки балалу көчүп келип, анда калганчы күндерине јетире јаткан.

Оспыйнак Чолтуков Кадын ла Урсул ичинин кайын сүрекеј јакшы билетен, ол «Кан-Бүдей», «Кан-Сологой» деп чөрчөктөрдн түни-түжи јети күнге чыгара кайлайтан јаан көгүсүндү кайчы болгонын ол өйдө јаныс та Григорий Иванович эмес, је анайда ок өскө дө улус кайкап туратандар.

Чолтуков Оспыйнак ла Григорий Иванович Калкин кезик аразында угаачылардын алдына кандый бир чөрчөктн ээчий-деечий кайлап, нөкөрлик маргаандар өткүрнп туратандар, је кемизи де болзо, сен акаладың, сен озолодын деп сөс блашпайтандар. Бир чөрчөктн эки кайчы кайлаганы олардын ол чөрчөктн јакшы билернн чокумдап јат. Ого коштой кайчылардын јаан искусствозын угаачылар тудуш ла көрүп, олардон көп јилбүлү солундар билнп алат.

Григорий Иванович бойы анайда ок јарт кайлу кижн. Онын кайынын узы јаантайын бийиктеп, билери тереңжип туратан. Улус оны айылдарына кычырып, кайладып, күндүлеп турата-

⁷ С. С. Суразаков. Биография сказителя А. Г. Калкина. «Маалай-Кара». М., 1973, с. 440; Б. Белюров. «Кайчылар, сулурчылар жүрген јер», «Алтайдын чолмоны», 9 апрель, 1976.

ны кайда. Кезикте улус кой өлтүрүп, кайчыны жакшы күндүлейле, жанар бажында ого этген, курут-быштактан берип, айлына үйдежип салатан. Албатынын жаңы андыи. Оны озогы-озогы өйлөрдөн бери жандап салган. Григорий Иванович улустын берген күндү-сыйын албаска кичеенетен, же жанды бузарга, улустын күүнин жандыарга база жарабас. Олордын ачынганын кайчы жаан түбекке түней бодойтон.

Григорий Иванович жаңыс та кай чөрчөктөрдү улуска кайлап, оларды жаантайын соныркадып турган эмес. Ол анайда ок алтай албатынын жаң-кылыгын жастыразы жок билип, жаңжыккан ончо эп-сүмени, органы чокым ондоп, оларды бойы да жүрүмдө кыйыжы жоктон бүдүрүп жүрөтөн. Ол анчада ла улустын кол-будында, кайда-кайда бертик-сынык болгондо, ончозын эптеп, тудуп салатан. Онын учун оору-жоболду улус ары-бери аржан сууларга жүргенде, Григорий Иванович Калкинди кожо алып, жүзүн-жүүр жаңжыккан жаң-некелтелерди чын бүдүрөргө амадайтандар.

Улустын эске алынганын айтса, Г. И. Калкин аржан сууларга жүрзе, ажу-боочылар ашса — кайда ла алкыш сөстөрдү сүрекей жакшы айдатан кижн. Же кайчынын кажы ла болгон жеринде топшуур жок болбойтон. Онын ла келген жеринде улус жуулып, топшуурдын үни көндүгип, жаан көгүстен чөйчүлүп чыккан кай ыраак-ыраакка жайылып туратан...

ҮЧИНЧИ БАЖАЛЫК

КАЙЧЫНЫНГ БИЛЕЗИ. БАЛДАРЫ.

Биледен жаан өмөлик жок.

Алтай кеп сөс.

Топшуур алган тужында

Соодоп-жырган кайлайтам.

Алексей Калкин.

Улу Октябрьский революциядан озо Паспарты деп өзөктө улус кобылар сайын жаткан. Жаңыс ла революция каан жаңын антарып, совет жаңды төзөгөн соңында, туш-башка жаткан жокту-гойу улус бир жерге көчүп, чук жада берген. Эмди олор колхоз төзөп, кажы ла кижиле алдынан эмес, өмөлик күчиле мал азырап, ого азырал белетеп, жер кыралап, ырысту жада бергендер.

Революциянын жайымдаачы учурын ла жаңы жадын-жүрүмди төзөп баштаганын кажы ла кижиле чокым ондоп, бойынын агару ижиле, ак-чек санаа-күүниле совет жаңды тынгыдарына бастыра күчин салып жат.

Паспартыда колхоз төзөлөрдө лө ончо улус, ол тоодо Григорий Иванович ле Анна Афанасьевна, ого киргилеп, онын ижинде эрчимдү туружа бергендер.

Григорий Иванович көп жылдардын туркунына колхозко жылкылар кабырып иштеген.

Григорий Ивановичтин сыны бийик, көкси таларкак, үни жардак, көстөринин көрүжи түрген, от чылап суркураган турар. Ол жаан эмес эрин сагалду жүрөтөн.

Балдардын энези Анна Афанасьевна база да жаан сөөк-тайакту, жош жаң-кылыкту, төп кижиле болгон. Канайып та айылдын ичинде иштезе, же «жалтырык* бүткен кижиле» деп, оны жаан улус эске алатан⁸.

Григорий Иванович ле Анна Афанасьевнанын айылчыла-

* Жалтырык — шалыр.

⁸ 1976 жылда Варвара Иосифовна К у ю к о в а н ы н г айтканы аайынча.

ры үзүлбес, очок-күли сообос улус болгон. Олор кунугу-ачыныш жогынан барды үлежип, жокты жок деп айдып, албаты-жонло эптү жаткылаган.

Ада-Төрөл учун Улу жуу башталарына жетире Григорий Иванович сельподо садучы, колхозто председатель (Балыктуулда), бригадир, полевод болуп иштеген.

Григорий Иванович Яш-Турада (эмди Бийск) садучылардын үредүзине үренип алала, Улаган аймакка келип, кооперация жанынан бир эмеш иштеген⁹. Чынынча айтса, көп жылдардын туркунына Григорий Иванович Калкин сельпонын саду ижиле тын жылбиркеп, ого жаан күүндү иштеген. 30-чы жылдарда ол Горно-Алтайскка келип, Улаган аймактагы алтай тилле чыгып турган газетке иштеерге болуп, областной газеттин редакциязына жүрүп, типографияга канайда иштеерине таскадулу үредү алган¹⁰. Же Григорий Иванович нени де иштезе, кайда да иштезе, улуска солун-солун куучындар айдып, энгирлер ле түндер сайын чөрчөктөр кайлайтан.

— Мен ол тушта оогош болгом — деп, Куюков Семен Данилович эске алынган. — Суу-Айагы деп жерге Григорий Иванович келзе ле, жаан-яш улус жуула ла берген турар. Ол келди ле дезе, улус бой-бойларына айдыжып, онын түшкен айлына келип, кай да угарга эмес, же жорыктап жүреле, жүзүн-базын солундарды куучындаарын угарга жуулатан. Куучынды угуп божозо, кай угарга күүнзейтендер.

Григорий Иванович сыйнынын айлына түжетен. Жүзүн-жүүр солундар айдылган кийинде жуулган улус оны кайлап берзин деп сурагылайтан. Ол тушта, анчада ла яс-күс өйлөрдө, улустын балдары оок-теек мал күдүп, энгирде кажаган-чеденге кийдирип, бойлары дезе кажаганнын үстине уйуктагылайтан. Жаан улус айылда ла артып, анда куучындажып, кай угатандар. Григорий Иванович айылда куучындап, эмезе кайлап отырган-да, онын айтканы ончозы тышкартына иле-жарт угулатан. Ол анчада ла улуска, балдарга «Маадай-Кара», «Очы-Бала», «Ак-Жалаа», «Алтын-Казык», «Сары-Күрен атту Солотой-Мерген» деп жаан чөрчөктөрдү улай ла кайлайтан.

Григорий Ивановичтин билези там ла жаандап, бала-барказы жетиге жеткен. Олордын билезинде кыс дезе, кыс та бар, уул

⁹ С. Д. Куюковтын 1978 жылдагы айтканы аайынча.

¹⁰ Е. М. Чапыевтин 1979 жылда январь айда эске алынганнан.

Кайчынын энеси: Анна Афанасьевна Калкина. 1970 жылдардагы фотожурук.

десе, уул да бар. Очокты айландыра оок балдары кыймырап, көптой берерде, Аннушка балдарын ла кичееп, кийимдеп, айылда отыра берген. Өгөөни, Григорий, иштен жанза, уйине

айыл ижинде јаантайын болужын јетиретен. Јангыс јердин улузы оларды көрүп, иргезинен ары малду, эдегине толтыра балдарлу дејип, сүүнгилеп туратандар.

Лит кайчынын эн баштапкы балазы кыс. Ады Боксу. Алтай улустын айдыжыла болзо, балдарды јаман атла адаза, ого оору-јобол до, көрмөс тө јукпас учурлу. Айылдап улус келгенде, Григорий ле Аннушка кызычагын не учурлу адаганын јартап, «кийис чөйилер, кижнн өзөр» дејип, төп куучындагылап отыратан. Кап-кара чачту, боп-бошпок кызычак эмеш чыдап ла келерде, экинчи бала, Јамай (Иван) чыккан. Јамай чыгарда адазы сүүнип, Аннушкага айдатан:

— Бот көрдин бе? Эр кижинин угын уул бала улалтар. Јамай чыдаза, адазындый болор.

Аннушка Григорийдин анайда айтканын ондоп, јымжак үниле јалакай унчугатан:

— Андый болбой база. Кыс чыдап, энезинин јолыла барар, уул чыдап, адазынын кийининен барар. Је кемизи де болзо, ырысту өссө, јакшы болор эди.

Јамайды ээчий чыккан бала база уул. Оны улус Алеш (Алексей) деп адагандар. Бу база эди-каны толо, чала ак чырайлу, күргүл-сары чачту уулчак, кебери јанынан энезинин угын төзөгөн болгодый. Алешты ээчий Майнаш, Борогуш, Ольга, Есемяк деп балдар чыккандар. Анайып Калкиндердин билези балдарыла кожо тогус кижиге јеткен. Балдардын энезине де, адазына да эмди јаан сурак: оларды ончозын су-кадык чыдадып, эр кемине јетирер! Јети бала. Онын да учун Паспартынын улузы алтай албатынын айткан кеп сөзиле кокырлайтан:

— Талтардын балдары таарга толтыра, бөднөннн балдары бөрүкке толтыра деген бирүзи, слердин балдараар, адарулар чылап, тен, айылда кыймырап јадар туру не!

— А-а, бай да болзо, балдарла бай болгоны артык эмей. Эмди де бир канча болор эмей — деп, Анна Афанасьевна јангыс јурттын улузына кокырлайтан.

Балдардын адазы, Григорий Иванович, мал кабырган айас, тайга-ташка ан-куштап јүретен. Үйи, Анна Афанасьевна, балдар эмеш ле чыдап, энмектеп баштаза, айылдан ыраак јок бригадага барып, күч јеткенче болужып ийетен.

Балдар чыдап, өрө өндөйип баштаган. Олардын кажызы ла

бой-бойынын аңылу кылык-жангыла, ачык-жарыгыла башкаланып турганы иле болгон. Бирүзи сүрекей шулмус, куучынчы, ачык-жарык болзо, экинчизи төп, көп эрмек айтпас, тын ойноп жүгүрбөс, үчинчизи, кайанын жангызы деген бирүзи, нени ле айтса, нени ле укса — ончозын эндетпес, ундыбас, бир сөсти төкпөй-чачпай айдып берер. Же андый да болзо, балдардын көп нургуны көстөринен оорып, шыралап туратан. Мынызы жаңыс та балдардын бойына күч болуп турган эмес, же анайда ок адаэнеге де сананарга жеңил эмези жарт.

Чынынча айтса, Григорий Ивановичтин де, Анна Афанасьевнанын да ук-төстөринде көстөринен андый оорулу улус жок болгодый болгон. Айса болзо, озо-озогы ук-үйезинде андый улус бар болордон маат жок. Же олордын ла билип жүретениле болзо, ук-төстө андый улус болгоны угулбаган...

Бала-барканы кичееп, азырап, арулап тударга база жеңил иш эмес. Ончозын ойинде эдер керек. Кажы бирүзине ас ажару эдилбезин деп Анна Афанасьевна бастыразына бир тўней ажару эдетен. Олордын балдары бой-бойлорына ажарынкай, киленкей жүретендер.

Эң жаан уул, Жамай, кичүден ала төп, керсү, жалакай уулчак болгон. Же онын эң шыранкайы эки көстөн сүрекей тын оору болгон. Жамай айылда ла отырып, кандый бир кайыштан нени-нени өрүп, база оок-теек иштер бүдүретен. Кандый да болзо, энезине кол-бут болорго кичеенетен.

Жамай анайда ок санаа-көгүске айткан эрмек-сөсти узак тудуп, кийинде төкпөй-чачпай айдып берериле сүрекей аңыланатан.

Адазынын кайын угуп алза, ол онон бир де сөсти ундыбайтан. Ончозы, меде бичилип калгандый, сагышка кирип турар. Григорий Иванович бу уулына сүрекей жаан бүдүмчилү жүрүп, онын ат-нерелү чөрчөктөрүн төкпөй-чачпай айдып жүретен кижини болор деп иженген. Ачык-жарык күүн-санаалу уулчак керегинде 1978 жылы Куюков С. Д. мынайда эске алынып куучындайтан:

— Анна Афанасьевна ла Григорий Ивановичтин ол Жамай (Иван) деп уулы жайалталу бүткен дезе, жастыра болбос. Жамайдын улусты бир кайкадатан жаны мындый: кайда-кайда кандый да кижини нени-нени айдып отырганда, ол оны билип салар. Озолодо билип, ненин учун анайда айтканын база шүүй

тартып, айдып ийер. Олорго кандый бир кижги келип јатса, Јамай оны сезеле, ол нени сананып келип јат, айылга келзе, нени айдар, ол айткан эрмек-куучынынын кажы јаны чын, кажы келтегейи тӱгӱн болорын темдектеер. Келеткен кижги айылга кирзе, кайда отырарын база айдар. Онон кӱрзӱ, келген кижги куучындаза, чын ла, ончозы Јамайдын айтканына кели-
жип турар.

База бир кайкамчылузы. Јамайла кожо кузуктап барганда, ол мӱшкӱ чыгар. Мӱштин кузугын ончозын тӱжӱре кактап алала, бир де болчок тобого арттырбай ӱезин јууп алар. Тем-
дектезе, јӱс болчок кузук тӱшкен болзо, ончозын терип јат. Уулдар ого бӱтпес. Тӱнгей ле бир болчок кузук артып калган эмей, кӱзи јетпес кижги ончозын оны кайдан јууп алатан эди дежип, мӱшти айландыра базып бедрезе, нени де таппайтандар. Бис оны сӱрекей кайкап јӱретенис.

«Чын да, Калкиндердин бу уулы ары јанынан јайалталу бӱткен. Чыдаза, онон јаан кам болор, эмезе кайчы кижги чыгар» — деп, улус айдыжатан¹¹. Је ада-энезинин де, улустын да айтканынча Јамайдан кайчы да, кам да чыкпаган. Ол он беш јаштуда јада калган.

¹¹ В. И. Куюковтын 1976 жылда эске алынғанынан.

ТӨРТІНЧИ БАЖАЛЫК

ЖАҢЫ КАЙЧЫНЫҢ ТУУЛГАНЫ

*Жаан чөрчөк жоннын болор,
Жарлу кайчы угум болор.
Улу чөрчөк жоннын болор,
Укту кайчы угум болор.*

Алексей Калкин.

Кан-Капчыкай чөрчөктөн.

Жамайды ээчий чыккан бала — Алеш. Ол до, Паспарты журттагы улустын айдыжыла, кандый бир немени билген, сескен турар. Же ол өйдө Алеш кичинек. Жамай карындажынан эки жашка жаан.

Алеш (бүгүңги Алексей Григорьевич) база ончо эрмек-куучынды эндетпес, ундыбас жанынан аңыланып, журттагы бастыра улуска билдирлү боло берген. Григорий Иванович балдарына бир түңей эрке, ачык-жарык та болзо, же үчинчи балазына, Алешко, жаан иженчилү ле бүдүмчилү жүретен.

Алексей кичинектен ала көзинин су-кадыгыла база коомой болгон. Бу уулчактын көгүстүзи ада-энеге элден озо билдирген. Уулчак анчада ла улустын озогы куучынын, чөрчөктөрүн, кеп, укаа сөстөрүн, табышкактарын укканда, олордын бир де жерин, сөстөрүн чачпай, ойтто айдып берериле сүрекей аңыланып туратан.

Григорий Ивановичтин айлына жаан кайчылардан Оспый-нак Чолтуков, Тоолок Токтогулов ло онон до өскөлөри келеттен. Жуулган кайчылардын кайы энгирден ала таң атканча эки-үч күңге чөйиллип, сүрекей жылбүлү болгоны неден де артык деп билдиретен.

Григорий Ивановичтин балдары үч-төрткө жедерде, ол Анна Афанасьевнала экү Крамалу деп жер жаар көчөргө куучындашкандар. Крамалуда Григорий Ивановичтин жуук төрөөндөри жаткан, онын учун олор одын-суу да жанында болзын, төрөгөн-тугандар да жуук болзын дешкендер.

Јангы јерге көчкүлөп келерде, Калкиндердин жүрүми жаңыдан башталгандый. Балдар өзүп, мындагы улуска үрени- жип, эбире жайылган јаландарды, энчейишкен тууларды, шу- улашкан сууларды сүйи бергендер. Агаш-таштын табыжын, жүзүн-жүүр куштардын үнин анчада ла кичинек Алексей күүнзеп тындап туратанын Григорий Иванович ајаруга алган. Чынынча айтса, өскө балдарга көрө, Алеш олордон тын да аңыланбай турган. Је андый да болзо, ол не немеге ајарынкай, жүреги сескир. Эбиреде не болуп турганын билип аларга сүрекей күүнзек¹². Уулчактын јажы јылдан јылга кожулып, школго үренер өйи јеткен. Көстинг оорузы ол ло бойы, коомой. Бичик- ке үренер арга јок. Онын учун адазы уулынын салымы кере- гинде тудуш ла сананып жүретен. Малдын кийнинен бассан — кардын тойу болор, күн ээчий бассан — кулагын јылу жүрер деген бирүзи, Григорий Иванович Алексејди јылкылар кабыр- за, кей-суузы ару, аржан-кутукту јаан тайгаларга жүрзе, су- кадыгына јакшы болор деп, оны кожо алып, бойында сананып жүретен. Јок, баланын көзи јазылгадый эмес. Ол канча ла кире чыдаза, көстинг чогы ол ло бойы уйан. Агаш-ташка јаантайын жүрүп болбос. Мал кабырып жүрерге база күч. Кайда да жүрзе, сүрекей ајарынкай болор керек.

«Аш кылгада, бала јашта» деген кеп сөсти эске алып, Григорий Иванович кичинек Алештын айткан сөсти эндетпе- зин, онын чала сөскө колбой сөс айдып, кейнгип ийерин билип, «акыр, мен чилеп, чөрчөк айдып, албаты ортодо кайлап, кур- сагы тойу, тизезин јабар кийимдү жүрзе, ондо ненин јаманы бар болотон» деп көп катап сананып турды.

Бозом энгир кирзе, ажанып алган соңында, үйуктаар ал- дында, Григорий Иванович балдарына чөрчөктөр куучындай- тан. Ол озо ло баштап олорго ан-куштар керегинде, онон суулардын ла туулардын јакшынак ла казыр ээлери керегинде јилбүлү кыска чөрчөктөр айдып, экинчи-үчинчи күнде кижиле, онын азыраган мал-ажыла колбулу чөрчөктөрдү айдатан.

Эргезинде эмезе бир канча күннин бажында Григорий Иванович ле Анна Афанасьевна балдарынын куучындарын јилбиркеп уккулайтан. Јаан улус балдарынын јилбүлү куучы- нын угуп, олорго жаңыдан нени-нени айдып берерге јаантайын

¹² Т. Ш и н ж и н. «Под струны топшуура», «Звезда Алтая». 3 апреля, 1975; онын ок. Ады чыккан кайчы. «Туулардын јылдызы». 1975, 20—23 с.

ТӨРТИНЧИ БАЖАЛЫК

ЖАҢЫ КАЙЧЫНЫҢ ТУУЛГАНЫ

*Жаан чөрчөк жоннын болор,
Жарлу кайчы угум болор.
Улу чөрчөк жоннын болор,
Укту кайчы угум болор.*

*Алексей Калкин.
Кан-Капчыкай чөрчөктөн.*

Жамайды ээчий чыккан бала — Алеш. Ол до, Паспарты журттагы улустын айдыжыла, кандый бир немени билген, сескен турар. Же ол өйдө Алеш кичинек. Жамай карындажынан эки жашка жаан.

Алеш (бүгүңги Алексей Григорьевич) база ончо эрмек-куучынды эндетпес, ундыбас жанынан аңыланып, журттагы бастыра улуска билдирлү боло берген. Григорий Иванович балдарына бир түней эрке, ачык-жарык та болзо, же үчинчи балазына, Алешко, жаан иженчилү ле бүдүмчилү жүретен.

Алексей кичинектен ала көзинин су-кадыгыла база коомой болгон. Бу уулчактын көгүстүзи ада-энеге элден озо билдирген. Уулчак анчада ла улустын озогы куучынын, чөрчөктөрүн, кеп, укаа сөстөрүн, табышкактарын укканда, олордын бир де жерин, сөстөрүн чачпай, ошто айдып берериле сүрекей аңыланып туратан.

Григорий Ивановичтин айлына жаан кайчылардан Оспыйнак Чолтуков, Тоолок Токтогулов ло онон до өскөлөри келеттен. Жуулган кайчылардын кайы энирден ала тан атканча эки-үч күнге чөйнилип, сүрекей жылбүлү болгоны неден де артык деп билдиретен.

Григорий Ивановичтин балдары үч-төрткө жедерде, ол Анна Афанасьевна ла экү Крамалу деп жер жаар көчөргө куучындашкандар. Крамалуда Григорий Ивановичтин жуук төрөөндөри жаткан, онын учун олар одын-суу да жанында болзын, төрөгөн-тугандар да жуук болзын дешкендер.

Јаны јерге көчкүлөп келерде, Калкиндердин жүрүми жаңыдан башталгандый. Балдар өзүп, мындагы улуска үренишип, эбире жайылган жалаңдарды, энчейишкен тууларды, шуулашкан сууларды сүйү бергендер. Агаш-таштын табыжың, жүзүн-жүүр куштардын үнин анчада ла кичинек Алексей күүнзеп тындап туратанын Григорий Иванович аяруга алган. Чынынча айтса, өскө балдарга көрө, Алеш олордон тың да аныланбай турган. Је андый да болзо, ол не немеге аярынкай, жүреги сескир. Эбиреде не болуп турганын билип аларга сүрекей күүнзек¹². Уулчактын жажы жылдан жылга кожультуп, школго үренер өйи јеткен. Көстинг оорузы ол ло бойы, коомой. Бичикке үренер арга јок. Онын учун адазы уулынын салымы керегинде тудуш ла сананып жүретен. Малдын кийининен бассан — кардын тойу болор, күн ээчий бассан — кулагын жылу жүрер деген бирүзи, Григорий Иванович Алексейди жылкылар кабырза, кей-суузы ару, аржан-кутукту јаан тайгаларга жүрзе, сукадыгына јакшы болор деп, оны кожо алып, бойында сананып жүретен. Јок, баланын көзи јазылгадый эмес. Ол канча ла кире чыдаза, көстинг чогы ол ло бойы уян. Агаш-ташка јаантайын жүрүп болбос. Мал кабырып жүрерге база күч. Кайда да жүрзе, сүрекей аярынкай болор керек.

«Аш кылгада, бала јашта» деген кеп сөсти эске алып, Григорий Иванович кичинек Алештын айткан сөсти эндетпезин, онын чала сөскө колбой сөс айдып, кейигипийерин билип, «акыр, мен чилеп, чөрчөк айдып, албаты ортодо кайлап, курсагы тойу, тизезин јабар кийимдү жүрзе, ондо ненин јаманы бар болотон» деп көп катап сананып турды.

Бозом энир кирзе, ажанып алган сонында, уйуктаар алдында, Григорий Иванович балдарына чөрчөктөр куучындайтан. Ол озо ло баштап ологго ан-куштар керегинде, онон суулардын ла туулардын јакшынак ла казыр ээлери керегинде јилбүлү кыска чөрчөктөр айдып, экинчи-үчинчи күнде кижиле, онын азыраган мал-ажыла колбулу чөрчөктөрдн айдатан.

Эртезинде эмезе бир канча күннинг бажында Григорий Иванович ле Анна Афанасьевна балдарынын куучындарын јилбиркеп уккулайтан. Јаан улус балдарынын јилбүлү куучынын угуп, ологго жаңыдан нени-нени айдып берерге јаантайын

¹² Т. Ш и н ж и н. «Под струны топшуура», «Звезда Алтая». 3 апреля, 1975; онын ок. Алы чыккан кайчы. «Туулардын жылдызы». 1975, 20—23 с.

кичеенетендер. Је балдар, анчада ла Алексей, анайда ок өскө дө улустын айткан жүзүн-жүүр куучындарын, чөрчөктөрүн база айдатан. Калкиндердин айлына улус келгенде, ада-энези балдарын, өскө улус чылап, чыгара сүрбейтендер. Јаан улустын куучынына ла киришпейтен болзо. Кичинекей балдар јаан улустын озогы јадын-жүрүми керегинде жүзүн-жүүр куучындарын кыйыш јок билер учурлу. Ол куучындарда улустын јан-кылыгы, јанжыккан ээжилери, күүн-санаазы, амадузы — ончозы бар. Оны балдар, јаны өзүп јаткан јаш үйе кыйыш јоктон билгени сүрекей керектү.

Кезик күндерде энирлер сайын Калкинин айлына оок балдар јуулатан. Јаан улус ологорго анчада ла табышкактар айдып, олорды таптырып турганы неден де артык деп бодолотон. Табышкактар учуры јанынан бодолголорго түней. Мында көп сананары, ајарынкай, сескир, тапкыр болоры, табышкактарды таап болбой, учы-учында кандый бир тиш јок карган-тиженге саттырбаска кичеенгени, ончо табышкактарды көгүске тудуп, ундыбай жүрери — албатынын јебрен өйдөн некеп келген јаны. Кезик аразында јаан улус балдарга киришпейтен: балдар бойбойларына куучындарын база сүүп јат. Бу өйдө Калкиндердин билезинен бойынын тегин чөрчөктөр лө табышкактар айдары јанынан анчада ла Алексей ағыланатан. Айылдаш улустын балдары онын айткан чөрчөктөрүн сүүп, кезикте оны түште де куучындазын деп сурагылайтан. Алексей бир де мойношпойтон. Јакшы чөрчөк айдып бергенде, балдардын кемизи-кемизи ого курут па, быштактын сыныгын ба беретен. Айылга келгенде, чеген эмезе чай, чейдемле күндүлейтендер. Кичинекей Алексей бойын бу өйдө јаан чөрчөкчиге түндеп, кезикте чөрчөк айдарга балдарды бойы јууп алатан.

Кезикте Алексей бойынын айылдаш нөкөрлөрине ас көрүнетен. Айылдаш балдар кайкап, онон сурайтандар:

— Сен, Алеш, айылдан не чыкпай јадын? Оорыган ба?

— Јок, — деп Алексей каруун беретен. — Мен јаан баатырлар керегинде кай чөрчөк уккам. Айылчылар келерде, адам ологорго «Өскүс-Уул» деп чөрчөк кайлаган.

Чын, Григорий Ивановичтин айлына улус јуулза, анчада ла кайчы кижиге келгенде, кай чөрчөк сөс јогынан чөйилетен. Кичинекей Алексей кай чөрчөкти алдында да угуп туратан, је качан ого беш-алты јаш толордо, кай чөрчөктөрдиге баатыр-

лары оны сүрекей јилбиркеткен. Олор күчтү, јаан сынду, аттары да сан-башка, сагышту, керек дезе кижининг тилле куучындажып турар. Је Алексейдин бу өйдө сүрекей соныркап уккан чөрчөги «Өскүс-Уул» болгон¹³. Оны анчада ла Өскүс-Уул ла Караты-каан үч катаптан јажыныжып ойногоны ла Өскүс-Уулдын тапкыры сүрекей јилбиркеткен. Өскүс-Уул Талай-кааннын кызын, Алтын-Күскүни, алган. Алтын-Күскү ары көрзө — ай кеберлү, бери көрзө — күн кеберлү. Ол сүрекей сагышту, Караты-кааннан јалтанбас кылык-јанду. Ого коштой сүмелү. Караты-каан Алтын-Күскүни Өскүс-Уулдан айрып аларга сананган, је Алтын-Күскү Өскүс-Уулдын эн артык нөкөри болгон, ол јокту нөкөрин кааннын јөөжөзине болуп таштабаган. Учы-учында Өскүс-Уул Караты-каанды бойынын сүмезиле јендеп јат.

Алты јашту Алексей бу чөрчөкти орыннын үстине отырып алып, улуска чаптык этпей, уйкузы учуп, күн тал-түшти эмеш ле кыйардан ала түн ортозына јетире уккан. Уулчакка озо ло баштап аш-тустан аштап јүрген, тизезин јабар кийими јок Өскүс-Уул ачу болгон. Аргалу болзо, ого кийим таап бергедий, јип отырган аш-тустан, кичинек те болзо, амзадып ийгедий јүретен. Је ол керек чөрчөктө, бүгүн болгон болзо...

Бу өйдөн ала Алексей, чын да, кайчылардын кайына, олордын айдып јаткан сөзине ајарынкай болуп, куучын көндүксө ле, тым отырып, тындай беретен. Оныла коштой алтай албатынын оос поэзиязы онын јүрүмине элбеде, теренжиде шинип баштаган дезе, јастыра болбос. Кай ла тегин чөрчөктөрдин учуры, олордын токтомызы јок фантазиязы уулчактын күүн-санаазын бактырып, кандый да сан-башка амадуларга учурып апаратан. Ол амадулардын бирүзи — адазы чылап кайлап, јаан күчтү, албаты учун јүрүмин кысканбаган баатырлар керегинде ат-нерелү кай чөрчөктөрдн кайлап үренип алары болгон.

Адазынын энирлер сайын балдарынын сурагы аайынча кайлаган чөрчөктөри бүдүмиле јаан эмес, сюжедиле тегин, учурыла күч эмес болгон. Андый чөрчөктөрдн тоозына «Өскүс-Уул», «Кара-Таајы кыс», «Маадай-Баатыр» ла онон до

¹³ С. С. Суразаков. Биография сказителя А. Г. Калкина «Маадай-Кара». М., 1973, с. 439, Л. Кошкарева. «Струны твои, топшуур мой, нежно звенят...». «Алтайская правда» 21 января, 1978.

өскөлөри болгон. Бу чөрчөктөрдү Григорий Иванович жаңыста бойынын балдарына эмес, же анайда ок айылдаш та улустын балдарына кайлап, айдып отыратан өйлөр көп болгон.

Кай чөрчөктөрдү кайлап айдарынан башка Григорий Иванович балдарга табышкактарды, кокыр куучындарды, кандый бир бөккө улустар керегинде көп-көп айдатан. Кыска-кыска модор сөстөрдү эске де үренип, балдарла сүүнчилү болгон тужы кайда. Ончозын жаңыс күнге айдып турган эмес. Күннен күнге, айдан айга, жылдан жылга куучындап турбай. Ол ло тушта балдар албатынын озогы чөрчөк-куучындарын көгүске тудар. Онын учун Григорий Иванович чөрчөктөрдү табынча, же жылбүлү ле солун эдип айдатан.

Jaан удабай Григорий Иванович айылдаш улустаң мындый куучын угар боло берген:

— Бу слердин уулаар Алешко балдарга чөрчөктөр айдып, керек десе чичке үниле кыңырада кайлап та туратан эмпир не. А мыны слер кайлаарга үретсеер аа, Григорий Иванович.

Григорий Иванович кайчынын үренери жанынан Чолтуков Оспыйнактын куучынын эске алып, онын ок айткан сөстөриле улуска каруу беретен.

— «Кайчы бол» — деп, кижн баланы үретпей жат. Жайалталу болзо, бойы ла үренип алатан неме эмей ол. Же... менин уулым көгүстү, чыдаза, кижн болор. Адазынын кайын уулы кайлабайзын¹⁴.

Чын, кижини кижн кайчы, чөрчөкчи, кам, эмчи бол деп үретпей жат. Онызы кем болорго сананган күүнинен камаанду туру. Же андый да болзо, Григорий Иванович Алексейдин чөрчөккө, кайга албатынын өскө дө оок-тобыр куучындарына жылбиркек болгонын бир де ундыбай, онын куучынын угуп, не-немени укса, төкпөй-чачпай айдатанын ажаруга алып, «айса кайчы болор» деп сананып жүретен. Оныла коштой Алексей, көзи коомой до болзо, нени-нени (алтай улустын айдыжыла көрмөсти, кижинин сүнезин) көргөн, билген турар. Айдарда, уулчак жаңыс ла чөрчөктөр айдып ла кайлап үренетен эмес. Кайчы болорго анайда ок, ары жанынан жайалталу болзо, жарлыктардын ла камдардын алкыжын билзе, база да жакшы болор.

Алкыштар бойларынын учурыла башка-башка. Олордын

¹⁴ А. Г. Калкининин 1975 жылда эске алынганынан.

бир кезигин сууларга ла оморды кечсе, тайгаларга ла ажуларга, аржан-кутук сууларга жүрзе, от одырза айдатан. Бир канчазын айылдын ичинде тудунар-кабынар немелерге (жайыкка, наадайларга) учурлап айдар. Оныла тутай чачылгалар чачары кайда. Кайчы болотон кижн не ле немеге ууланьп айткан алкьш сөстөрдн ончозын чике билип, жүрүмде бүдүрер керек. Алкьш сөс айдар улус, кайчы да болзо, тайга-ташка жүргенде, ол жанды кыйыш жоктон жандап, улус баштаар. Же мыны ончозын жаштан ала билер керек. Не ле немеге алкьш айтса, бажырза, бдйынын анылу сөстөри бар. Онын учун Григорий Иванович тайгага малдап эмезе андап, анчада ла жайгы өйлөрдө аржан сууларга жүргенде, уулын, Алексейди, кожо алатан. Јер-алтайдын ар-бүткенин, ан-куштарын билери — база тегиндү эмес. Айдарда, Алексейди алты-јети жаштуда адазы ээчидип алып, улусту јерге, атка учкаштырып, аржан-кутук сууларга барьп, оору көсти јунуп, көп алкьшту, быйанду сөстөргө үреткен.

Кичинек Алексейге эн ле артыгы, качан адазы өскө кайчылардын айлына айылдап барза, оны кожо алатаны болгон¹⁵. Анайып омор экү Оспыйнактын айлына, Алтын-Көлднн Чолушман келтегейинде, Кырсайда, јаткан Тоолок Токтогуловко, Чибилүде јуртаган Юлуков Григорийднн адазынын (Калкин-дерднн төрөөндөрнннн бирүзи) айлына барьп туратандар. Кайдаар ла келзе — кай, куучын. Бу ончозы кичинек Алексейднн ал-санаазын көкидип, ого јангы билгирлер, жүзүн-јүүр јилбүлү солундар билип аларына јаан арга берип турган. Јангы јорькташ, јангы туштажулар — ончозы онын билгирин теренжидип, жүрүмле, улусла, ар-бүткенле јуук болорына јол ачкан.

Айлына јанып келгенде, Алексейднн кулагында адазынын да, Оспыйнактын да, Тоолоктын да кайлары, уйуктап та јатса, амыр да отьрза, — улай ла јангыланып, чөрчөктөрднн сөстөри, топшуурдын күүлегени угулып тургандый деп билдиретен. Анайып, баштап ла Алексей кай чөрчөктөргө лө кайга јилбиркеп, ого «тармадаып» баштаган.

Адазы уулынын кай чөрчөктөргө там ла јилбиркен, айыл-

¹⁵ Т. Ш и н ж и н. Ады чыккан кайчы. «Туулардын јылдызы», 1975, 21 с.; онын ок «Пол струны топшуура», «Звезда Алтая», 3 апреля, 1975; С. С. Су р а з а к о в. Биография сказителя А. Г. К а л к и н а. В кн.: Маадай-Кара, М., 1973, с. 440.

даш балдарга куучындап турганын (азыйда сезип турган болзо) эмди чокым билип, ого эн керектүү жакытталар берип турды.

Эн ле баштап, уулчак кайчы болотонын јарт билеле, ого кай чөрчөктөрдүн учурын (содержаниезин), не де болзо, озо-лоп билзин деп јакарган. Оны ээчий сөстөргө сүрекей аярынкай болор керек.

— Баатырлар керегинде јаан чөрчөктөрдүн үйе-сөөктөри бар — деп, Григорий Иванович Алексейге айдып жүретен. — Баатырдын јери, ада-энези, онын андап-куштап, эмезе јуулажын барганы, јенү алганы, јанганы, кижн алганы, амыр-энчү јуртай бергени. Качан мыны билип алзан, сөстөрн көгүске тудары јакшы. Кажы ла кай чөрчөктн үйе-сөөгн башка-башка болордон маат јок. Кезик чөрчөктө карган баатырлар керегинде. Олордо балдар јок. Је калганчы өйлөрдө олордо уул бала табылып јат. Бу өйдө онын јерине өскө каандар табарар. Каргандар уулчагын агаш-ташка јажырап. Кийнинде уулчак баатыр күчин алынала, ада-энезин барып јайымдап алат. Онон јерине келип, бир күн кижн аларга ыраак јорыкка атанар. Јолдо, онын алатан кижизинин јеринде көп буудактар болор. Баатыр оны ончозын јенер. Кысты алар, јанар, јаан той болор, ырысту ла сүүнчилү јуртай берер. Кажы ла јерде баатырдын эн јуук нөкөри — ат. Баатырга ол јаан болужын јетирип јат. Чөрчөкти мынайда эске алып, сөстөрн төкпөй-чачпай айдарга сананар керек.

Адазынын мындый јаан учурлу жакыптазын Алексей качан да ундыбай, кажы ла уккан чөрчөктөрн үйе-јиктеп, сөстөрн олорго келиштире ундыбаска кичеенетен.

Алексей Калкин кай чөрчөкти баштап айдып, көндүгип турарда, ого сегис-тогус јаш болгон. Алексей бойынын нөкөрлөрине адазынан уккан «Өскүс-Уул» деп чөрчөкти јарымдай тегин чөрчөк аайлу эдип, кезигин үлгер учурлу айдып турган. Уулчактар ла кызычактар Алексейден айрылбай, јаантайын оны кай эмезе тегин чөрчөк айдып берзин деп сурагылайтан. Алексей олордын сурагына мойношпой, «Өскүс-Уул» деп чөрчөкти бажынан ала учына јетире айдып беретен. Ол канча ла кире айтса, чөрчөк бажынан ала учына јетире бир де ундылбай көгүске узак артып турат. Алексейге тогус јаш толордо, онын билери там ла элбеп, теренжип турган. Ол керек дезе билер чөрчөктн бир-бир јерине јөмөшкин эдип, үстине кожуп та айдар боло берген. Чөрчөккө јөмөп айтканын ол бойы

јакшы билер, онын да учун балдар «Өскүс-Уул» керегинде катап-катап угарга күүнзеитендер, кажыла бала јангыс чөрчөкти күүнзеп, канча-канча катап угар. Онын шылтагы неде дезе, чөрчөкти јилбиркеп айдып турган кижии јаантайын оны јарандырып, сөстөрүн чокымдап, чүмдеп айдып јат¹⁶.

— Сен биске чөрчөк айдып берзен, Алексей Григорьевич, — деп, кезикте бир кезек јаан да улус оны јаан кижиге бодоп, сурайтандар. Алексейди анайда айтканына ол кемзине беретен, је учы-учында ого үренип, јаан да улуска айдарга келижетен.

Чын да, Алексей Григорьевич јаан удабай кай чөрчөктөрдин чүмдү экпинине бастыра бойын алдырып, керек дезе, адазы чылап, онын кайлаар да күүни келетен. Је кичинек кижинин үни чичке, чала кыныраак. Адазы чылап кайлаарга, ол кезик аразында бозу-торбок јандырып барганда, кижии јок јерде, күүни јеткенче кайлап туратан. Кай тын ла эмес, је онын күүзи бар, јангыс ла темигер керек. «Кай чөрчөктин сөстөрүн ундыбай, оны укканы аайынча айдарга кичеенер керек» — деп, адазынын айтканын ол база ла эске алатан. Бозуларды эмезе уйларды одорго айдаганда, Алексей чөрчөктин сөстөрүн шымыранып, бажынан ала учына јетире кыска өйдин туркунына айдып саларга кичеенетени кийинде тузалу арткан эмей. Балдар эмезе јаан-јаан уулдар ла кыстар, кезикте јаан улус чөрчөк айдып бер деп сураганда, Алексејдин тутап қалатан аргазы јок болотон. Ол чөрчөктин сөстөрүн, эске үренип алган чылап, ончозын түрген-түрген (речитативле) айдып, учына једетен.

Алексей Григорьевич ол тужында кезик кай чөрчөктин сөстөрүн кайлап айдып болбозынан улам, чала кожондогон айасту айдатан. Кичинектей кайлаган айасту, көп сабазында кожондогон кирелү эдип чөрчөкти айдарын ол тогус јаштудан баштаган¹⁷. Уулчак чөрчөкти күркүреде кайлап ийер дезе, адазынын эмезе Оспыйнактын үни чилеп, үни чыкпас. Тамак-кејирде не де шаармактала берер. Үн де узак чөйилбес. Је Алексејдин ал-санаазы, кайлаар күүни күннен күнге, айдан айга там ла тынгып, кайчы кижии болорго сананганы онон тын күйбүреп турган. Онын андый күүн-санаазы өчөмик јок, там

¹⁶ 1972 жылда А. Г. Калкиннин бу бичиктин авторыла куучын-лашканынан.

¹⁷ С. С. Суразаков. Биография сказителя А. Г. Калкина. «Маалай-Кара», М., 1973, с. 439.

ла там кылгаланып, көксинде чедиргени өчпөс кос күйүп тургандый деп билдиретен.

Ол ок өйдө Алексей, адазы айылда жок болгондо, онын кулжа журап салган топшуурын колго алып, согуп, топшуурдын үни ажыра кайлаарга ченежетен, же түнөй ле неме болбой турган. Андый да болзо, ол бир де кемзинбей, адазынын көзинче топшуурды алып, согуп, онын күүзи ажыра кайлаарга албаданып, улай ла кайлап турар боло берген. Кай чыкпаста, чөрчөктөрдүн сөстөрүн кезикте узада, кезикте кожондогон айасту айдып турганы чала кайга түнөй болды.

— Алексей он бир — он эки жаштуда чөрчөктөрдү биске коркышту айдатан эди — деп, С. Д. Куюков эске алатан. — Ол тушта бис бир аай кожо ойноп, мал күдүп, жаан-жаан кырларга чыгып, анда кузуктап та туратаныс. Бис Алешкого болуп, Григорий Ивановичтин айлынан кезик аразында чек айрылбайтаныс. Алексей он үч-он төрт жашка жетире, адазы эмезе Оспыйнак чылап, кайдан кайлазын. Же ол тушта жаңы-жаңы ла кайдын сомын үнле чыгарып баштаган. Григорий Иванович Алексейдин көзүн чек жазып болбогон. Уулчактын көзи там ла оорып, коомойтып турганы адазына сүрекей күч. Григорий Иванович Анна Афанасьевнага кожо Алексейди Горно-Алтайскака апарып, областной больницага эмдедер деп жөптөшкөн.

БЕЖИНЧИ БАЖАЛЫК

УЛУ УЛАГАШЕВЛЕ

ТУШТАЖУ

Жакшы кайчы болорын.

Н. У. Улагашев.

— Горно-Алтайск — город жер. Анда улус та көп. Бу жерлердеги кам-жарлыктардан артык эмчилер бар. Анда да бистен артык кайчылар көп. Сеге кунукчыл болбос — деп, Григорий Иванович он үч жашту Алексейди узак жолго белетеп айткан.

Качан 1937 жылы Туулу Алтайдын бир талазында (Сары-Көкши деген жердин ичинде Сары-Туу деп жерде) атту-чуулу кайчы Н. У. Улагашев табылып, ат-нерелү баатырлар керегинде чөрчөктөрилө кайы Алтайга жаңыланып турган өйлөрдө, Григорий Ивановичтин эр жүреги Горно-Алтайскка келерге токынабай турган.

Григорий Иванович Н. У. Улагашев керегинде радиодон угуп, газеттерден кычырып, онын жүрүмин кайкап жүрөтөн.

1939 жылы писатель П. В. Кучияк А. Л. Коптеловло кожо Москвада советский писательдердин Союзунда албатылардын творчествозынын декадникинде туружуп, баштапкы ла катап алтай албатынын кайын, кожондорун, музыказын угустыраарга келишкен. Ол ок жылы, январь айда, Совет башкаруу Н. У. Улагашевти ат-нерелү чөрчөктөри, кай искусствозы учун «Знак Почета» орденле кайрадаган.

Н. У. Улагашевтин кайынын күүзи, мөнкүлик сөстөри Туулу Алтайдын ишкүчиле жаткандарына радио ажыра күүлеп, угулып, чөрчөктөри десе книгелер болуп кепке базылып чыгып баштаган өйдө, ыраак Улаган аймактагы Крамалу деп журтта, кийинде ады-жолы база жарлана берген, он эки — он үч жашту эң иит кайчы Алексей Калкин адазынын кай чөрчөктөрүн көндүктире айдып, үнин кайга жангы ла темиктирип баштап жүргөн тужы болгон.

Григорий Иванович Анна Афанасьевна Алексей керегинде куучынды өткүргөн кийинде, жаан удабай, ол ок 1939 жылда, оны Горно-Алтайсктагы областной больницага эмдензин деп экелип салган. Алексейге озо баштап кунукчылду болгон: ада-энези, ага-карындаштары, таныш улустары жок жерге узак канайып жүрер. Же андый да болзо, больницада көп алтай балдар, жаан да улус болгон. Уулчак балдарла эптү-жөптү болуп, куучындажып, ологорго үрене берген. Жаан удабай Алексей бойынды да, онон до кичинек балдарга адазынан ла өскө дө улустап уккан тегин чөрчөктөрүн куучындап баштаган. Алексейдин айткан чөрчөктөрүн жаан да улус соныркап угар боло берген. Ол анчада ла адазынын айткан ла бир канча катап кайлаган «Өскүс-Уул» деп чөрчөкти көп жуулган улуска куучындап, бойына жаан аяру эттирген. Улус, ол ок өйдө балдар да, Алексейди бир палатадан бир палатага (бош өйлөрдө) кычырып, чөрчөктөр айттырып, бар-жок курсактарынан ого күүнзеп, күндүлөп беретендер.

Бу ок жылда Алтайда ады-чуузы жайылган кайчы Н. У. Улагашев, Москвага жүрүп, жолой тын оорыйла, база областной больницада эмденип жаткан¹⁸. Улу кайчыга жолыкканы керегинде Алексей Григорьевич кийинде мынайда эске алынган: «Мен баштап ла Туулу Алтайда ады-чуузы жарлу кайчы Николай Улагашевич Улагашевке 1939 жылда Горно-Алтайсктагы облбольницада туштагам. Ол тушта Улагашев «Знак Почета» орден тагынган тоомжылу кайчы болгон. Ол өйдө, менин угуп жүргенимле болзо, кайчы Москвага жүреле, жалмажынан бертинген келген. Анайып, ого облбольницада бир ай жадарга келишкен.

Ол жылда мен областьтын кажы ла жеринен келген оору алтай улуска жолыгып, таныжып, куучындажып туратам. Оорудан онду улус садка барып, бир жерге жуулып, куучындажып турган тушта, мен ологорго чөрчөктөр айдатам. Олор менин «Арбанын чарактары», «Эки жайзан», «Солотой-Мерген», «Алтын-Кажык», «Желбеген ле Башпарак», «Кемелү эмеген», «Аргачы ла Күжүрчи», «Өскүс-Уул», «Күжүл ле Боро кушкаш» деп кичинек ле бир кезек жаан чөрчөктөрүмди угуп, сүүнип туратандар.

¹⁸ С. С. Суразаков. Биография сказителя А. Г. Калкина. «Маадай-Кара», М., 1973, с. 440.

Кайчы А. К. Калкин ле Ү. Г. Улагашева (кайчы Н. У. Улагашевтинг уулынын кызы) 1980 жылдарда

Бир катап Николай Улагашев менин жаньма келип отырарда, мен, кичинек кижн, онон жалтанардан болгой, чөрчөкти там тыгыда куучындагам. Чөрчөгимди учына жетире айдып ийеримде, улус таркап барган, ол тушта Николай Улагашевич меге баштанып айткан:

— Сен якшы оолач эмтиринг. Бу ла бойынча чөрчөкти айдып үрензен, якшы кайчы болорын. Онойдо айдала, бажымды сыймап койгон. Мен оны баштап ла көргөннм ол болгон»¹⁹.

Байла, Николай Улагашевич Улагашев Алексей Калкиннин күнүн ле айдып турган чөрчөктөрнн жаньс катап уккан эмес. Ол анайда ок «Өскүс-Уул» деп кай чөрчөкти айдарда, база уккан, не дезе жаан кайчы бойы Өскүс-Уул керегинде канча-канча чөрчөктөр билер болгон. Алексейдинг айткан

¹⁹ Алексей Калкин. «Эске алындым». «Алгайдын чолмоны», 14 март, 1981.

чөрчөги, байла, онын «Өскүс-Уулына» учуры аайынча, жуукташ. Же ол өйдө жажы жаандап калган Николай Улагашевич бойынын «Өскүс-Уулын» бичикчи улуска бичидип, книга эдип чыгаргалак болгон²⁰.

Алексей Николай Улагашевичле жолыккан соңында, кайчынын көкидиш айткан сөстөри уулчактын ал-санаазын токынатпай турды, не дезе больницада кожо жаткан улус Улагашевти Москвага жүрүп, кайы ла чөрчөктөри учун орденле кайралдаткан жаан кайчы деп Алексейге жартап бергендер. Же улуска чөрчөкти жаңыс та Алексей Калкин эмес, анайда ок Николай Улагашевич те куучындап турар болды. Ол ло өйдө Алексей Калкиннинг жүрүминде жаан ойгозулу санаа келген: кайчы кижиге болор, баатырлар керегинде чөрчөктөр кайлаар. Чынынча айтса, кайчы кижинин учурын Алексей жаңы ла ондогон аясту болды. Жеринде жүрерде, адазынын, Оспынактын, Тоолоктын кайларынын соныркап та укса, же кезикте омордын кайы, чөрчөги угулып-угулбай туратан ошкош эди. Эмди дезе, чек көс жок кайчы чөрчөк айдып, үстине качан да көрбөгөн уулчакты угуп, онын көксинде санаазынын бегин билип, мактап ийгени тегиңдү эмес деп билдирди.

Жаан кижинин айтканы Алексей Калкиннинг санаазын канаттандырып салганы жарт. Областной больницага жадып эмденген соңында онын ооружы эмеш ондолзо до, же онон артык жазылар аргазы жок болгон. Алексей ойто Улаган аймагына жаңып келген жүрди. Ол эне-адазына, бойынын төрөөндөрине, бойындык ок набыларына городтогы больницада жадала нени көргөнүн, укканын, канайда эмденгенин, кандый улусла набылашканын — ончозын төкпөй-чачпай куучындап жүрди. Уулчагы Алтайдын эн жаан кайчызы Николай Улагашевич Улагашевке жолыкканына Григорий Иванович тын суунип, ого ууламжылу сөстөр айдып, жакарып салганына жаңыт жоктон оморкой берди. Алексей кайга там жилбиркей бергени иле болды.

²⁰ Н. У. Улагашевичтин «Өскүс-Уул» деп чөрчөгүн 1940 жылда П. В. Кучияк бичип алала, 1941 ж. «Чөрчөктөр» деп бичикте кепке чыгарган; «Алтай баагырлар», II том, Горно-Алтайск, 1959, 337 с.

ЖАРЛУ КАЙЧЫЛАРДЫҢ ШКОЛЫ

Улаган аймагында жарлу кайчылар көп болгон, олардон кижилер үренбей канай кайчы болотон.

Алексей Калкин.

Туулу Алтайдын улу кайчызыла тушташканы, чын да, Алексей Григорьевич Калкиннин жүрүмүндө жаан учурлу болуп жат. Бу туштажу жипт чөрчөкчиге ле кайчыга чөрчөктөрдү жангыдан жазап угарына ла оморды онон кайлап баштаарына тын жылбиркедү эткен.

Алексей Григорьевич городтон айлына жанган сонгында, кайчы да, кожончы да улус омордын айлына келип, куучындажып, жылбүлү кай чөрчөктөр угатаны үзүлбей турды. Кандый ла улус келзе, Анна Афанасьевна бар-жогы азып, улусты тен күндүлөп, ачык-жарык куучындажатан. Григорий Иванович десе улустын сурагыныча бир чөрчөктү кайлап баштайтан. Андый да болзо, Григорий Иванович, айылдап келген улуска, анчада ла кайчыларга, сөс-куучынды көп айдарга арга беретен, не десе, балдар, ол тоодо Алексей, адазынын куучынын кандый ла өйдө угардан маат жок. Же өскө улус омордо күнүн ле болбой жат, онын учун омордын билери, омордын айтканы сүрекей керектү.

Азийгы өйлөрдө Улаган аймакта «Советский Алтай» деп совхозто жылкычы болуп иштеген, Алексей Григорьевичле жажыт Язаров Моисей Иванович Г. И. Калкин керегинде мынайда жылу эске алынган.

— Григорий Иванович адамды жестем дейтен. Ол Кара-Чагал деп жерге келип, бистин айылга эки-үч конуп, кайлап туратан. Григорий Иванович клеет ле десе, улус удур чыгып уткыйтан. Улус чүрче ле жуулып келер. Озо баштап танкы азыжар, курсак жиир. Онон жуулган улус оны кайлазын деп сурап жат. Кандый чөрчөктү кайлайын деп ол удур сураар.

Улус билбесе, мындый баатыр керегинде кайлап жадым деп айдала, топшуур согуп, онон кайлап баштаар. Амырап алар тушта мынайда айдып туратан:

Jaан баатыр жада берзин,
Улу баатыр уйуктай берзин,
Алады деп ачынбазын.

Анайда айдала, топшуурын туура салып, чайлап, куучын-дажып, амырап алала, анан кайлайтан. Чөрчөкти ол кыскарта айдып кайлайтан, оны озолодо бойы айдатан. Онын көксинин ўни жоон, сөстөри жарт. Григорий Иванович «Көгүтей-Мерген» деп чөрчөкти сүрекей жилбиркеп кайлайтан, ого коштой озодо оны жети тан ажыра кайлайтанын жилбүлү эдип куучындайтан. Ол тушта бу ла Алексей адазыла кожо жүретен. Ол онын кайын, чөрчөктөрүн жазап угуп алала, эртезинде биске айдып отырза, сүрекей солун болотон, не десе бистин көп сабаас укканын ундып салар, а Алексей качан да ундыбас, там ўстине жемеп айдып ийген турар²¹.

Айдарда Григорий Иванович Калкин уулын, Алексейди, ары-бери улуска жолыгарга ба, айса кайлаарга алдыртуга барганда ба — ол өйлөрдө улай ла кожо алып жүретен кичи болгон. Ол оны атка учкаштырып, жолой керектү ле деген эрмек-сөсти айдатан: айылга кирзе, озо баштап кемле жакшылажар: бодоп ло билеркеп, билер де болзо оогош кичи жаан улустын куучынына киришпес, эрмек сураза, айдар, жалтанбас. Курсак, чай ичкенде, кичинек кичи бойынын айагын бойы аяксалгышка апарып жууп салар. Курсак ичсе, оосло чапылдабас, шүлүретпес, табыш жок болор керек. Тышкары чыкса, улустын балдарыла ойнозо, согуш-андыш чыгарбас, бойы коптонып айылга кирбес. Жаан улустын алды-кийниле оролып, ары-бери тегин калас жүгүрбес, онон до көп жакылталар, сурактар болгон.

Je Григорий Иванович Алексейди чөрчөкти мынайда кайла, мынайда айт деп качан да ўретпеген. Оны ончозын жайалталу кичи бойы сезип, бойы билип, жакшы ондоп алар учурлу. Ол керегинде Алексей Григорьевич бүгүн де жартын чокым айдат: «Менин кайчы болуп өскөнимде, чын, адам жаан ўредүчим болгон, je ол мени кайлаарга ўретпеген, мен бойым ўренип алгам»²². Мынан көргөндө, Алексейдин кайчы болуп ўренер

²¹ 1978 жылда М. И. Язаровтын авторло куучындашканынан алынган.

²² Л. Кошкарева. «Струны твои, топшуур мой, нежно звенят», «Алтайская правда», 21 января, 1978.

жолында адазы баштапкы жерде турган. Адазы ого көп-көп чөрчөктөр, укаа ла чечен, кеп сөстөр, жанжыккан жан-кылыктар керегинде карамы жоктон жетиүүлөр эткен. Олор ончозы жангыс ла кижинин нени-нени билерине эмес, же элден озо билетен чөрчөктөрдү байыдарга керектүү болуп жат. Кайчы, чөрчөкчи болотон кижиге албатынын айткан ончо сөстөрүн билбесе, онын айткан чөрчөктөри, улусла куучындашкан куучыны жүзүн-жүүр кеп, укаа, чечен сөстөрлө бай эмес болор.

Качан Алексейге он беш — он алты жаш толордо, онын үни жоон болуп кубулып, көкси кен, тыныжы кайлаза, адазындыгына түйнөй болуп, узакка чөйүлүп турар боло берген. Эмди ол топшуур ойноп, чөрчөктин бажынан үзүктөр алып, кайлап турар боло берген. Онын кайы адазынын кайына кеберлеш. Григорий Ивановичтин кайы, сөстөри жарт, үни тын, үнгүр де болзо, түйргөн болгон. Онын учун Алексейдин кайлап баштаганы сүрекей түйргөн, кезик аразында сөстөрдүн жарымызы угулбай калатан.

Андый да болзо, Григорий Иванович Алексейди кайла деп өнөтийин некебейтен. Кандый да болзо, бала бойынын күүниле кайлап үренер учурлу. Кайлазын деп некезе, онын күүни жанардан маат жок, ого коштой үн де үзүүлөр. Жок, үредү тапкаа ла бойынын табылу кеминде өдөр учурлу. Андый жолды Калкин бойы өткөн, онын учун албадаш, некелте болбозо, ол торт.

Алеш онын көп кай чөрчөктөрүн укканын ол жакшы билер. Же өскө кайчылардын чөрчөктөрүн база билер керек. Кайчы кижиге бойынын билгирин жаантайын өскө чөрчөктөрлө байыдар учур бар. Же Калкиндерге кайчылар бойлоры келгилеп, сурак жоктон кайлагылап туратаны сүрекей жакшы болгон. Оны уулчак база көрүп, билдирбезинен сүүнип жүрөтен.

Бу өйдө Алеш адазынын чөрчөктөрүн көп тө билер болзо, өскө кайчылардан жаны, солун чөрчөктөр угар күүни база келип туратан. Уулчак керек десе кайлаган кайчыларды туйказынан, ичинде ле, бой-бойлорына тундештирип, кажызы атнерелү баатырлар керегинде жылбүлү ле жакшы кайлап турганын ылгаар жан тапкан. Керек десе адазыла да тундештирип турган. Кайчы жаандайла, бу санаазын ончо улуска ла ученыйларга жажырбай айдып жүрөтен²³.

²³ С. С. Суразаков. Биография сказителя. «Маалай-Кара», М., 1973, с. 440.

Көп саба кайчыларды алза, олор он бир — он үч жажында кайга тын кичеemelдү үренгилеп жат. Темдектезе, атту-чуулу калмык кайчы-джангарчы Ээлян Овла чөрчөкти он эки жаштуда «кожондоорго (кайлаарга — И. Ш.) чылазыны жок үренип, жаан једимдерге јеткен»²⁴.

Туулу Алтайдын орден тагынган кайчызы Николай Улагашевич Улагашев бу кеминде јангыс јерде јаткан бир канча кайчылардын кай чөрчөктөрүн укканы аайынча ончозын көгүске салып, јаан удабай кайлай берген²⁵.

Алексей Калкин шак бу ойинде јангыс та адазынан эмес, је анайда ок өскө дө кайчыларга өткөнижип, кайга темигип баштаган.

Алексей Григорьевич, андый да болзо, Оспыйнак Чолтуковтын кайын сүрекеј соныркап угатан. Оспыйнактын кайы тын, үни өткүн. Ол Григорий Иванович чилеп, сөстөрдн түрген айтпай, ээлгир ле эптү, койу үнле айдып кайлайтан. «Оспыйнак Ондой аймакта Кадын ичинин кайчызы, олор анайда кайлап јат» — деп, Алексей Григорьевич ол өйдө бойынын јеринин улузынан канча ла катап угуп јүретен.

Оспыйнактын көксинен чыккан үн озо ло баштап араай угулар. Үн топшуурдын үнинен чала озолоп, күүлеп, кандый да бийик кырлардын терен кобыларынан араай көдүрилип, кейди толтырып, там ла тынып, эки јанында кайаларга јаныланып, чанкыр кейге јайым чыгып, ончо јерлерге иле угулып тура бергендий болуп турар.

Алексей Оспыйнактан көп чөрчөктөр уккан. Олордын көп сабазы кай. Ол кай чөрчөктөрдөн анчада ла бойынын учурыла «Кан-Капчыкај» аныланатан. Кан-јеерен атту Кан-Капчыкај керегинде Оспыйнак кайлаганда, кайдын күүзи, јараштыра, чүмдү айткан сөстөри ажыра Кан-Капчыкај баатырдын бүдүмин, јүрүмин, эткен керектерин, јүрген-өскөн Алтайын чокым көргүзетен.

Чын да, Оспыйнактын чөрчөктөри көп сабазында баатырдын Алтайын чүмдеп айтканынан башталбай јат. Тал-орто јашка једе берген кайчы бойынын чөрчөгин албатыны мактап айтканынан ла онын азыраган малын кайкап көргөннинен баштайтанын Алексей јангыс катап уккан эмес. Оспыйнактын

²⁴ Н. Ц. Биткеев. Поэтическое искусство джангарчи, Элиста, 1982, с. 8.

²⁵ С. С. Суразаков. Кайчы Н. У. Улагашев, Горно-Алтайск, 1961.

чөрчөги качан да болзо, ончо керектер төс жуучыл-баатырдын башкарган албаты-жонынан башталала, онын озор онын бойына көчүп, көндүгип, тереңжип, элбеп барганына жаан аяру салынып турганы аңылу болгон. «Кан-Капчыкай» деген чөрчөктин сөстөри жараш айдар ла кайлаар чүми жаан. Оспыйнактын айдып кайлаганын укса, чөрчөктин сөстөрүн ол кеп сөс кеберлү эдип, айдып кайлаар. Онын улам чөрчөктин сөстөри кижинин санаазына түргөн эбелип, узак ойгө ундылбай артып калатаны ол болгон. Онын да учун Алексей бойынын жүрүминде Оспыйнак Чолтуковты чөрчөкти айдып кайлаары жанынан, бийик кеминде тургузып, тооп жүргени ол болгон.

...Чын, чөрчөктө Алексей Калкин анчада ла аттын колбуди ай-күннин көзин канайып бөктөп турганын сүрекей кайкап угатан. Оспыйнактын кайынын үни Алтайга карануй түшкенин сан башка эдип, кижинин көзине көрүнип тургандый эдип жаңыланып туратаны кайкамчылу. Онын жаан көксинде бүткүл Алтай ай-карануй тургандый. Лиит кайчы Алексей Оспыйнактын мындый кайын кубулгазынду деп бодойтон. Чын да, улус жаан шырада, одын-суунын табыжы жок, онту, ыйсыгытту жүзүн-жүүр мал бой-бойына табарыжып, чур-чуманак жүргүлейт деп билдирет. Же кайчынын кайынан Буурыл-каанын кайкаганы база да иле угулат...

Алексей Григорьевич Калкиннин эске алынганынан көргөндө Кан-Капчыкай керегинде чөрчөкти Оспыйнак кайлаганда, кайчынын үни сүрекей тын жаңыланып, кезикте баатыр жаан-жаан тайгалардын үстинче учуп бараткандый, эмезе амырап уйуктап жаткандый эдип кайлайтан. Кайчынын кайы жаңыс аай жаңыланбайтан. Оспыйнактын топшууры чөрчөкти кайлап айдарына ого тын болужын жетирип тургандый. Ат ары болуп жортуп баратса, топшуурдын эки кылы ончозын үнле журап көргүзип туратаны кичинек Алексейге сан башка билдиретен. Онын учун ого Оспыйнакты канча ла кире укса, там ла онын кай-үнине, айткан чөрчөктөрине ал-санаазы шинип, кажы ла айткан сөс көгүсте артып калатан.

Оспыйнак, темдектезе, «Кан-Капчыкайды» үч күннен ажыра кайлайтан. Ол оны улуска жаңыс катап кайлаган эмес. Кезик аразында кайчы Калкиндердин айлына келгенде, бир канча ойдин бажында, бойынын айлында улустын сураганыла, күүнзегениле кайлайтан. Кажы ла учуралды Алексей божот-

Алексей Калкин 1975 жылы «Оскүс-Уул» деп чөрчөкпү НИИИЯЛ-да кай-
лап отурганы

поско кичеенетен. Онын көксине чөрчөктин бүткүл сюжеди-
нен болгой, же анайда ок ончо сөстөри шингип, кажы ла катап
кайлаган сайын, сөскө сөс кожулып, там ла солун болуп тур-
ганы база јилбүлү болды. Алексейдп анчада ла Кан-Капчыкай-
дын күүни кайкадатан. Не дезе, ол өлөр лө өзөр улустын
тынын, јүрүмин билер. Чын да, күүктин эткен үнинен бүгүнг
кижи бойынын салымын база билип алатан болзо! Ол тушта
Алексей олордон кайчы кижн болуп алар аргазы бар ба, јок
по деп билип алар эди. Эки ийт те не аайлу, олор өштүлердин
келер јолын каруудлап јадар. Чөрчөктин бу јерлерин кайла-
ганда, Оспыйнактын үни чала чочыдулу ла сакыганду угулат.
Чек ле ийттер кўнкүлдеде үрүп, шонкорлоры акшып-акшып
тургандый. Је онон кайчынын үни ойто ло јымжап барат. Кан-
Капчыкай баатыр узак јылдарга карыганча көрүшпеген најызы
Буурыл-каанга атанып јат. Бу өйдө топшуурдын үни ле кай-
дын сөстөри биригип, ат барып јатканын јараштыра көргүзет.

Кан-Капчыкай керегинде чөрчөкти Оспыйнак Чолтуков
кыскарта эки-үч кўнге кайлайтан, же чөрчөктөн бир де јерди
таштабай, ончозын улашпаа кайлаза, онын ок сөзине бүтсе,
јети-сегис кўн керек болотон²⁶.

Анайып Алексей Григорьевич Калкин кайчыларды јаш
тужында көп угуп, кайды эмештен кайлап, көндүктирип баш-
таган.

1940 јылга јетире Алексей Григорьевич бойынын јеринен
ары-бери ыраак барбайтан. Онын јүретен јери көп нургуны
Крамалу, Чибит, Паспарта болгон. Бу јерлердин ортозы јуук,
кырлар, боочылар ажып, төрөгөн-тугандарга айылдап јүрерге
сүрекеј жарамыкту, ар-бүткени көрүмјилү.

Кайда да болзо, Алексей Григорьевич улустын јуулган
јеринен кыйа баспайтан. Улус јуулган јерден озо ло баштап
јилбилү куучындар, кеп, укаа, чечен сөстөр, кожондор угулар.
Мында јандаган јан-кылыкты да көрөринг. Оныла коштой јиит
кайчы јер сайын аймактын улузы јангыс ок кожонды башка-
башка күүле кожондоп турарын база сезип алган. Мынызы кай
чөрчөкти байыда айдарына база арга берип јат.

Ол өйлөрдө јиит кайчы јаан да, кичинек те кайчылардын
кайын көп уккан. Кажызынын ла кайы башка-башка. Кезик

²⁶ С. С. Суразаков. Биография сказителя А. Г. Калкина. «Маадай-
Кара», М., 1973. с. 440; Б. Бедюров. Кайчылар, сулурчылар жүрген јер. «Ал-
тайдың чолмоны», 9 апрель, 1976.

кайчылар, ол тоодо Григорий Ивановичтин, Тоолок Токтогуловтын кайлары тын да болзо, же бир тынышка көп сөстөр айдып жат. Оспыйнак Чолтуковтын кайы табылу, же сүрекей солун, кезик жерде түрген, база бир жерде араай айдылар. Бу жаан кайчылар бой-бойларынан топшуурды сокконьла, чөрчөкти кайлаганыла чик жок аныланат. Олордын кезиги эрте жаштан ала угы-төзинен кайчы улус болуп бүткөн, бир канчазы кайчы улусты өткөнижип, кайлап үренип алгандар. Же кажы ла учуралда, кем де болзо, кайга үренип аларга кажы ла кижинин анылу күүни, амадузы керек. Ол жогынан, улу да кайчынын угынан болзон, кайчы-чөрчөкчи болор арга жок. Мыны Алексейге адазы, Григорий Иванович, канча катап айдып жүретен.

Кайчы кайчыны, чын, мынайда кайла деп үретпей жат. Кайчы болорго турган улус чөрчөкти кайлап айдарынын марын бойы таап жат. Андый да болзо, жаан кайчылардын кайлайтан марэнчизин бойына альнары женил керек эмес. Ого сүрекей тын амадап, күнүн ле, келишсе, кайлап, үнди темиктирер керек, чөрчөктин сөстөрүн ого келиштире айдып, кереги жок артык сөс айтпаска кичеенери кайда. Топшуурды келиштире согоры эн керектү.

Алексейди анчада ла «ээлү» кайчылар дегени сүрекей тын кайкадатан. Улустын анайда тоомьылу адаган кайчылары кайлаза, чындап та, олор кай ажыра аттын тибиреп желгенин, баатырдын кожон-жанарын, жүзүн-жүүр ан-куштардын үндерин — ончозын жангыс та бойынын үниле эмес, же анайда ок топшуурынын күү-ойыныла да көргүзип ийетен эмей. Онын учун Алексей кайлаарына тын жилбиркеп те турза, же топшуурдын үнин тын чыгарып болбойтонына каран ачынып, бойынын билерине качан да болорзынбайтан.

Алексей бойынын он беш жажында чөрчөкти кайлайтанынын марын алып баштаган болзо, он алты — он жети жажында онын кайы көндүгип баштаган²⁷. Бу өйдө ол анчада ла бойынын угуп алган чөрчөктөрүн оок балдарга айдып бергениле коштой, же ол ок өйдө олорго кайлап берерге тын күүнзейтен. Оок то, жаан да угаачылар онын кайын соныркап, жилбиркеп укканда, ол оны неден де артык баалап, оныла оморкоп туратан. Бүгүңги Паспарты журттын улусынын айдыжыла болзо, «Алексей 17 жаштуда сүрекей жакшы кайлап баштаган».

²⁷ С. С. Суразаков. Биография сказителя А. Г. Калкина. «Маалай-Кара», М., 1973, с. 141.

КАЙЧЫЛАР АДА-ТӨРӨЛ УЧУН УЛУ ЈУУ ОЙИНДЕ

Јуудан артканы ыргалду

Алтай кожонгон.

Бистин улу Ада-Төрөл јериске 1941 жылда сақыбаган јанынан фашистский Германия табарган. Бу ачу-корон табыш бистин орооннон болгой, ончо јер-телекейге жарлана берген. Бистин орооннын јүзүн ук албатызы фашисттерден камааны јок јадарга, олордын јаан кўчин оодо согуп, бойлорын јажын-чакка јендеп саларга јуунын баштапкы ла кўндеринен ала амадаган. Эң артык уулдар ла кыстар, ага-карындаштар јуучакка туружып баргандар. Олор бойынын ороонын Түндүкте ле Түштүкте, Бадышта кўүн-кайралы јоктон корыш, бир алтамнан Бадыш јаар јенүлер алып, өштүни јок эдерге бүдүмчилү ичкери баргандар.

Бу өйдө Туулу Алтайдан көп адалар, карындаштар јууга атангандар. Айылда арткан бала-барка, карган-тижен улус түнитүжи иштегилеп, колхоз-совхозтын кўчин чыгарбай, мал-ашты өскүрип, фронтко кысканыш јоктон ийгилеп тургандар. Ол тушта јиит кайчы Алексей Григорьевичке он алты јаш. Келер жылда — 17.

Алексейдин адазы 1942 жылда ыраак Паспартыдан Ада-Төрөл учун јууга атанган. Оны узак јолго ончо балдарыла кожо Анна Афанасьевна үйдежип, эзен-амыр јүрүп, јанып кел деп алкагандар. Григорий Иванович, ас та болзо, је Туулу Алтайда гражданский јуунын шакпыртын көргөн кижии, от-калапту јуунын учурын билип, эзен-амыр јүрүп, өштүни јенип алзабыс, јанып келерис, слер јакшы јадып, мал-ажаарды, алкы бойоорды кичеегер деп кўнзеген.

Григорий Иванович јерине јүрерде, чечен адышту анчы болгон. Онын учун јууга кирерде, оны ол ло тарыйын экинчи адучылар дивизиязына (2 стрелковый дивизияга) алгандар. Јууда ол снайпер-автоматчик болуп, бистин амыр-энчү орооныска

табарган фашисттерди күүн-кайралы жоктон кырып, көп катап шыркаладып, госпитальда жаткан.

Калаптуу жуу-согушта Григорий Иванович 1942 жылдын июнь айында он будына жаан шырка алган, ол ок жылдын декабрь айында экинчи уур шырка бажына болгон. Бажынан шыркалуу боллоло, госпитальга жадып, эмеш жазылала, жуучыл онон ары жуулашкан.

Оштүлөрлө тартышканы учун Григорий Иванович «9 майда 1945 жылда Германияны жентени учун» («За победу над Германией 9 мая 1945 г.») деп медальла кайралдаткан. Григорий Иванович Ада-Төрөл учун Улуу жуудан 1943 жылда январда, бажында осколкалуу болгон, сол будында жаан шырказы жаантайын оорып туратан, чынчыча айтса, буттарынын чончойлоры чек жок, бастыразын осколка үзе тартып салган жүрөтөн. Колдорында көп осколка эки колго амыр бербей, оорыдып ла туратан. Же эн ле жаманы — ол баштагы шырка. Жуудан жанган сонгында бажындагы шырка там ла ооруны жаандадып, сысты көптөдип турганын кайчы ондоп, же бир де оорып турум деп айтпайтан. Анайып Григорий Иванович бажындагы оорудан учы-учында чек көс жок боло берген²⁸.

Жуудан жанала, Григорий Иванович, 1910 жылда чыккан, көбөк сөөктү, Улаган аймакта жаткан Чалчикова Агафья Петровна деп кижини алып, журтай берген. Ол Совет жаннан озо Чолушман-Байгыс деп байга жалчы болгон. Байдын малын кабырып, курсагын иштеп, кийининип, көп жылдарга байга кучин идириген. Же Совет жан башталарда, Агафья Петровна «Дом алтайкада» үренип, кийинде улуска жакшы, жарамыктуу кийим көктөп, аш-курсак белетеп билерине жаан таскаду алган. Бу көп эрмек айтпас, төп жан-кылыктуу кижини²⁹.

Г. И. Калкиннин экинчи үйинен эки бала чыккан: бирүзи Галина Григорьевна (1945 жылда чыккан, 1970 жылдардын ичинде жада калган), экинчизи уул — Николай Григорьевич, Улаган аймакта «Улаганский» совхозто иштеген.

Николай Григорьевич адазынын кайын көп катап уккан. Онын сөзиле болзо, кандый да уур ооруга бастырза, жербойында ады-чуузы жарлуу кайчынын айлына улус түнгей ле келип, жүзүн-жүүр солундарды угарга күүнзейтен. Григорий Иванович ра-

²⁸ 1978 ж. Н. Г. Калкиннин айткан куучынынан

²⁹ Онын ок.

дионы сүрекей соныркап угатан. Ол анчада ла Горно-Алтайсктын радиоберилтезин тындап, онон уккан солундарды келген улуска төкпөй-чачпай айдып отыратан. «Будильник» деген часты эртен тура алты саатта шынырай берер эдип толгоп, Москвадан айдылган жетирүлерди божотпоско кичеенип, угуп алза, бистинг Төрөлисте ле гран ары јанындагы өскө ороондордогы айалгаларды ончозын куучындап отыратан.

Эки көстөн сокороп калган өйдө, оору уйдаарда, онын топшууры јаантайын јанында јадатан. Григорий Иванович «өлөрдиг өлгөнчө кайлаган, сагыжы коомойтып барадарда, калганчы катап эки оос кайлайла, өлгөн...»³⁰.

Григорий Иванович Калкиннинг бир де чөрчөги бичилбеген, је онын айтканынын көп нургунын уулы Алексей Григорьевич канча јылдардын туркунына көксине алып жүрет. Онын кайлап, айдып жүрген чөрчөктөри, уулынын айтканы ла кайлаганы аайынча, бир канчазы кепке базылып чыккан...

* * *

Адазы јууга атанарда, јинт Алексей бойынын кайчы болор деген амадузын таштабай жүрген. Аш-тус сүрекей ас. Ончо бүткен ашты, малдын артыгын фронтко ийгилеп турган өйдө, мында, тылда да арткан улуска база күч ле келишкен. Је кандый да болзо, улустын аргазы көп, кем кижии мал-кужынын сүт-курудыла, кем кижии ан-куштын эдиле азыранып јаткан. Кезик улус ол тушта Алексей айылга киргенде, он јети — он сегис те јашту јинт болзо, је балага тундеп, оны бор-сар курсакла база күндөлеп салатандар.

А. Г. Калкин он сегис — он тогус та јаштуда бойынын энг кичинек угаачыларын, уулчактарды ла кысчактарды, бойынан туура бир де катап сүрбей, оморды жүзүн-јүүр ойындарла көкидип, чөрчөктөрин айдып жүретен кижии болгон эмтир. Ого коштой кичинек балдар бойлары да ого јаан күүнзек болгондор, ненин учун дезе Алексей оморды бир де ачындырбай, оморго јаан килемјилү жүретен. Алексейле кожо жүргенде, кандый бир айылга киргенде, ончо балдар улустын уруп, алып берген ажынан куру калбай, тен үлежип јигилейтен.

Алексейдин адазы фронтто тушта, онын арткан билезине јадарга јенил эмес болгон. Јети баланы азырап, кийиндирип

³⁰ Н. Г. Калкиннинг 1978 јылда эске алынганнан.

жүрөргө күч элден ле озо балдардын энезине — Анна Афанасьевнага келишкен. Ырыс болуп, озо чыдагандары төрөөн-тугандарына ла улус ортодо жүрүп, бойлоры азыранып жүрөтөндөр.

1942—1944 жылдарда жуунын эн уур өйлөри болгон.

— Адазы жууга жүрөрдө, балдары сүрекей коомой жаткан. Торолоп, аштап та туратандар. Керек десе тородон до өлгөндөри бар. Алексей жаскыда кыра сүрөтен. Атар ас учун ол чарларды жегип алып кыралытан, кезикте ийнек те жегип алган жүрөтен. Жайгыда өлөн чаап туратан. Бир кезек өйлөрдө фермада иштеп, уйлар да кабырган. Күскиде, аш кезер өйдө, Алексей седок болуп, ат минетен. Атла сүрекей жакшы жүрөтен — деп, В. И. Куюкова эске алатан³¹.

Чын да, Алексей Григорьевич жуу өйинде жайы-кыжы, түни-түжи иштеген. Паспартыда жайы-кыжы Ефремовский звено иштейтен. Ол звенодо бастыразы үй улус ла он эки — он үч жаштан өрө балдар иштегендер. Олордын ортозында Алексей Калкин.

Алексей канча жыл жуудан озо Горно-Алтайскта областной больницага жадып, көзүн эмдедер тушта, мындагы бир кезек улус абрага ба, айса чанакка ба чарлар жегип алыш, ары-бери неме тартканын каа-жаа көрүп туратан.

— Ийнекти, чарларды анчада ла жыштан келген туба улустар жегип алган жүрөтен. Жуу тушта эн жакшы аттарды фронтко ийерде, жербойында иштейтен аттар сүрекей ас арткан. Же мен ол ло тушта Улаган аймакта чар-ийнекти салдага, чанак-абрага жеккен эн баштапкы кижы эмейим — деп, Алексей Григорьевич эске куучындайтан³².

Уйды эмесе чарды бир ле тойо азырайла, онон оныла иштензен, арыырын-чылаарын билбес, араайынан кыймыктап ла жадар деп, ол жөмөп айдатан.

Же жиит кижы канайып та иштезе, бош өйлөрдө эже-сыйындардын, карган-тижендердин сурагын бүдүрүп, кайлап жүрөрин бир де таштабаган.

— Таайым, Григорий Иванович, жууга жүре берерде, Паспартыда кайчы жок болгон. Ол жуу тужында Алексей көндүктире

³¹ 1976 ж. Паспарты журтта В. И. Куюкованын ла 1978 жылла Горно-Алтайск горолто Г. Д. Калкиннинг эске алынганларынан.

³² 1978 ж. А. Г. Калкиннинг эске алынганынан.

кайлап баштаган. Улус оны айылдарына кычырып, кайладып турар боло берген.

Алексей Григорьевич Калкиннинг жуу өйиндеги ижи керегинде Улаган аймакта көп улус куучындап, эске алат. Алексейдин көзи коомой учун, чыдалы једип те калган болзо, ол улустын, колхозтын ижине күч јеткенче болужып јүретен. Паспартыдагы Ефремовский звенодо јайы-кыжы иштеп, ол улустаң јаантайын быйан, алкыш угуп, ого сүгүнип јүретенин кайчы ундыбай куучындап јүретен.

— Ол өйдө улус чек једишпес, ончо ишти эдейин дезен, ады да, улузы да ас. Је карын, улустын, бала-барканын өмөлик күүн-санаазы, турумкай ла не ле немеден јана баспазы колхозтын ончо иштерин өйинде бүдүрип саларына јаан арга болуп туратан — деп, В. И. Куюкова Алексей Григорьевич Калкин керегинде эске алып, ол өйлөрдү куучындап, оморкоп јүргенин чек јажырбайтан.

Кыштын өйлөринде малга азырал тартары јаан иш. Бу иштең Алексей Григорьевич качан да туура калбайтан. Сары таңла уйкудан туруп, бор-сар курсактан јип алып, чанакты атка түрген-түкей јегип, фермадан ыраак кобылардагы өлөңгө атанатан. Өлөңди чанакка јазап сыймалап, јалбайта јаан эдип салала, бастырыкты тыныда тартала, келген јолго атты кийдирип алала, ферма јаар ууланатан. Јолды ат бойы билер. Ол араайынан јелип, фермага бозом энирде једип келетен. Ого коштой одын тартары кайда. Бир-эки күнге өлөң тартала, үчинчи-төртүнчи күнде фермага одын тартатан. Је мындый иш јаныс фермада эмес. Јуртта бир канча каргандар бар, олар до Алексейди «өлөң, одын тартып бер» — деп айбылайтан. Ол сурактардан Алексей качан да мойношпойтон, айбыларды табынча бүдүрип салатан, онын учун улус ого сүрекей кару сананып туратандар.

Кезик аразында бригаданын звеневоды ба, айса колхозтын председатели бе, Алексейди аймакта кандый бир јуундар эмезе актив болгондо, бир канча улусла кожо ийетендер.

— Бир катап мени аймакта јуунга ийгендер — деп, Алексей Григорьевич эске алатан. — Бир канча келиндерле кожо аймакка келеримде, байагы улус төрөөн-тугандарына баргандар, мен дезе бир таныш кижинин айлынан чайлап алала, јуунга бардым. Келзем, байагы кожо келген улустаң бирүзи де јок эмтир.

Јуун башталарда, куучын айткан кижии кажы колхоз планын бүдүрген, кем јакшы иштеген, ологго кандый сый берилгенин — ончозын куучындап берген. Онон јууннын тал-ортозы өдөрдө, байагы нөкөрлөрим келгиледи. Јуунда көп куучын болгон, анда керек дезе јуудагы айалгалар да керегинде куучындар өткөн. Кемнен өлгөн деп бичик келген, кемнинг сурузы јок, кем шыркататкан, кемдерден письмо келгенин — ончозын јуунда айткан. Јуун божоордо, бис јериске јанганыс. Јериске келеристе, бисти јууп алып, аймактагы јуунда не болгонын куучындап берзин деп сурагандар. Байагы анылап ийген эки келин јуунда не болгонын чоокыр-теекир эдип айдып бергендер. «Акыр, бу Алексей нени айдар» дежип, мени куучындаткан. Мен, улустын алдына чыгала, јуунда кемдер куучын айтканын, не керегинде айтканын, кажы колхоз план бүдүрген, кажызы сондогон, кемге кандый сый берилгенин, фронтто не болгонын, кем өлгөн, кем эзен-амыр, мындагы улустан кемге фронттон письмо келгенин — үезин куучындайла, байагы аймактагы почтанын берген письмозын улуска тургуза ла үлеп бергем. «Бот, бис бу Алексейдин төкпөйчачпай айдып бергенине сүүнип, ого бүдүп, быианыс айдадыс» — деп, колхозтын председатели айткан. Чын, ол өйдөн ала мени аймак јаар јуунга ийер болдылар. Төрт-беш кижии барганча, ол јаныскан да барып, ончозын айдып келбей дежетен³³.

Алексейдин бу айтканынан јаныс та улустын јадын-јүрүми эмес, је анайда ок јиит кайчынын кандый ла уккан-көргөн немени кичинек те эндетпези чокымдалып јат. Кайчы јүрүмде болуп јаткан ончо немеге ајарынкай болорын адазы јаныс катап айткан эмес. Је ого коштой кулак уккур, јүрек сескир болорын Алексей бойы да ондоп јүретен. Онын көгүс-санаазында эмди көп кай чөрчөктөр шинип калган, кажызын ла кайлайын дезен, бойында. Је улустын көп сабазы Маадай-Кара баатыр керегинде кайды угарга јилбиркеп туратандар. «Маадай-Кара» деп чөрчөктин учурыла болзо, андагы айдылган тонокчы Кара-Кула бистин Ада-Төрөлиске кенерте табарган Гитлерге тўней болгон. Маадай-Кара баатырдын уулы Көгүтей-Мерген Кара-Куланын тынын үзүп, јенү алганы бистин өйдөги совет албаты өштүлерди күүн-кайралы јоктон

³³ 1978 ј. А. Г. Калкин бойы керегинде эске алынганнан.

оодо согуп, жеңү алып, олардын туйлап чыккан јерине — Берлинге, там ла бир алтамнан ичкерлеп тургандары чөрчөктин бу учурыла сүрекей жуук болгоны улуска јарт.

Алексей бойы да жуунын кажы ла кўнин радио, газеттер ажыра билип, кайлап турган чөрчөктөринин учурына бүүгүнгү албатынын ортозында болуп турган айалгаларды тўндеп јүретен. Байла, жебрен өйлөрдө албаты јаантайын амыр јатпай, јаан жуулар өткүргени чөрчөктөрдө чын айдылган. Бу жууларда кўчтү-чакту улус өштүлерди кўүн-кайралы јоктон кырып, албатызын, төрөл јерин јайымдаганы — ончозы баатыр деп адальп турган болор. Алексей ол тушта анайда ла сананып, оготын бүүдүп јүретен.

СЕГИЗИНЧИ БАЖАЛЫК

ЈИИТ КАЙЧЫНЫН МАРГААНДА ЈЕНЎЗИ. МОСКВАДАГЫ ТУШТАЖУЛАР.

Айдарда, сен эмди чын кайчы...

Адазынын айтканы.

Ада-Төрөл учун Улу жуу јенүлү божогон. Јуудан арткан-калган жуучылдар јерине јанып, амыр ижин ойто ло баштай берген. Бистин Горно-Алтайский автономный область бойынын төзөлгөнинен ала 25 жылдыгы толгонун темдектеерге белетенип турган. Ол өйлөрдө кажы ла колхоз-совхоз мергендү иштеп, алдындагы турган задачаларын јенүлү бүдүрүп, бийик көдүрини күүн-тапту белетенгени ончо аймактарда өткөн. Јурт јерлердеги клубтарда ойын-концерт белетеп, олордо турушкан эн талантту улусты областьтын төс города Горно-Алтайскака ийери темдектелген. Ол өйдө Улаган аймакта Паспарты јурттан јербойындагы клубтын белетеп баштаган ойынына јиит Алексей Калкин кирижип, райондогы болотон көргүзүге белетенген. 1946 жылдын экинчи јарымында райондо тургускан ойын-концерттен бир канча номерлерди Улаганнан ийери јарталган. Ол тоодо јиит кайчы Алексей темдектелген. Алексей иштен бош өйлөрдө бойынын кайлайтан узун јарандырып, чөрчөктөрүн эске алып, олордын кажызы јараарын сананган. Онын көксинде көп чөрчөктөр, је кажызы ойын-концертке јараар, кажызы албатыга эн солун болуп угулар. Андый да болзо ол эки чөрчөккө токтогон: бирүзи Чолтуков Оспыйнактан уккан «Кан-Капчыкай», онон адазынан канча катап уккан «Маадай-Кара баатыр». Бу эки чөрчөк бойлорынын учурыла түней. Је кандый да болзо, јиит кайчынын санаазынан «Маадай-Кара баатыр» керегинде чөрчөк чыкнай турган. Ол оны бажынан ала кажы ла учуралда кайлап, ундыган јерлерин ойто эске алып. толтырып турар болды.

Јуунын ӱйлӱринде Алексейдин кайын жангыс ла Паспарты ла Балыктујулдын жарымдай улузы угуп турган болзо, эмди онын кайын аймактын тӱс јеринде, Улаганда, Саратаннын, Јазулунын, Чибилӱ ле Каракујурдын улузы угуп, бой-бойлорына айдыжып турганынан улам онын ады аймак ичинде јарланып баштаган. «Григорий Иванович Калкиннин уулы, Алексей, адазы чылап, кайлап туратан турбай. Адазынан ӱренип алган туру не » — дежип, онын кайын уккан улус јерлерине јанып келеле, таньштарына куучындап туратаны кайда. Алексей Григорьевич аймакта кайлаган ӱйдӱн ала јаан улус кайлазын деген сурагынан кемзинбей, јалтанбай кайлап турары башталган.

1947 јылда Горно-Алтайский автономный областьтын тӱзӱлгӱнинен ала 25 јылдыгы толгон. Областьтын бу јылдыгын Туулу Алтайдын ончо ишкӱчиле јаткандары иште, јӱрӱмде јаан једимдӱ уткыгандар. Область жангыс ла экономический јанынан тын эмес, је анайда ок бу 25 јылдын туркунына алтай албатынын культурный ла духовный кеми база бийиктеп, тынып калганы темдектелген. Оны анчада ла 1947 јылда областьтын тӱс города Горно-Алтайскта ӱткӱн албатынын художественный самодетельнозды кӱргӱскен. Бу кӱрӱде анайда ок кайчылар база туружып, бойлорынын кай узун кӱргӱскендер. Јакшы кайлаарына болуп маргышкан он тогус кайчынын ортозында анайда ок јирме эки јашту јиит кайчы Алексей Калкин болгон. Бу жанжыккан маргаанда баштапкы јерди јиит кайчы Алексей Калкин алганын ончо кайчылар бойлорынын кӱӱнинен айткандар³⁴.

Анайып јиит кайчы кайчылардын маргаан-следына туружала, баштапкы јер алып, Туулу Алтайда кайчылардын тоозына кожулып, ады-јолы алтай албатынын ортозына тӱрген таркай берген. Алексей Григорьевичтин кайы ол ӱйдӱн ала радио ажыра кӱп катап јаныланып баштаган.

Ол ок 1947 јылда, Алексей келер 1948 јылда бистин ороннын тӱс города Москвада художественный самодетельностьтын Бастыресоюзный кӱрӱзинде туружары јарталган. Москвага барарына бир јыл арткан болгон. Јиит кайчы јерине келеле, ого белетенип баштаган. Ол озо ло баштап јакшы ӱнгӱр топшуур эттирген. Энези Анна Афанасьевна ого алтай јаны

³⁴ «Алтай баатырлар», III т., Горно-Алтайск, 1960, 377–378 с.

СЕГИЗИНЧИ БАЖАЛЫК

ЈИИТ КАЙЧЫНЫНГ МАРГААНДА ЖЕНҮЗИ. МОСКВАДАГЫ ТУШТАЖУЛАР.

Айдарда, сен эмди чын кайчы...

Адазынын айтканы.

Ада-Төрөл учун Улу жуу жөнүлү божогон. Жуудан арткан-калган жуучылдар жерине жаныя, амыр ижин ойто ло баштай берген. Бистин Горно-Алтайский автономный область бойынын төзөлгөнүнөн ала 25 жылдыгы толгонын темдектеерге белетенип турган. Ол өйлөрдө кажы ла колхоз-совхоз мергендү иштеп, алдындагы турган задачаларын жөнүлү бүдүрүп, бийик көдүрини күүн-тапту белетенгени ончо аймактарда өткөн. Журт жерлердеги клубтарда ойын-концерт белетеп, олардо турушкан эн талантту улусты областьтын төс города Горно-Алтайска ийери темдектелген. Ол өйдө Улаган аймакта Паспарты журттан жербойындагы клубтын белетеп баштаган ойынына жиит Алексей Калкин кирижип, райондогы болотон көргүзүгө белетенген. 1946 жылдын экинчи жарымында райондо тургускан ойын-концерттен бир канча номерлерди Улаганнан ийери жарталган. Ол тоодо жиит кайчы Алексей темдектелген. Алексей иштен бош өйлөрдө бойынын кайлайтан узун жарандырып, чөрчөктөрүн эске алып, олардын кажызы жараарын сананган. Онын көксинде көп чөрчөктөр, же кажызы ойын-концертке жараар, кажызы албатыга эн солун болуп угулар. Андый да болзо ол эки чөрчөккө токтогон: бирүзи Чолтуков Оспыйнактан уккан «Кан-Капчыкай», онон адазынан канча катап уккан «Маадай-Кара баатыр». Бу эки чөрчөк бойлорынын учурыла түйнөй. Же кандый да болзо, жиит кайчынын санаазынан «Маадай-Кара баатыр» керегинде чөрчөк чыкпай турган. Ол оны бажынан ала кажы ла учуралда кайлап, ундыган жерлерин ойто эске алып, толтырып турар болды.

Јуунын ӱйлӱринде Алексейдин кайын жангыс ла Паспарты ла Балыктуулдын жарымдай улузы угуп турган болзо, эмди онын кайын аймактын тӱс јеринде, Улаганда, Саратаннын, Јазулунын, Чибилӱ ле Каракујурдын улузы угуп, бой-бойлорына айдыжып турганынан улам онын ады аймак ичинде јарланып баштаган. «Григорий Иванович Калкиннин уулы, Алексей, адазы чылап, кайлап туратан турбай. Адазынан ӱренип алган туру не » — дежип, онын кайын уккан улус јерлерине јанып келеле, таныштарына куучындап туратаны кайда. Алексей Григорьевич аймакта кайлаган ӱйдӱн ала јаан улус кайлазын деген сурагынан кемзинбей, јалтанбай кайлап турары башталган.

1947 јылда Горно-Алтайский автономный областьтын тӱзӱлгӱнинен ала 25 јылдыгы толгон. Областьтын бу јылдыгын Туулу Алтайдын ончо ишкӱчиле јаткандары иште, јӱрӱмде јаан једимдӱ уткыгандар. Область жангыс ла экономический јанынан тын эмес, је анайда ок бу 25 јылдын туркунына алтай албатынын культурный ла духовный кеми база бийиктеп, тынып калганы темдектелген. Оны анчада ла 1947 јылда областьтын тӱс городы Горно-Алтайскта ӱткӱн албатынын художественный самодельнозды кӱргӱскен. Бу кӱрӱде анайда ок кайчылар база туружып, бойлорынын кай узун кӱргӱскендер. Јакшы кайлаарына болуп маргышкан он тогус кайчынын ортозында анайда ок јирме эки јашту јиит кайчы Алексей Калкин болгон. Бу жанжыккан маргаанда баштапкы јерди јиит кайчы Алексей Калкин алганын ончо кайчылар бойлорынын кӱӱнинен айткандар³⁴.

Аналып јиит кайчы кайчылардын маргаан-следына туружала, баштапкы јер алып, Туулу Алтайда кайчылардын тоозына кожулып, ады-јолы алтай албатынын ортозына тӱрген таркай берген. Алексей Григорьевичтин кайы ол ӱйдӱн ала радио ажыра кӱп катап жангыланып баштаган.

Ол ок 1947 јылда, Алексей келер 1948 јылда бистин ороннын тӱс городы Москвада художественный самодельностьтын Бастырасоюзный кӱрӱзинде туружары јарталган. Москвага барарына бир јыл арткан болгон. Јиит кайчы јерине келеле, ого белетенип баштаган. Ол озо ло баштап јакшы ӱнгӱр топшуур эттирген Энези Анна Афанасьевна ого алтай жангы

³⁴ «Алтай баатырлар», III т., Горно-Алтайск, 1960, 377—378 с.

тон көктөгөн. Алексей бойы десе «Маадай-Кара» деп чөрчөктү бажынан ала учына жетире кайтап, айдып турар боло берген. Ол анчада ла бу ойдө улустын кычырузыла көп жерлерге жүрүп, клубта, кандый бир улус жуулган айылдарда, жалаңдагы бригадаларда, шкодо көксинде жаан ырысту кайлайтан. Же эн ле сүүнчилү болгоны — ол Москвага атанар алдында тын беле-тенгени. Москвага ойын-концерт көргүзүп баратан алтай жиит артисттер — ончозы тегин колхозчылар болгон. Олордын көп нургуны Ондой аймактан: Өлөтү, Карагол, Кулады журттардан ла Горно-Алтайск городтон. Олордын ортозында Улаган аймактан Паспартыдан жаңыс жиит кайчы Алексей Григорьевич Калкин.

Ойын көргүзүп баратан улустын көп нургуны Ондой аймакта жаткан учун, олорды ончозын озо баштап Ондой журтка жууи алып, Москвада көргүзөтөн ойын-бијени, кожондорды, кайды, топшуурдын ла икилинин күүлерин — ончозын жаңыдан жазап шиндеп, арулап, чындыйлап белетеп баштагандар. Бу белетенишке көп ой барган. Ол тоодо жиит кайчы Алексей Григорьевич Калкиннин кайына база жаан ајару салгандар.

Калкиннин кайы тын, түрген, сөстөри сүрекей бачым айдылып туратан. Ого коштой ол топшуурды тыңыда согуп, чөрчөктин сөстөрин јарт угулбас эдип тундырып турганьна озо ло баштап Кулады журттан келген көстөн азып калган топшуурчы Этепов Сорпон жаан ајару эткен.

Этепов Сорпон Урсул ичинде ле Кадын сууны жакалай жаткан алтай кайчылардын кайларын јакшы билетен. Мындагы жаткан кайчылардын кайы башка-башка: бирузинин кайы тын, сөстөри јарт, топшуурдын үни кайла кожо биригип, чөрчөкти јилбиркеп угарына жаан арга берип јат; экинчизинин кайы тын эмес те болзо, је түней ле, сөстөри чокым угулатан. Же Алексей Григорьевич Калкиннин кайы теленит улустын кайы. Жиит кайчынын кайы јарт, чокым, чындый боолзын деп, онын кайын ла топшуур согор билгирин јарандырага Этепов Сорпон жаан кўчин салган³⁵.

Этепов Сорпон Алексей Григорьевич Калкинди озо ло баштап кайдын күүзин топшуурдын күүзиле, үниле билгир тuzаланып, чөрчөктин сөстөрин чокым, јарт айдарына үреткен. Чын да, Калкин ол тушта бир ле тынган тыньшла чөрчөктин

³⁵ Р. П. Кинованын эске алынганьнанг.

жолдыгынан он — он беш жолдыкты бир уунла кайлап ийетен. Айдарда сөстөрдү түргөн айдып кайлаганынан улам, топшурды айдып жатканына келиштире сокпой, бир аай тыгыда сабап соккону — ончозы бириккенде, бери угуп отурган улуска чөрчөктүн учурын билип аларга сүрекей жаан каршузын жетирип турган. Же канча айдын бажында А. Г. Калкиннин кайы ончо жанынан жаранып баштаган. Ого коштой, Москвага белетенген бош өйлөрдө, жиит кайчыны Этепов Сорпон жербойындагы бир канча кайчыларла таньштырып, олардын кайын уктурган.

Жангыс та кайды эмес, же анайда ок топшуур согорына жаан ажару база эдилген. Бу ла тушта Алексей Калкин кезик ус кайчылар соккон топшуурынын ойыныла, кайынын күүзиле айдып-кайлап отурган чөрчөгинин учурын теренжиде көргүзөргө баатырлардын согушканын, үлдү-кылыштардын чабышканын, аттардын тибиреп жортконын ла мантаганын, суунын шуултын, ан-куштардын табыжын — ончозын таап, чыгарып билип алган. Жиит кайчы анчада ла Карагол ичинде жаткан Жиңилей деп кайчыга жолыгала, онын кайын угуп, сүрекей кайкаган. Калкин ого жолыгып турарда, Жиңилей Карагол ичинен Ондой журтка көчүп, анда жаткан. Карган кайчы алтанга жуук кай чөрчөктөр билер болгон³⁶.

А. Г. Калкин Жиңилейдин кайын-чөрчөктөрүн угала, сүрекей тын баалаган. Жиит кайчыга жаан кайчыны бир ле катап угарга келишкен. Жиңилей «Алтай-Буучай» деп кай чөрчөгин кайлаган³⁷. Ол карган да болзо, онын айткан сөзи чечен, чокым, жарт, терен шүүлтөлү болгон.

Жиңилейди бойынын ойинде эн артык кайчы болгон деп улус айдыжатан. Жиит тужында онын үни (кайы) бир километр кире жерден бери угулып туратан³⁸. Жиңилейдин кайын угуп, Алексей Григорьевич оны «ээлү» кайчы деп ичинде сананып жүретен. Же жиит кайчынын керсү санаазында Жиңилейдин «Алтай-Буучай» деп кай чөрчөги шинип калган. Ол оны көп жылдардын туркунына ундыбай кайлап жүргөн. Алексей Григорьевич Жиңилейди угала, Этепов Сорпоннын үреткен некел-

³⁶ Б. Б е л ю р о в. Кайчылар, судурчылар жүргөн жер. «Алтайдын чолмоны», 9 апрель, 1976.

³⁷ С. С. С у р а з а к о в. Биография сказителя А. Г. Калкина. «Маалай-Кара», М., 1973, с. 440.

³⁸ Анда ок.

тези аайынча кайлап, бир канча једимдерге јединип алган: топшуурдын ойынын кайдын күүзине келиштире согорына, кайлаза, сөстөрдү чокым, јарт айдарына. Ого коштой сөстөрдү тегиннен ле тегин суй айдып кайлабай, кажызын ла үн чөйип кайлап айдарына јаан темигү алган. Бу үредү ого јаан туза јетирген.

Алексей Григорьевичтин чөрчөк айдып кайлаарыла Эте-нов Сорпон ол ло бойынча болорзынбаган. Москвага барар-дын алдында областьтын ойын-концерт көргүзөөчилери край-дын төс городаы Барнаулга барып, анда база катап белетенген-дер. Ол ло тушта јиит кайчынын кайынын узы кемине кирип, онын ар-бүткеннен, ада-энеден алган јайалтазы јаранып көндүккени ол болгон.

Алтай јииттер Ада-Төрөлистин төс городаына келгендер. Ойын-концерт көргүзерде, јиит кайчы бойынын кайыла, үниле, јайалтазыла Москванын улузын тын кайкаткан. Москвага јүрүп, јүзүн-јүүр ук албаты бирлик күүн-санаалу нак јатканын теренжиде билген. Јолой темир јолло јорыктап, Москвада, концерттерден бош өйлөрдө, јүзүн-јүүр јерлерге јүрүп, метро-го тўжүп, онын јаражын кайкап, јердин алдыла јүрүп, Мав-золейге кирип, шил межикте јаткан В. И. Ленинди көрүп, онын ал-санаазы, күүни көдүринилү јүрген. Нени көргөнин сөслө айдарга болбос, сүрекей көп јилбүлү солундар онын санаазында амыр бербей турган.

Москвада јүрерде А. Г. Калкин ненин де учун јеринде болгон бир учуралды эске алган. Мынан озо, Ада-Төрөл учун Улу јуунын алдында, Алексей Григорьевич бойынын јеринде писатель Павел Васильевич Кучиякка јолыккан. Ол тушта П. В. Кучияк улус ортодо советский албатынын јенүлери керегинде куучын өткүрип, бойынын бир канча үлгерлерин кычырган болгон. Ол өйдө канчын јиит Калкин де сценага чыгала, алтай албатынын кожонгына тайанып, үлгер кычырган. П. В. Кучияк куучын-кычырыштын кийининде јиит «үлгерчини» таап алала, онын јардына нөкөрлик таптап ийеле, «сенен үлгерчи чыгар эмир, бу керегинди таштаба» — деп јакарган. Јайалталу бичиичинин сөстөри узак јылдарга артып калган, је јиит кайчы Москвага келип, оныла таньшкан соңында, нени көргөни, нени укканы керегинде үлгерлеп айдар күүни келген. Анайып ол Москвадан Алтайга јанып келген соңында, бир

А. Г. Калкин. 1948 ж. Москвада. Н. А. Баскаковтың айлында

канча жаңы үлгерлер чүмдеп баштаган. Ол үлгерлери ончозы «Алтайдын чолмоны» газеттин страницаларында кепке базылган...

Москвада Алексей Григорьевич Калкиннин кайын анайда ок жаан учунылар да уккандар. Олордын ортозында анчада ла учуны-тюркологтор, академик В. А. Горделевский ле профессор Н. А. Баскаков кайчынын кайын тын баалап, онон жаан кайчы болор деп иженчизин салгандар. Академик В. А. Горделевский Алексей Григорьевич Калкинди «алтай Гомер» деп адаганын филологический наукалардын докторы С. С. Суразаков эске алат³⁹.

Кайчы айлына жанып келерде, оны јеринин улузы, анчада ла ада-энези, сүрекей жылу уткыгандар. Ол ло тушта Алексейдин адазы Григорий Иванович мынайда айткан:

— Сен эмди Москвага јүрүп, кайлап келдин. Јаңыс та алтай улустын алдына эмес, је анайда ок өскө ук албатынын алдына кайлаган. Айдарда, сен эмди чын кайчы болуп барган. Эмди менин кайлаарым арай токтозын. Јуудан арткан-калган шыр-калар баш-көзимди ойо оорыдып барат. Ыним де коомойтып туру. Эмди сен менин ордыма кайла. Сен јиит кижиде, үнин јакшы, кен. Чөрчөктөрдиде јеткилинче билерин. Эмди сенин үлүүн келген⁴⁰.

Ол өйдөн ала Алексей Григорьевич бойынын кайын там көндүктирип, кенидип, јарандырып баштаган. Адазынан алган жаан кай энчиде «үлүү» болуп турганын јиит кайчы чике ондогон. Онын учун ол улус јуулган, јыргаган јерге келип, анда туружып, олордын эрмек-куучынына, каткы-көкөрына, сүүнчизине ле ачу-көронына ајарулу јүргени јолду.

Кайчы кижиде албатынын јүрүмин бастыра јанынан билер учурлу. Оныла коштой онын улуркап ла јалакайд, кату ла эрке, солун ла јилбүлү, чечен ле курч, укаа ла кеп, јүзүн-јүүр алкыш ла каргыш, модор ло тапкаа-сөстөрин, табышкактарын — ончозын јеткилинче билгени неден де артык. Олорды билбей тура, мен кайчы деп айдарга күч. Алексей Григорьевич мынын ончозына јаан ајару салган.

Јиит кайчынын чөрчөгин бичијири 1948 јылда башталган.

³⁹ С. С. Суразаков. Биография сказителя А. Г. Калкина. «Маадай-Кара», М., 1973, с. 441.

⁴⁰ А. Г. Калкиннин 1976 ј. адазы керегинде эске алган куучынынан.

С. С. Суразаков бичиктерле иштенип турганы.

Ол өйдө Алексей Григорьевич Калкинге Москвада В. И. Лениннинг адыла адалган Московский Государственный педагогический институттын аспиранты С. С. Суразаков жолыккан⁴¹.

С. С. Суразаков, Москвага барып үренерден озо, Горно-Алтайск городто П. В. Кучияктын (1897—1943) башкарганыла Туулу Алтайда ады-чуузы чыккан кайчы Н. У. Улагашевтин (1861—1946) чөрчөктөрүн бичиген. А. Г. Калкин 1948 жылда Москвада болордо, жинт фольклорист ас өйдин туркунына кайчынын «Маадай-Кара» деп кай чөрчөгүн бичип алган.

Бу баштапкы бичиш, баштапкы ажару кайчыны чөрчөктөр айдарына там ла жилбиркедип турган. 1949 жылдын учы жаар Алексей Григорьевич Калкин Горно-Алтайскка келип, мында областной национальный орто үредүлү школдын интернадында жадып, облысполкомдо төзөлгөн терминологический комиссиянын жөп-некелтези аайынча бир канча чөрчөктөрүн бичидип жат. Онын чөрчөктөрүн ол өйдө П. Чакырова, национальный школдо үренгилеп турган үренчиктер А. Адаров, Л. Кокышев, Горно-Алтайсктагы культуранын областной башкартузунын ишчизи И. П. Кучияк бичигендер.

Төртөнүнчи жылдын калганчы жылдарында ла беженинчи жылдардын баштапкы жарымызында жинт кайчы бойынын улустан уккан мындый чөрчөктөрүн бичиткен: «Маадай-Баатыр» — февраль, 1949 (И. П. Кучияк), «Кара-Таајы» — март, 1949 (И. П. Кучияк), «Алтын-Эргек» — февраль-март, 1949 (И. П. Кучияк), «Очы-Бала» — июль-август, 1949 (Е. И. Бабаева), «Көгүдей-Көкшин ле Боодой-Коо» — август, 1949 (С. С. Суразаков), «Өскүс-Уул» — 1950 (П. К. Чакырова), «Ай-Мергечи» — 1950 (П. К. Чакырова).

Бу ок жылдарда А. Г. Калкиннин чөрчөктөри кепке базылып, ак-жарыкка таркап баштаган. Анайып, темдектезе, 1951 жылда «Алтайдын тууларында» деп литературно-художественный альманахта онын «Кара-Таајы кыс» деп чөрчөги кепке базылган. Бу ок өйдө кайчынын «Очы-Бала» деп жаан эмес книгазы ак-жарыкка чыгып жат. Мында «Очы-Бала» ла «Маадай-Баатыр» деген эки чөрчөги кепке базылган.

Бу чөрчөктөри ак-жарыкка чыгарда, А. Г. Калкин бойынын чөрчөк айдар некелтезин тындып ийген десе, жастыра болбос.

⁴¹ С. С. Суразаков. Биография сказителя А. Г. Калкина. «Маадай-Кара», М., 1973, с. 443.

Чөрчөк жангыс та ас улуска эмес, же ончо жонго керектүзүн чокым билип алганы сүрекей тоомжылу керек деп айдар керек. Чөрчөктөри кепке базыларда, канча кире билер чөрчөктөрүн — ончозын албатыга айдып саларга амадап жат.

Горно-Алтайскта жадарда, Алексей Григорьевич жангыс та бойынын чөрчөктөрүн айдып, бичидип турган эмес, ол анайда ок өскө дө ук албатылардын чөрчөктөрүн улус ажыра кычыртып, билип жат. Анайып ол анчада ла А. С. Пушкиннин, А. М. Горькийдин ле орус албатынын чөрчөктөриле таныжып, бойынын билгирин теренжиткен.

Ол ок өйдө кайчы Н. У. Улагашевтин алтайлап чыккан чөрчөктөрүн кычырып, билгирин теренжидип турганы танькту болгон. Алексей Григорьевич ол тушта баштап ла П. В. Кучияктын ла кайчы Д. Юдаковтын «Алтын тандак жарыды» деп легенда-тууужызыла таньшкан. Владимир Ильич Лениннин сүр-кебери ого сүрекей жараган. Кайчы оны бир-эки катап уккан ла кийинде, жаан легенда онын ал-санаазына узак жылдардын туркунына артып калган. «Лениннин ижи, жүрүми, чын да, баатырлардын жадын-жүрүмине түней. Амыр-энчүни сүүген баатыр санаалу, баатыр күчтү кижии Россиянын тил билишпес албатызын тил билижер эткен, ончозына жангыс жан жайаган» — деп, Алексей Григорьевич куучындап туратан⁴².

Горно-Алтайскта жадарда, канчын жипт кайчы жаш өскүримле, поэттерле, журукчыларла жуук таныжып, олордын ал-санаазын, амадузын бойына жуук алынып жүрген.

Онын айткан чөрчөктөрүнүн учуруна келиштире, анчада ла «Маадай-Кара» деп чөрчөккө, ол өйдө национальный орто үредүлү школдо үренген Ортоңулов Игнат журуктар журап туратаны сүрекей солун керек болгон. Кайчынын столынын үстинде жаан ийде-күчтү баатыр, Маадай-Кара, Кара-Кула, аттар, бийик кырлар жураган альбом жадатан. Алексей Григорьевичке кай угарга айылдап келген жиптер жангыс та кай угуп туратан эмес, же анайда ок ол альбомды сүрекей соныркап көрөтөндөр. «Ол баатырлар ла олордын аттарын, кара-кула деп тындуны жураган альбом менин бойыма сүрекей жарайтан» — деп, ол кийинде жаантайын эске алынып жүретен.

⁴² 1972 ж. Москвага жүрерде айткан куучынынат.

Кайчы А. Г. Калкин, поэт А. О. Аларов, журукчы И. И. Ортопулов

Горно-Алтайскта жадарда, онын жүрегин жаантайын бистин орооннын, ого коштой областьтын амыр-энчү ижи, жүрүми учы-кыйузы жок сүүндирип туратаны кайда. Онын да учун Алексей Григорьевич жүрүмнен арпаска, көстин чогы коомой до болзо, же үренер күүни келген. Анайып ол көс жоктулардын школына жүрүп, үч жылга үренген, же онон ары үренер аргазы жок болордо, үредүзин токтодып салган.

Андый да болзо Алексей Григорьевич үлгерлер чүмдөп, оны көстү-башту улуска бичидип, газетке кепке базып туратан. Же кайчынын алдында эн керектү ле тузалу иш — ол бойынын чөрчөктөрүн бичидери болгон.

50-чи жылдардын баштапкы жарымында кайчынын жүрүминде жаан кубулта: ол кижичи алып, айылду-журтту боло берген. Анайып А. Г. Калкин айыл-журтту бололо, городто жадарынан эмеш жойлоп, алган кижизинин жер-аймагы жаар көчүп жат. Айдарда ол Кан-Оозы аймакта Жабаган журтта Евдокия Яковлевнала кожо айыл-журт тудуп, мал-куш азырап, журтай берген.

А. Г. Калкин Горно-Алтайсктан Кан-Оозы аймакка көчүп барган сонында, темдектезе, 1952—1955 жылдарда, онын чөрчөктөрүн кем де бичибей жат. Мынын шылтагы неде десе,

Алексей Григорьевич ле Евлокия Яковлевна Калкинлер балдарыла кожо.

бу бйдө ол Кан-Оозы аймактын ончо журттарын эбирип, улустын сурагы аайынча айылдарда ла клубтарда кайлап жүрген.

Кайчынын чөрчөгин бичири ойтто 1956 жылдан башталып жат. Анайып, темдектезе, Москвада А. М. Горькийдин адыла адалган Литературный институтта үренип турган жиит поэт Лазарь Кокышев бу ок жылда кайчыдан «Öскүс-Уул», «Кара-Көс» деп эки чөрчөк бичип алган. Онын кийинде онын чөрчөктөрүн өскө дө улус бичигендер: 1958 жылда С. С. Суразаков онон «Алтай-Буучай», 1962 жылда Тозул Кадин «Салам» деп чөрчөгин бичип алгандар. Кайчынын тегин (прозаический) де, кай да чөрчөктөри анчада ла 1960-чы жылдардан ала көп бичилип жат.

Горно-Алтайсктагы история, тил ле литература аайынча научный шинжү өткүрер институтта 1973 жылдан ала албаты творчествозынын секторы иштеп баштаган. Ол сектордо иштегилеп турган научный ишчилер кайчыдан көп кай ла тегин чөрчөктөр, кеп ле укаа, чечен сөстөр, табышкактар, кожондор, исторический куучындар бичигендер. Олор ончозы институт-

тын фондында, бир канчазы табынча кепке базылып, ак-жарыкка чыккылап јат.

Горно-Алтайскта история, тил ле литература аайынча научный институт ачылганынан (1952 јылдан) бери Алексей Григорьевич бу институтка көп катап келип, канча күндердин туркунына бойынын чөрчөктөрин бичидер боло берген. Качан ол чөрчөгин айдып, кайлап бичиткенде, институттын научный ишчилери келип уккулап турганы кайчыга база јаан сүүнчи.

Ол бойынын чөрчөктөрин јангыс ла Горно-Алтайсктагы институтта эмес, је анайда ок педагогический институтта үренип турган алтай студенттердин, областной национальный орто үредүлү школдын үренчиктеринин ле үредүчилеринин алдына кайлаган. Алексей Григорьевич анайда ок Јабаганда, Кырлыкта (Кан-Оозы аймакта), Караколдо, Бичиктү-Боомдо, Алтыгы Талдуда (Оңдой аймакта), Балыктујулда, Чибилүде, Паспартыда (Улаган аймакта), школдордо ло клубтарда кайлаган. Кайда ла онын кайын јаан-јаш улус, балдар сүрекеј јилбиркеп ле соныркап угуп турганы онын кайынын бийик кемин керелеп јат.

Алексей Григорьевич Калкин Москвада, Ленинградта, Новосибирскте, Улан-Удэде, Томскта, Барнаулда кай искусствоны бийик көдүринилү кайлаганы алтай албатынын культуразынын бир ундылбас кереги. 1959 јылда ол Сибирьдеги албатылардын фольклористтеринин Улан-Удэ городто өткөн Бастырасоюзный конференциязында туружып, көп ученыларды бойынын кайыла, билгириле, узыла кайкаткан.

ТОГУЗЫНЧЫ БАЖАЛЫК

ЖАКШЫ БА, ТАНЫШ МОСКВА!

*Туулу Алтайдын улузына мак,
онын чөрчөктөрине ле кайчылары-
на мак...*

Академик Н. М. Дружинин.

Кайчы анайда ок јилбүлү кайын Москвада јангыс катап эмес, эки-үч катап болуп, кайлаганы качан да ундылбас. Анайып, темдектезе, ол 1972 јылда бистинг орооныстынг төс городында — Москвада 13 ноябрьдан ала 18 ноябрьга јетире болуп, СССР-дин 50 јылдыгына учурлалган музыкально-этнографический ойын-концертинде турушкан. Бу концертти история ла культуранынг кереестерин (памятниктерин) корыйтан Басты-рароссийский общественонун Төс Соведи ле РСФСР-дин композиторларынын Союзы өткүрген.

Бу ойын-концертте СССР-дин 50 јылдыгына кожончылар кожон чүмдеп, кайчылар чөрчөктөр кайлап, бијечилер талдама бијезин бијелегилеген. Ол өйдө Москванын бир кезек улузы концертте Дагестаннынг ла Молдавиянын, Марийский АССР-дин кожончыларын, амыргычыларын, шоорчыларын ла комысчыларын угуп, Алтайдын, Чукотканынг, манси укту улустын ла көп тоолу өскө дө ук албатылардын творчествозын көргөндөр. Ол тушта Москвада композиторлордын туразындагы сценага алтай кайчы Алексей Калкин база чыккан.

Алексей Григорьевич сценага чүмдү, чололу алтай кеп кийген, түлкү бычкак бөрүктү, колында топшуурлу төртинчи кижиге болуп чыккан. Залда отурган улус онын сценага чыгып келгенин узак колчабыжула уткыгандар. Јаан удабаган, топшуурдын эки кылы аттын јелип бараткан тибиртин тартынып, ойной берген сонында, Алексей Григорьевич јаан көгүстү, коо күүлү јараш кайын кайлап баштаган. Ол бойынын эн јаан «Маадай-Кара» деп чөрчөгинин баштапкы үзүгин кайлаган. Кайлап божордо, улус узак өйгө кол чабышкан. Онон ол

самолетто учуп барадып чүмдеп алган «Москва» деп кожондын сүрекей эптү ле коо үндү кожондогон. Бу кожонды орус тилге көчүреле, кычырып бергени база жаан учурлу болгон. Үлгерди москвичтер сүрекей жылу уткыгандар. Өдүп турган концертти телевизорго база соккондор.

13 ноябрьдан ала 18 ноябрьга јетире өткөн бу музыкально-этнографический концертте турушкан улус башка-башка бөлинип, телестудияда, радиодо бичидип јүргендер. СССР-дин культуразынын Министерствозындагы «Мелодия» деп граммофонный пластинкалардын Бастырасоюзный фирмазы ла грамзаписьтин бастырасоюзный студиязы анылу иш база өткүрген. Мында Алексей Григорьевич јангыс та «Маадай-Кара» деп ат-нерелү чөрчөгинин үзүгин кайлаган эмес, ол анайда ок «Алтын-Күскү», «Боодой-Коо» деп жаан, јакшы чөрчөктөрдин үзүктерин кайлаган.

Ол өйдө Москвага јүрүп, Алексей Григорьевич эски таныштарына база јольккан. Анайып, кайчыны, темдектезе, ады јарлу профессор Николай Александрович Баскаков айлына кычырган. Олор Москвада 1947 жылда тушташкан, эмди экинчи катап тушташканы бу. Калкин Баскаковтын сурагыла «Маадай-Кара» ла «Алтай-Буучай» деп чөрчөктөрдин үзүгин кайлап, Москва керегинде кожондын кожондогон. Ол өйдө јетен јашка кире берген профессор Баскаков Калкиннин кайын тын баалап, бойын бийик тооп, анылу ученыларды јууп алып, кайды ла кожонды соныркадып тындаткан. Баскаков ло онын үйи јуунын жылдарында Туулу Алтайда јаткылаган. Онын учун олор алтай албатыны, онын јанын, тилин, фольклорын, историязын јеткилинче билер улус.

19 ноябрьда Алексей Григорьевич Калкинди бистин ороондо ады јарлу академик Николай Михайлович Дружинин ле онын үйи, историк, профессор Елена Иоасафовна айлына кычыргандар. Николай Михайлович бийик сынду, бек бүдүмдү, јажы јаандап калган кижии. Оны көрзө, 70—75 јашту деп бодоор, је ол 80 јаштан чик јок ажа берген эмитир. Онын үйи, Елена Иоасафовна Дружинина, Туулу Алтайда 1937 жылда болгон. Алтайдын ичиле көп јорыктап, ол алтай албатыла јуук таныжып, онын историязын, тилин, јан-кылыгын јакшы ондоп алган кижии эмитир. Ол ок өйдө ол Павел Васильевич Кучиякла сүрекей јуук најы улус болгон. П. В. Кучияк 1943 жылда јада

С. С. Суразаков 1973 ј. «Маалай-Кара» чөрчөклө иштеген бйдө.

калган, Елена Иоасафовна дезе жууда болгон. Елена Иоасафовна П. В. Кучияктын письмолорун чачпай, кийинде, 1967 жылда «Сибирские огни» деп журналдын 5-чи номеринде кепке баскан. Онын учун Дружининдер бисти (ол тушта мен А. Г. Калкинле кожо жүргем), таньш улус чылап, сүрекей якшы уткып, үйдешкендер. Алексей Григорьевич олордын сурагын бүдүрүп, «Маадай-Карадан» үзүк кайлап, кожон кожондогон. Николай Михайловичке ле Елена Иоасафовнага үлгер чүмдеген. Кайчынын үлгерин мен алтайлап кычыргам, бисти айылдадып экелген Зоя Сергеевна Казагачева дезе орус тилле кычырган. Мен олорго алтай албатынын «Ай канатту шонкорым» деп кожонун кожондогом. Кайды, кожонды — ончозын олор магнитофонго бичигилеп алгандар. Алтай кайга ла кожонго сүүнип, Николай Михайлович мындый сөстөр айткан: «Бис бой-бойысты билижип алдыс. Туулу Алтайдын улузына мак, онын чөрчөктөрине ле кайчыларына мак, онын ученыларына, педагогтарына мак. Алтайда өскөн теректе отуруп эткен күүк бистин жажын-чакка бек бузулбас набылыгысты онон ары билип, кожондоп отурзын».

Мындый сөсти угуп, Алексей Григорьевич чайлу айагын туура салып койоло, бут бажына туруп: «Слердин ижигер тенеридий бийик, тенгистий терен болзын, Николай Михайлович» — деп айдарда, Николай Михайлович колпладын кодо-рып, көстөринин мелтирежип келген жажын арчыган.

Анайып, Москвада бастыра керектерин якшы бүдүреле, кайчы Алексей Григорьевич Калкин Туулу Алтайына ойто эзен-амыр, жаан једимдү јанып келген. Онын якшы кайын, сүүнчилү кожонун орооныстын ончо албатызы радио ажыра јилбиркеп уккандар. Ол ок өйдө онын кайын өскө ороондор-дын албатызына бир неделенин туркунына эки катап аңылу берилте эдип бергени база солун керек деп айдар керек.

Ол жыл Москвадан келеле, Алексей Григорьевич Туулу Алтайдын писательдериле: Б. У. Укачинле, С. С. Каташла кожо Новосибирскке жүрүп, көп коллективтердин алдына канча-канча катап кайлап чыккан.

Чын, Алексей Григорьевичтин ады-јолы Алтайдын басты-ра талазына јарлу. Ол озо ло баштап албатыга бойынын ат-нерелү кай чөрчөктөрин, бийик художественный кемдү эдип кайлаарыла элбек јарлу болгонында сөс јок.

КАЙ ЧӨРЧӨКТӨРДИНГ УЧУРЫ

Кайчынын 40-нөн ажыра билер жаан кай чөрчөктөринин жүк ле жарымызы бичилген. Же бичилген кай чөрчөктөринин көп нургуны алдынан бичик болуп ла «Алтай баатырлар» деп көп томдорлу бичикте кепке базылып чыккандар. Олорго, темдектезе, «Маадай-Кара», «Кара-Таажы кыс», «Кара-Көс», «Ай-Мергечи», «Өскүс-Уул», «Көгүдей-Көкшин ле Боодой-Коо», «Алтын-Эргек», «Темене-Коо», «Салам», «Очы-Бала» ла өскөлөри кирет.

Кайчынын бир кезек кай чөрчөктөринин салымы ырысту дезде, блааш жок. Темдектезе, «Маадай-Караны» алза, бу чөрчөк алтай тилле алдынан бичик болуп 1957 жылда чыккан, онын кийининде 1960 жылда «Алтай баатырлар» деп книганын III томында кепке базылган, 1973 жылда Москвадагы «Наука» деп издательстводо алтай ла орус тилдерле базылып чыккан. Бу ок чөрчөк 1979 жылда орустап художественный көчүргени аайынча «Сибирские огни» деп журналда ла онон алдынан бичик болуп кепке базылганы база да жаан учурлу болуп јат.

Айдарда, А. Г. Калкиннин кай чөрчөктөри орус кычыраачыларды јангыдан јилбиркедип, алтай албатынын духовный байлыгын онон ары теренжиде билип аларына жаан арга берип турганы јарталат.

Алексей Григорьевичтин кепке базып чыгарган ла јаны бичиткен чөрчөктөринде эмди де орус ла өскө дө тилдерге көчүрип чыгаргадый чөрчөктөри көп. «Мен ого караннан база иженип јүредим» — деп, кайчы ичинде сананган санаазын, кемзинген кептү, бүдүмчилү айдат.

Кайчынын кажы ла кай чөрчөги алдынан башка салымду, кыска да болзо, албаты ортозында историязы бар. Кай чөрчөктөр кайчылардын јадын-јүрүмиле база бек колбулу болуп јат.

Айдарда, ады-јолы фольклор аайынча јарлу кайчы А. Г. Калкиннен бичип алган чөрчөктөрлө колбой болгон учуралдарды кыскарта айдарга јараар.

Темдектезе, «Алтай баатырлардын» 9-чы томында онын «Очы-Бала» деп жаан кай чөрчөги чыккан. Бу чөрчөк 1951 жылда өскө чөрчөктөрлө кожо алдынан бичик болуп чыгарда, сүрекей кыска болгон. Ненин учун чөрчөк ол тушта кыска болуп кепке базылганын кайчы бу жуукта жартаган. Онын айдыжыла болзо, «бир өйдө «Очы-Бала» деп чөрчөк П. В. Кучияктын Шонкор Шунеков деп кайчыдан бичип, кепке баскан «Алтын-Тууы» деп чөрчөгине бүдүштеш болгон». Онын учун А. Г. Калкиннин «Очы-Бала» деп чөрчөги 1951 жылда бичик болуп чыгарда, эмеш кыскартылган деп айдар керек.

Экинчи жаанынан көрзө, Алексей Григорьевич ол тушта Алтайда ады-чуузы жаңы ла жайылып, билери өзүп жүрген кайчы болгон. Онын кайлайтан жайалтазын, күчин, билгирин бис 1948 жылда баштап ла бичилген «Маадай-Кара» деп чөрчөги ажыра билип жадыс. Бу чөрчөк 1957 жылда алдынан бичик болуп чыгарда, эмеш кыскартылганы керегинде профессор С. С. Суразаков темдектейт. Ол тушта онын үлгерлик жолдору (строкалары) 5720 болордо, ол ло ок чөрчөкти 1964 жылда үчинчи катап С. С. Суразаков бичиирде, онын строкалары 7738 боло берген.

А. Г. Калкин бу чөрчөкти адазынан көп катап уккан. Онойып «Маадай-Кара» жиит кайчынын сүүген чөрчөгинин бирүзи боло берген. Онын учун кайчы оны айлында, иштоштон бош өйлөрдө, үзүктөп те кайлаганда, эмезе кай угарга кычырган улуска чөрчөкти учына да жетире кайлап айтканда, кажы ла учуралда онын учуры, художественный кеми там ла байып турганы жарталган.

Айдарда, мынан улам «Очы-Бала» деп чөрчөк керегинде мынайда айдарга жараар: 1951 жылда жиит кайчы онын кайлайтан жайалтазы чечектеп, тынып келеткен тужы болгон. Онон улам «Очы-Баланы» бир жаанынан ол тушта кайчы бойы да кыска айтканын база темдектеер керек. Онон Алексей Григорьевич бойынын «Очы-Бала» деп чөрчөгин П. В. Кучияктын «Алтын-Тууызыла» бүдүштеш деп сананып, кемзинип жүргени база көрүнөт.

Анайып, бир катап 1975 жылда А. Г. Калкин научный шинжүү өткүрер институтка бойы келип, «Очы-Бала» деп чөрчөгүн ойто жаңыдан кайлап айдарга күүнзеген. Онын шылтагы неде дезе, 1974 жылда алтай албатынын музыкальный культуразын

шиндеп, Москвадан ла Улан-Удэден келген научный ишчилерде кожо (олор кайчыны онотпийин алгандар) А. Г. Калкин төрөл Улаган аймагына барган. Мында ол эскиде билер улусына жолыгып, жаш үйеле таныжып, Улаганда, Чибилүде, Балыктужулда болгон. Кайда ла кайчыны улус ачык-жарык күүндү, жүрексиреп, күндүлөп уткыган. Бир кезек улус онын кайын да угуп албаза, же көрүп те аларга келип, жолыгып тургандар. Олор кайчынын кажы ла чыккан чөрчөгүн кычырып, керек дезе кажы жерде кыскарта, кандый жерде узада айдылганын билетен болтыр.

Балыктужулда ла Чибилүдеги жажы жаандап калган бир канча улус, төрөөндөри: «Сен ол «Очы-Баланы» не керек анайда кыскарта айдып, бичик эдип чыгарган? Сен оны жакшы билетен болгон. Эмди ойто толо эдип айдала, бичик эдип чыгар» — деп айдышкан. Мындый некелтени угала, Алексей Григорьевич бойынын жорыгын токтодып, айлына жанып ийген. Жанала, тогус айдын бажында институтка келип, бир айдын туркунына (түнде, суббот ло воскресень күндерде амырап алып) «Очы-Баланы» кайлап, ол ок ойдө бичиирге айдып баштаган. Жаңы бичилгенинде чөрчөктөги айдылып турган ончо айалгалар, анда туружып турган баатырлардын жадын-жүрүми, керектери ле сүркеберлери толо, чындый айдылып көргүзилген. Чөрчөктин идеяный учуры, художественный кеми алдындагызына көрө чик жок бийиктеп калган.

Эмди бу чөрчөк Шонкор Шунековтын «Алтын-Тууы» деп чөрчөгиле бүдүштеш пе, жок по деп, тоолу сөстөр айдар керек. Чын, «Очы-Бала» ла «Алтын-Тууы» деген чөрчөктөрдүн төс геройлары кыс улус. Озогы феодальный өйлөрдө жокту-гойу улусты феодалдар, байлар, жайзандар кулданган тушта, олорго удур жайымы ла ырызы учун, кемнен де камааны жок болорына амадап, жаңыс ла эр улус эмес, же анайда ок үй де улус тартышканын эпос сүрекей чокым керелеп жат. Өрөги айдылган эки чөрчөктин бу келтегейи түней, бүдүштеш. Же бир башказы бар. А. Г. Калкиннин «Очы-Бала» деп чөрчөгинде төс геройдын — Очы-Баланын — жан-кылыгы, эткен керектери, сүркебери, анайда ок оны кулданарга сананган Кан-Таажы бийдин сүркебери психологический жанынан теренжиде көргүзилгени тын аңыланып жат. А. Г. Калкин, улу кайчы Н. У. Улагашев ле онон до өскө кайчылар чылап, кайлап айдар чөрчөктөрдүн жанжыккан

эжилерин буспай, чачпай, бойынын жайалтазыла ол эжи-
жанжыгуларды там байыдып, баатырлардын сўр-кеберин, жан-
кылыгын психологический жанынан тереңжиде ле элбеде
көргүзет.

Эскиде бичип чыгарган «Очы-Бала» деп чөрчөк 1026 мадак
жолдыктан (строкадан) турган болзо, 1975 жылда бичигени
2994 жолдыктан туруп жат.

Жылдар жылыжып, айлар айланыжып өдүп ле жат. Же кайчы
эзен тужында, ол бойынын албатызыла, угаачыларыла
жаантайын кожо. Онын чөрчөктөри там байыыр да, көптөөр дө.

А. Г. Калкин бойынын чөрчөктөрүн экинчи катап каа-жаа
айдар кайчы. Шылтагы неде дезе, баштапкы айтканында
жастыралар бар бололо, бир канча сөстөр божодылза, ого кош-
той ол чөрчөкти кайлаарын сүүп турза, ол тушта экинчи, үчинчи
катап айдарынан кыйбас.

Алексей Григорьевич кезик чөрчөкти катап айтканда, онын
сюжедин бүткүлинче кубултпаза да, же учурына жангы кожул-
талар кожуп, идеязын (түп шүүлтезин) бир эмеш кубултып та
ийетен кайчы болуп жат. Бу жанын анчада ла «Очы-Бала» деп
онын эки катап айдып, кепке базып чыгарган чөрчөгү чокым
керелейт.

1951 жылда баштапкы катап кепке базылганында учуры
(содержаниези) мындый: Очы-Бала анчы, ол эжези Очыра-
Жинжиле экү журтап жат. Очы-Бала андаза, эжези айылда мал-
ашты көрүп, жонды башкарат, сыйнынын экелген алулардын
терезинен жакшы кеп эдет. Бир катап Очы-Бала андайла жанып
келерде, ого Кан-Таажы бий жолгып, кысты менин тайгалары-
ма андадын деп бурулап, алуларын айрып алзын деп баатыр-
ларына жакарат. Же баатырлары Очы-Баланы тудуп албай, бар-
ган жерин таппай жангылап жат. Кан-Таажы бий уулын, Ак-Жалааны,
ийет.

Бу өйдө Очы-Бала айлына келеле экинчи катап андап барат.
Ак-Жалаа онын журтын тоноп, албатызын олжолоп, ак малын
айдап апарат. Эжези Очыра-Жинжи Ак-Жалаага удур «амыр жаткан
албатыны кыйнаар тапты кайдан алган? Уйалбаган калын
мандай Ак-Жалаада бүткен бе?» — деп кату айдат. Ак-Жалаа оны
Очы-Бала болор деп олжого кожо алат. Андап жүргөн кыс
Алтайына жанын келеле, жери-журты ээн калганын билет. Кан-
Таажы бий Очы-Баланы олжого алдыбыс деп жеринде жаан жыргал

эткен эмитир, эјеzi Очыра-Јинји дезе кул болуп јүргени көрүлет. Очы-Бала олјочынын журтына келип, эјезине јолыгат. Очыра-Јинји сыйнын јанзын деп сурайт, сыйны оштүни баспаганча јанбазын айдат. Кан-Таајы бий аракылайла, уйуктап јат. Кааннын уулы Ак-Јалаа, үйи Алтын-Чачак база эзирик. Онын учун Очы-Бала кааннын малын өлтүрип, албаты-јонды күндүлейт. Кан-Таајы бий ойгонзо, улус танма адып маргыжат. Каанды бу тужында Очы-Бала танма адаачы болуп, көксин ойю адып өлтүрөт. Ак-Јалаанын будын сындырат. Учунда албатызын, эјезин јайымдап, јерине ырысту јанат.

А. Г. Калкиннин баштапкы катап кепке чыккан бу чөрчөгинде төс герой Кан-Таајы бийдин јерине келип, онын аракызагын билип, оштүзин бойынын сүмезиле озо баштап аракыладып јыгат. Онын кийнинде мылтыкла адып өлтүрөт.

Бу чөрчөктө јуу-чактын болгон шылтагы неде дезе, Очы-Бала Кан-Таајы бийдин тайга-туузына јүрүп, андаган эмитир. Айдарда, өскө кижии бир кижинин андап-куштап турган тайгазына јүрбес јанду. Оны Кан-Таајы бий јакшы билер. Је ол керекти Очы-Бала билбес. Очы-Бала ада-энези јок, «бажын билер кааны јок, башкаратан бийи јок» јуртаган кижии. Ого ончо јер — улустын јери. Кайдан да андаза, түней ле.

Је Очы-Бала јуу-тоноктон, олјолоштон јарт билгени мындый: кажы ла кааннын, бийдин јери, кабырган малы, баштаган јоны бар. Онын керегине киришпес керек. Керек андый да болзо, Кан-Таајы бий Очы-Баланын јерин тоноп, малын, јонын олјого алып јат. Очы-Бала онын тайгазынан јүк ле андаган. Кан-Таајы бийге Очы-Баланы ла онын јөөжө-јуртын тоноорына бу шылтак боло берген. Чынынча айтса, кыс баатырдын јерине табарып, оны тоноп алары каандардын эн јаан амадузы болуп артып јат. Кара санаалу, кижиге күүни јок, ачап көстү оштүлердин јуу-чак баштап, албатыны тоноп, байып турганы — ол бастыра өйлөргө лө чактарга улалып келген омордын јанжыккан јангы болуп јат.

Баштапкы катап чыккан «Очы-Балада» кыс баатырдын эјеzi Очыра-Јинји. Ол айылда ла отурар, мал-аш көрөр, албаты башкарар кижии болуп көрүнөт. Ого коштой ол сүрекеј јараш сүрлү кеп көктөп билер. Онын учун сыйны Очы-Бала алулардын терезин экелзе ле, Очыра-Јинји оны уужап, илеп, кеп эдет.

Очыра-Јинји сыйнына јалакај ла ајарынкај эн јуук нөкөр болуп көргүзилет. Кан-Таајы бийдин Ак-Јалаа уулынан ол

бир де жалтанбай, ого удур кату сөстөр айдат. Же Ак-Жалаа Очы-Баланы бир де катап көрбөгөн, онон улам ол Очыра-Жинжини Очы-Бала болор деп, оны согуп, кыйнап, адазынын эжигине экелген. Ол ок өйдө Очыра-Жинжи бойынын адын адабаган. Онын шылтагы неде десе, Очы-Бала сыйны олжого кирбезин, жайымда артсын деп сананган. Очыра-Жинжи бойын адаган болзо, Ак-Жалаа Очы-Баланын келерин сакып, келзе, оны олжого алар эди.

Очы-Бала мынан озо Кан-Таажы бийге жолыкканын эезине айдарда, эези өштү кандый кижин болгонын жартап салган болгон:

Канду көстү Кан-Таажы бий
Жаман кара санаалу,
Казыр жамап каан — дели.
Көп тоолу жайзаңдары
Көргөн жерге сени тулар,
Аглап-куштап жүрерде,
Ажыктанып жүр, балам,
Өскүстүн колында өкпө жаан,
Өштөп келзе өлтүрүп салар.
Ары-бери аглап жүрзөң,
Алтайына кирбе — дели⁴³.

Бу сөстөрдөн иле: Ак-Жалаа Очыра-Жинжини адын кем деп кыйнап турарда, ол сок жаңыс сыйнын карамдап, ого килеп, «Мен Очыра-Жинжи» деп айдып болбогон.

Сыйнын учы-кыйузы жок карамдап, Очыра-Жинжи Кан-Таажы бийдин эжигинде кул болуп жүрерде, оны жайымдаарга келгенин көрүп, жан деп жакарат. Же Очы-Бала эезинин айтканына ажару салбайт: онын ордына Кан-Таажы бийди женер деп бойында бек сананып алды.

Очыра-Жинжини экелерде, каан оны Очы-Бала болор деп, жаан жыргал эдип жат. Очы-Бала өскө кыс болуп кубулала, уй-эчки саап, өскө кыстарды көктөнөргө үредет. Учунда Кан-Таажы бий таңма адар тушта Очы-Баланын аткан огынан өлүп жат. Анайып, Очы-Бала олжого барган эезин, албаты-жонун жайымдаган.

«Очы-Баланы» экинчи катап бичири 1975 жылда болгон. А. Г. Калкин 23 февральдан ала 20 мартка (25 күн) жетире чөрчөкти кайлап, магнитофонго бичиткен. Ол ок өйдө магнитофоннон угуп, оны толтырып чаазынга бичидип, көчүргөн.

⁴³ Алексей Калкин. Очы-Бала. Облницзлат, 1951, 12 с.

Бу бичилгенинде Очы-Бала жуулап келген Ак-Жалааны, онын черүзин оодо чабала, Ак-Жалаанын будын, белин сындырып, жери жаар ийе берет. Ак-Жалаанын адазы Кан-Таажы бий уулын экинчи катап эмдеп жазала, оито жууга ийбей жат, не десе Очы-Бала өлбөс жанду баатыр болгонын билип алат.

Очы-Бала Кан-Таажы бийдин јерине келзе, ол андай бертир. Кыс бала онын уулын аракыладып, јыгат. Бойы десе өскө кыстын кеберин алат. Каан андайла келзе, онын айлында сүрекей жараш кыс јүрет. Өскө кыс болуп кубулган Очы-Бала Кан-Таажы бийди аракыдадып жат, не десе, Ак-Жалаа Очы-Баланы жуулап алган болуп, јаан јыргал эткен деп адазы шүүйле, учы-түбин сананбай, јыргай берет. Очы-Бала Кан-Таажы бийди чүмдү кожонгыла көкидип, тын аракыдадып жат. Кан-Таажы бий ле онын уулы сүрекей казыр өштүлер, олорло амыр-энчү јадып болбос деп Очы-Бала билип алат. Онын учун кал черүзи көп калју өштүле жуулажып, оны јендеп болбозын билип, баатыр кыс өскө јол, эп-арга бедреп таап жат. Кан-Таажы бий, уулы Ак-Жалаа аракыдап, јаан јыргалду јатканын көрүп, өштүлеринин уйан јанын билип алып, оны сүрекей билгир тузаланып жат.

Кан-Таажы бий тын эзиреле, Очы-Баланы, онын адын көрөргө күүнзеген. Өскө бала болуп кубулган баатыр кыс Очы-Баланы экелеечи болуп, бир тууны Очы-Бала эдип кубулат, бойынын адынын ордына кааннын адын экелген. Је каан атты темир киженле кижендеп, темир чеденге суксын деп јакылта берет, бу ок өйдө Очы-Баланы јер-тамынын түби јаар чачтырып жат. Анан ары каан аракыдай берет. Кан-Таажы бий эзиреле, уйуктап каларда, өскө баланын кеберин алынган баатыр кыс онын колы-будын темир киженле кижендеп салган. Каан ойгонып, билинип келзе, Очы-Бала онын алдында турды. Очы-Бала керегинде каан тегин јерге коомой сананган деп баатыр кыс ого омок айдат. Онон ло каанды ла өскө өштүлерин өлтүреле, олордын јөөжөзин тонобой, албаты-јонын олјолобой, мал-кужын айдап албай бойынын јерине јанат.

Очы-Бала айлына келеле, Очыра-Манјы эјезине (чөрчөктин 1951 јылда чыкканында эјези Очыра-Јинји деп адалган) айдат: ол эзен-амыр јатсын, албаты-јон башкарзын деп. Онон Очы-Бала бойы айдын сегис јангызында ай болуп, тенгери јаар учуп чыгала, кубула берет.

Айдарда, кайчы чөрчөкти экинчи катап айдарда, онын түп-шүүлтезин тын кубултпаган, је бир кезек јерлерин өскөртп,

эмезе элбедип айтканы чокым көрүнөт. Озо (1951 ж.) айтканда Очы-Бала андай берерде, Ак-Жалаа онын эезин Очыра-Манжыны (Очыра-Жиңжи болгон), мал-кушты, албаты-жонды жуулап, олжолой берген. Кийинде (1977 ж.) кепке басканында Очыра-Манжы олжого кирбей жат. Очы-Бала Кан-Таажы бийдинг уулы Ак-Жалааны, жуулу келген учун, эки катап өлтүрөле, адына артындырып, жерине ийет. Кан-Таажы бий Очы-Балала тегин жерге жуу баштаганына тын кородоп, андый да болзо, уулын тиргизип алат.

Очыра-Манжы сыйнын, Очы-Баланы, Ак-Жалааны өлтүрдинг деп чугулду бурулайт:

Акыр, сыйным, сен кайттыг?
Ар черүни кырдыг — дели, —
Аттар канын төктинг — дели, —
Алтайынды не быртыттыг,
Ак-Жалааны не өлтүрдинг?
Бажын билер кааныг болор,
Башкарып айдар бийинг болор,
Кааны жокко эм жадарга,
Бийи жокко сен жүрерге
Биле-тура эм кылындыг,
Түбектинг түбин түженбелинг?!⁴⁴

Мындый адытышты Очы-Бала эезиненг эки катап угуп жат. Онын учун Очы-Баланын санаазы кубулат: чын да, жангыскан жадарга, эш-нөкөри жокко ак-жарыкка жүрери, айса болзо, күч. Амыр-энчү жадары база керек.

Эезине айдат:

Кан-Таажы бий алтайына,
Кажы, барып көрбйин бе?
Киленкей бүткен каан болзо,
Кижиге кептү куучынлашкай!⁴⁵

Мында Очы-Бала бойынын өштүзинин күүн-табын билер-ге турганы жарт. Же түней ле, ол аланзылу:

Килебес жаман кижиге болзо,
Кийин жанын бойи билгей.
Улуркап, жуулап ол турганда,
Уйалар кижиге мен бедим — дийт. —
Өлүмдиге некеп ол турганда,
Өткүрө жүдек мен бедим — лийт!⁴⁶

⁴⁴ Алтай баатырлар, IX том, Горно-Алтайск, 1977, 15 с.

⁴⁵ Анда ок, 15 с.

⁴⁶ Анла ок, 22 с.

Очы-Бала баатыр кыс, бойын кыс дейле, жаан күчтү каандардан бир де коркыбай жат. Кан-Таажы бийдин жерине келеле, каан да, онын уулы да Очы-Балага бир де жакшы сананбай турганын чокым билеле, оорды ончозын жеп деп чыгат. Очы-Бала бойы керегинде чөрчөктө мынайда айдып жат:

Очы-еерен бу алыма
Ок тыгынып, өтпөс жанду.
Очы-Бала бу бойыма
Оту жуу тийбес жанду⁴⁷.

Бу айдылган сөстөр амыр-энчү сүүген, ан-куш эдиле азыранган, ак-чек санаалу баатырлардын жанжыккан кылык-жангын, жадын-жүрүмүн керелеп жат.

А. Г. Калкин «Очы-Баланы» 1951 жылда кепке базарда, төс герой — Очы-Бала — Кан-Таажы бийдин жеринен андаган учун, жуу-согуш башталган. Же бу ок чөрчөкти кайчы 1977 жылда кепке базарда, Очы-Бала Кан-Таажы бийдин жеринен андаганы айдылбаган. Жаңы айдылганында ол ок Кан-Таажы бий Очы-Баланы олжого алып экелзин деп, Ак-Жалаа уулына жакылта берип, жууга ийип жатканынан тартыжу башталат. Жаңы бичилгенинде баатыр ла кааннын ортозында тартыжу өскө жерди тоноор, албатыны олжолоор, кул эдер деген санааны жүрүмде бүдүрүш баштаганынан өдүп жат.

Же андый да болзо, А. Г. Калкин «Очы-Бала» деп кай чөрчөктин төс шүүлтезин тын чайкабаган, ол ло бойын артырып салган десе, жастыра болбос.

А. Г. Калкин кай чөрчөктөрүндө Очы-Баладй, Алтын-Күскүдий санаалу, иштенкей, килемкей, аярынкай, бүдүмчилү, баатыр күчтү кыс эмесе келин баатырлар улай ла учурап жат.

Алексей Григорьевич Калкиннин көп кай чөрчөктөри «Алтай баатырлар» деп бичикте кепке базылган. Оордын ончозын ылгагадй аргадан туура туруп, бир кезигине токтозо, кем жок деп айдар керек.

Алтай албатынын оос творчествосында, темдектезе, кандй бир баатыр керегинде чөрчөктөр кажы ла кайчыда башка-башка (вариантла) айдылып жат. Алтай кайчылардын репертуарында Өскүс-Уул керегинде кай чөрчөк бир канча вариантла айдылат. «Знак Почета» орден тагынган Туулу Алтайдын аттуучулу кайчызы Н. У. Улагашевте үч вариант болгон. Же бу күнге жетире онын бир варианты жарлу, артканы бичилбеген.

⁴⁷ Анда ок, 14 с.

Кайчы А. Г. Калкиннен бу чөрчөктин төрт варианты бичилген. Баштапкызы 1948 жылда бичилеле, 1960 жылда «Алтай баатырлардын» III томында кепке базылган. Артканы бичикке чыккалак.

Кажы ла вариант кайчынын жадын-жүрүмин, ижин шиндееринде сүрекей жаан научный учурлу. «Бу чөрчөктин учуры жашөскүримди таскадарында жаан учурлу болуп жат» — деп, А. Г. Калкин куучындап отуратан.

«Өскүс-Уул» деп чөрчөктин учуры кыскарта мындый: Өлөн-Магай жокту баатыр Барбаа-Багай үйиле жетен жылга журтап жаткан. Олордо, мал-аштан болгой, бала да жок. Же бир күн үйи уул бала тапкан. Баланын чыкканыла колбой өткүрген той-жыргалдын кийинде Өлөн-Магай кенерте оорып, өлөр алдында «алтын кептү абакайына» айткан: «Өлөр күним једип келди. Үйген сугар адыбыс жок, үрүп чыгар ийдибис жок. Озодон бери тапканым — одус кырлу кайырчакта тогузон күмүш акча. Ол акчаны үребей, ат јакшызын алыгар, кеп јакшызына толыгар. Балтыр-кежик баланды көстин одындый чеберле, көмөлөп-арбанып, ачынба. Колдын сабарындый корула, кожуун (туура) јонго айттырба». Бу сөстөрдн айдып, ол јада калган. Үйи оны сөөктөп салды. Адазы јада калган кийинде, уулы ат садып аларга адазынын акчазынан акча алган. Ат табылбаста, бир катап ийт, экинчи катап киске садып алган. Энези ачынып та турза, је уулы удур керишпейт. Анайып турганча, бир катап Таајы-бий баатырдын уулын, Эрке-Мөндүрди, куштардын кааны Кан-Кереди өлтүрерге тенериде сүрүжип турган эмтир. Өскүс-Уул Эрке-Мөндүрге болужып, кушты өлтүрөт. Болушкан учун Эрке-Мөндүр ого кубулгазынду алтын јүстүк сыйлайт. Оны колго сугуп ийзен, нени ле күүнзегенин — ончозы боло берер.

Эрке-Мөндүрди өлүмнен айрыган учун Таајы-бий Өскүс-Уулга ат айдып берет, эн јакшы кийим кийдирет.

Өскүс-Уул Кан-Кереди өлтүргени ле атту боло бергени Караты-каанга угулган. Ол Өскүс-Уулды алдыртала, темир түрме туттурткан, оны эзиртеле, кубулгазынду јүстүгин блаап алып, бойын түрмеге суккан. Же байагы ийт ле киске Өскүс-Уулга түрмеден чыгарга болужып јат. Өскүс-Уул Караты-каанды өлтүрүп, олјого барган албатыны јайымдайт. Онын кийинде кижн алала, амыр журтай берди.

Бу чөрчөктө жаңыс та ишт үйеге эмес, је анайда ок ада-энелерге де тузалу шүүлтелер бар. Чөрчөк чөрчөк лө, је онын учуры јаан.

Озо ло баштап Өлөн-Магайды ла онын үйин алалык. Бу јокту, озодо байларга иштеген улус. Андый да болзо, јөөжө эдип тогузон күмүш акча јууп алган. Байла, ол акчала олор ат садып аларга сананган, је бу амадузы бүтпеген.

Өлөн-Магайдын јакылтазында јебрен өйлөрдө алтай албатынын бала-барка азырап ла олорды јүрүмде таскадып, чеберлеп, улуска јаман каршузы јетпезин, улус, бүткүл јон јаман айтпазын деп айткан педагогиказы иле көрүнип јат.

Кандый да алтай кай чөрчөктөрдө бала-барканы адылып, арбап, соккон јерлер учурабай јат. Јаш бала чыкканы, кыс та, уул да болзо, ол сүрекей јаан учурлу. Баланын салымы жаңыс ла ада-энеле эмес, је бүткүл јонло база колбулу болуп јат. Баланын јакшы кылык-јанду болуп өзөри јаш тужынан башталат. Онын да учун «аш кылгада, бала јашта» деп алтай албаты тегиндү айткан эмес. Бала јаштан јакшы кылык-јанду кижлик болуп өзөринде ада-энелер каруулу. Айдарда, А. Г. Калкиннин «Өскүс-Уул» деп чөрчөгинде куучын ада-энеден башталганы тегиндү эмес.

Чөрчөктө анайда ок Барбаа-Багай абакай өгөөнинин керес сөзин јүрүмде бүдүргени база ајарулу. Өскүс-Уул эки конуп «энем» деген, алты конуп «адам» деген. Ол тогус кырлу тайганын бажына чыгып, јер-алтайдын үстинде баатырлар ла каандардын тал-табыжы угуларда, кыпгырганча айлына келет. Эркелеген энези эжик ачып, удур ачып, балтыр кежик јаш балазына базып келип, ајдат: «Акыр, акыр, балам, аштап калган болзон, аш-курсак белен. Суузап калган болзон, суу белен эмей, балам».

Мынан көргөндө, Өскүс-Уулдын энези уулына эрке, күүнзек болгоны билдирет. Је уулы келеле, энезинен сурайт: «Алтай үстинде алтан кезердин тибиреп турган үни угулат. Акбийанды аралап, албаты-јонды эбирип, Алтай үстин айланатам. Адамнын тапкан јөөжөзинен алтан күмүш акчаны алып беригер меге». Энези одус көстү чой кайырчакты ачып, балазына алтан күмүш акчаны берип, «Ат јакшызын садып ал, кеп јакшызына јетир» — деди.

А. Г. Калкин 1974 ж. «Өскүс-Уул» чөрчөктү кайлап отурганы.
Горно-Алтайск.

Өскүс-Уул ол бойынча ат та таппаган, акчаны кепке де толып болбогон. Алтан акчазына ийт садыл алган. Экинчи катап арткан одус акчаны алала, кiskeге толып алган.

Чын, Өскүс-Уулдын энези баланын мындый кылык-жангына ачынганы чөрчөктө чокым көргүзүлгөн.

Ала тайгылды јединиш,
Алмын-чулмун Өскүс-Уул
Айлына јелиш келерле,
Азыраган онын энези
Айлары јок ачынды:
«Ала тайгыл ат болор бо?
Алки бойына аш болор бо?
Алагыныг тапкан акчазын
Керектү јөөжөгө јетирбей,
Тегин калас үрелиг» — деп,
Уулына айлып турды.
Оны уккан Өскүс-Уул
Кылас эдиш көрбөди,
Көзи јоктый отурды.
Кынгыс эдиш унчукпады,
Кулагы јоктый болбой кайтты⁴⁸.

Бу сөстөрдөн Барбаа-Багай уулына тегиндү эмес кородо-
гоны көрүнөт. Энези Өлөн-Магайдын јууган акчазын алтын-
нанг артык деп бодойт. Јокту улуска аттанг ла кийер кептен
өскө неме керек јок. Ол ок өйдө Өскүс-Уул энезинин ачынып
турганын чын ондоп, ого удур кизиребей, бодолгон ло ачын-
бай, чугулданбай јат. Ол энезинин санаазын билип јат. Эне-
зинин алдында бурулу. Ондо энезинен кару өскө кижии јок,
онын сөзи, онын айтканы Өскүс-Уулга неден де баалу.

Өскүс-Уул анчада ла энезинин ачынганына ла арбанганы-
на тыг кородоп јат. Је бу өйдө ол энезине кынгыс эдиш унчук-
паган. Өскүс-Уул адазынын кереес сөзин ле энезинин
јакылтазын бүдүрип болбой јат, не дезе, ол «јердин үстин јети
айланып, јетен каанныг јерин өгтти. Өлөн-Магайдын Өскүс-
Уулына килеер кижии чыкпады. Одус күмүш акчазын атка
јарадып болбоды, кеп садышса, бергилебейт». Јокту кижинин
балазына килегедий, болушкадый кижии табылбай јат. Алтай
үстинде ого ајару салгадый кижии јок. Каан, бай улус оны
өскүс-јабыс деп, онын алтан ла одус күмүш акчазына бир де
ајару этпей тургандарына ол тыг кородоп, кунукка түжет.
Учы-учында Өскүс-Уул адазынын тапкан акчазын үрегени
калас деп түп шүүлтеге келет.

⁴⁸ Алтай баатырлар. III том, Горно-Алтайск, 1960, 300 с.

Бу «Өскүс-Уул» деп чөрчөктин учурына жокту улус ла бан улус бой-бойына удурат-тедире турганын көргүскөн учурал онын төс шүүлтөзи болуп жат десе, жастыра болбос.

Эмди экинчи жаны. Өскүс-Уул Караты-каанды өлтүрүп, олжого барган жүзүн ук албатыны жайымдап жат. Бу өйдө ол бурузы жок улуска тийбей жат. Темдектесе, Караты-кааннын үйи мен бурулу эмес деп актанып турарда, Өскүс-Уул ого айдат:

Өштүүмзи өлтүрүп салгам,
Өскө кижиде керегим жок.
Караты-кааннын керегинде
Бурузы жокторам өлтүрбөйм⁴⁹.

Мында Өскүс-Уулдын кижилик болгону, бурузы жок улуска ак санаалу болуп турганы айдылат.

Өскүс-Уулдын жозокту база бир кылык-жаны көргүзүлөт.

Караты-каанды жөнөп салала, энезине кижилер аларым деп айдат:

Кандый Алтай түбүндө
Эш-пөккөрдү табайын? — деди⁵⁰.

Энези уулына Жер-Жемит деп кижинин «жалтыраган жараш чырайлу Сыргачы деп балазын барып кудала» — деп жакарат. Же ненин учун энези ол кысты айдып берген десе:

Жер-Жемиттин абакайым
Озогы тушта најым болгон.
Аскап казаны сообос,
Айдар сөзи түгөнбөс.
Озогызын ойгоргып билер,
Ончо улусла түгөй куучынла жар.
Жокту улуска килеңкей,
Чоң кызыл чырайлу,
Жобош, жакшы кижилер — деди⁵¹.

Бу айдылган сөстөрдүн учуры жаан: Барбаа-Багай жокту кижилер, айдарда онын жаңыс уулы абакай эдип, жокту кижинин балазын алар керек. Сыргачы деп баланын ада-энези, «Өскүс-Уул» деп чөрчөктө айдылганы айыпчача, ачык-жарык, «ончо улусла түгөй, жокту улуска килеңкей, жобош, жакшы» улус. Олор бойунун балазын «эки колынын сабары чылап корула-

⁴⁹ Анда ок, 318 с.

⁵⁰ Анда ок, 319 с.

⁵¹ Анда ок, 319 с.

ган. Андый баланы алатан болзон, айлына онын барып кел» — деп, энези уулына жакып жат.

Чөрчөктө Өскүс-Уул кижги алатанын энезинен жажырбай жат, же энези ого кандый кижги алатанын чокым темдектеп берет. Мынан көргөндө, эне кижги уул баланы азырап, онын эжи кандый болотонун эртеден сананып, көрүп жүретен эмтир. Өскүс-Уул энезинин чыгарган жөбине айдат:

Сыргачы баланын чырайын,
Чындап та, көрбөс канайткам.
Көзүме кару көрүңүз,
Көөркийим бол деп сөстөөрим.
Көрөр күүни жок болзо,
Көндүрө жанып келерим (319 с.).

Өскүс-Уул Жер-Жемиттин айлына келип, танышкан соңында, не келгенин айдып берди:

Өскүс өскөн мен бойым
Эш белреп жүрүм — дели (321 с.).

Өскүс-Уул Жер-Жемиттин айлына жүрүп, айыл ичинде уур ишке, айылчыркабай, болужып турат. Лишт улус бой-бойына жарашкан, керек десе Өскүс-Уул бойы кыстын ада-энезине база жараган. Же ада-энеден жөп жокко кижиге барарга база жарабас, онын учун кыс энезинен ол керегинде сурап жат: «Кийген кеби килин торко, кижги бойы керсү, өлө ады өңдү жорго, Өскүс-Уулга барайын ба?»

Эрмен-Чечен энезинин
Этү сөзи мындый болды:
«Алтан жашка жеткенче,
Алазынын эжигине жүрөр бе?
Ал-санаан жеткен болзо,
Ачынбазым, балам, бар» — деди.
Өскүс-Уул да Сыргачы
Эки бойы жарашты.
Эне-алазыла жөптөжин,
Эмени мында тургулады (323 с.).

Алтай жаан кай чөрчөктөрдө озогы-озогы улустын жадын-жүрүми чике айдылган. Кай чөрчөктөрдө баатыр кижги алганы сүрекей жаан учурлу. Кажы да баатыр кысты аларга турза, ол онын ада-энезине, кыска бойынын чечен адыжын, күчтүзүн, сүмелүзүн ле керсүзүн көргүзүп жат, же онызы ончозы маргаандар ажыра илеленет. Н. У. Улагашевтин «Малчы-Мерген» деп чөрчөгинде жокту Малчы-Мерген Караты-кааннын кызын бойынын жараш үниле, кожоңыла бактырып алган. Маргаанды

кожонло алганы — ол жаан искусство. А. Г. Калкиннинг «Өскүс-Уул» деп бу чөрчөгинде Өскүс-Уул Сыргачы деп кысты бойынын иштенкейиле, кичеемкейиле, аярынгайыла, жобош кылык-жаныла, керсү болгоныла бойына тартып алган.

Айдарда, кижиге кижиге алатаны, кижиге баратаны жаңыс ла сүүштен камаанду эмес, же ол анайда ок кожо журтаган өйдө бала-барканы тең сүүп азыраары, мал-ашты тең кичеери, бойбойынын ак-чегин тең тудатаны болуп жат.

Өскүс-Уул бойын кандый биледен болгонын жакшы билер. Качан ол Јер-Јемитке келерде, озо ло баштап бойы керегинде «каан кижининг уулы эмес, а карган ла јокту кижининг уулы» деп айдат. Онын учун Јер-Јемит ле онын үйи бойлоры кандый улус болгонын база чикезине айдыжат:

Аланг, энег наҗыбыс — лешти.
Өлөң-Магай өбөгөн
Менин кару нөкөрим — лези.
Барбаа-Багай энегли
База жакшы билерибис — лешти.
Кой терезин ийлейле,
Кожо тон көктөйтөннбис.
Коомой, јокту улус бис,
Кожо өзүп чылаганыс.
Чар терезин талкыйла,
Јаба тулуп көктөгөнис.
Јаан байларга јалчы болуп,
Кажайганча шыралаганыс.
Өскүс бойынг өзүп алала,
Өскө улуска болуштыг — лешти (322 с.).

Мынан көргөндө, Өскүс-Уулдын эне-адазы Јер-Јемиттин билезиндий ок коомой јокту улус болгон болтыр. Бу керегинде Барбаа-Багай уулына айтпаган. Је Өскүс-Уул ада-энези азыйдан бери «јаан байларга јалчы болуп» жүргенинг Јер-Јемиттин эрмек-куучынынан чокым, јарт билип јат. Бу өрөги алган темдек чөрчөктинг түп шүүлтезин илелеп аларга јаан арга берип јат. А. Г. Калкиннинг айткан «Өскүс-Уул» деп кай чөрчөгинде јокту ла каан, бай улустын ортозында жүрүм ле өлүм учун тартыжу өдүп турганын албаты чокым көргүзет. Бу чөрчөктө тартыжу неден улам башталган дезе, Караты-каан куштардын кааны болгон, Кан-Кереде деп јаан кушты јокту Өскүс-Уул өлтүрип саларда, онын баатыр күчин озолодо билип, таң эртеде оны јоголторго сананган. Не дезе, Караты-каан јокту улусты кулданган. Андый улустын ортозынан баатыр чыкканы ого сүрекей коркымчылу болгоны јарт.

А. Г. Калкиннинг бу чөрчөги, «Алтай баатырлар» деп бичиктин II-чи томында кепке базылган Н. У. Улагашевтин «Оскүс-Уул» деп чөрчөгине учуры аайынча түней, жүзүндеш эмес. Же Алексей Григорьевичтин төртүнчи «Оскүс-Уул» (варианты) деп чөрчөги Н. У. Улагашевтин «Оскүс-Уул» деп чөрчөгине жүзүндеш, учуры жуук.

К. Е. Укачина А. Г. Калкиннинг чөрчөктөрүн бичип отурганы. Жабаган, 1984.

А. Г. Калкиннинг төртинчи «Өскүс-Уул» деп чөрчөги «Алтай баатырлар» деген бичиктин X-чы томында кепке базылган.

Бу чөрчөкти кайчыдан 1973 жылда Горно-Алтайсктагы научный шинжү өткүрер институттын албаты творчествозында бичиген. Чөрчөкти бичиирден озо кайчынын айткан сөзи мындый: «1973 жылда мен Улаган аймакка жүрүп, төрөгөн-тугандарыма жолуккам. Олор мени жуу тужында үй улустын сурактары аайынча менин «Өскүс-Уул» деп кайлап туратан чөрчөгимди кайлап беригер деп сураган. Жуу ойинен бери одус жылдан ажа берген. Мен «Өскүс-Уулды» катап кайлаарымда, уккан улус оны бичикке чыгарзын деп күүнзегендер. Бу чөрчөкти мен Кан-Оозы аймакта Кырлык, Мөндүр-Соккон деп журттарда түндү-түштү көп катап кайлагам»⁵².

Алексей Григорьевичтин бу чөрчөгинде төс герой — Өскүс-Уул. Ол эне-адазы жок, ак-жарыкта «тилге салар аш жок, тизе жабар кийим жок», өлөн жапашта жадып, кармакла, шүүнле көк талайдан балыктап азыранып жаткан. Бир катап Караты-каан Өскүс-Уулды талайды кемеле кечирзин деп сураган. Өскүс-Уул каанды ла онын черүзин, олжолоп алган албаты-жонун, мал-ажын - ончозын кечирген. Же сый берердин ордына ол Өскүс-Уулды бу талайдан балыктазан, жаан балык кармагына илинер, ол балык талайдын түбине сени кармагыла кожо кийдире тартар деген. Анда барзан, Талай-кааннын өргөозине кирерин. Кармакка илинген балык онын кызы болор, же Талай-каан ол балыкты (баланы) өлтүрбеген учун сего сый берер. Же сего жангыс ла төрдин бажында кийисте ийттин күчүгин ал деп айдат. Өскүс-Уул анайда ла эткен. Кийинде ол күчүк Талай-кааннын Алтын-Күскү деп кызы болгоны жарталган. Өскүс-Уул ла Алтын-Күскү жараш өргөөдө журтай берет.

Бир катап Караты-каан эки баатырыла кожо андап жүреле, эки койонды Өскүс-Уулдын өлөн жапажына кайнадып экелзин деп сураган. Эки баатыр келеле, Алтын-Күскүнин жаражын кайкагандар. Онон Караты-каан бойы келген. Каан онын сагыштузын билерге сураптыр: «Чөллө келеримде, менин адым канча алтам этти?» — деп. Алтын-Күскү кайра сураптыр: «Слер бозогодон ала төргө жетире келгенче, мен тогус кырлу алтын ийнеле канча катап сайып көктөдим?» — деп. Караты-каан

⁵² 1973 жылда «Өскүс-Уул» деп чөрчөкти бичиирде болгон куучыннан.

каруузын берип болбой жат. Айдарда, Алтын-Күскү жагыс ла жараш эмес, же сагышту болгоны жарталат. Же каан Алтын-Күскүни Өскүс-Уулдан айрып аларга болуп, оны айлына алдыртала, бойынын бир үйин Өскүс-Уулды алзын, онын ордына Алтын-Күскүни бер деерде, Өскүс-Уул жөпсинбеген. Айдарда, Караты-каан үч катаптап жажынып ойноорго жөп чыгарат. Үч катап Караты-Каан Өскүс-Уулды тапса, ол Алтын-Күскүни берер, үч катап Өскүс-Уул ойноп алза, каан ого жөөжө беретен учурлу. Же жөнүни Өскүс-Уул алып жат. Караты-каан калганчыда база маргаан тургузарда, Өскүс-Уул оны женип алган. Калганчы маргаанда Караты-Каан бойы өлүп жат. Жөнүни Өскүс-Уул алган. Же бу ончо жөнүни Өскүс-Уул Алтын-Күскүнинг болужыла алып жат.

Айдарда, Алексей Григорьевичтин бу чөрчөгинде Караты-каан ла Өскүс-Уул мылтык-жыдала тартышпай, ойын-тапкыр, сагыш-сүме ажыра тартышкан. Караты-каан агаш, эгү, куча болуп кубулып жат. Н. У. Улагашевтин «Өскүс-Уулында» Саныскан-байдын үч уулы база куча, агаш, онон да өскөзи болуп кубулган. Учы-учында Саныскан-бай үч уулыла сары ийттер болуп кубулала, Эрлик-бийдин некелтези аайынча жердин алды жаар жажын-чакка атангылап жат. Анайып Өскүс-Уул ла онын үйи Алтын-Туулай Саныскан-байды, онын уулдарын ончозын ак жарыктан жоголтып салгандар⁵³.

А. Г. Калкиннин «Өскүс-Уул» деп төртинчи чөрчөгинде Өскүс-Уул ла Алтын-Күскү анайда ок база бойынын ак-чек санаазыла, эп-сүмезиле, керсүзиле Караты-каанды жоголтып салгандар. Же Алексей Григорьевичтин бу чөрчөги учуры аайынча лирический күүн-тапту кайлап айткан чөрчөк. Чөрчөктин төс геройы Өскүс-Уул, же ол бастыра керектерди Алтын-Күскүнинг болужыла эдип жат. Кайчы мында Алтын-Күскүнинг сүр-кеберин сүрекей жараш чүмдү эдип, онын ижин, керегин мактап кайлап жат. Алтын-Күскү сүрекей керсү, жалакай, кижилик. Онын да учун бу чөрчөкти А. Г. Калкин Улаган аймакта көп катап кайлаган. Бу чөрчөкти анчада ла кыстар, келиндер, жажы жаандап калган үй улустар угарын сүүйтендер. «Чөрчөкти бичиген өйдө, Алексей Григорьевич сүрекей жаан көдүринилү кайлаган» — деп, К. Е. Укачина эске алат. Чын, бу сөстөрдү бичип турган автор ол өйдө бу иште база туружып,

⁵³ С. С. Суразаков. Кайчы Н. Улагашев. Горно-Алтайск, 1961, 31 с.

кайчынын сүүнип, көөрөп кайлаганын база көргөн. Алексей Григорьевич «Оскүс-Уулды» жарым айдын туркунына кайлап бичиткен⁵⁴.

«Кара-Таажы кыс» деген чөрчөктө баатыр кыс бойынын өштүлөрүнөн сагыштузыла, жалтанбазыла, чечен сөзиле бийик кеминде турат. Очы-Бала чылап, оны олжолоп экелзин деп Саду-каан жакарарда, Кара-Таажы кыс онын олжочы баатырларына айдат:

Кара эчки өлгөнчө
Кааннын малына кошпозым!
Акту бойым өлгөнчө
Каанга жалчы болбозым!⁵⁵

Кара-Таажы кыс жалчы Темир-Бөкө баатырды, өчөп келген Саду-каанды айылчы улуска бодоп, оморды башкалабай бойынын аш-тузыла күндүлөп жат. Локту, жалчы улус бийанын жетирерде, бай, бий, каан болгон улус шоодып, оны бойына жакшы кул эдип аларга амадап, жуу-чак көдүрөт. Же бу чөрчөктө эн учурлузы — ол базынчыктаткан улус каан-байларды биригип, өмөлөжип жендеп алганы болот.

«Алтын-Эргек» деп жаан эмес чөрчөктө албаты база ла акчек санаалу, ада-энези жок Алтын-Эргек деп жиит баатыр бойынын агару керегин нөкөрликте деп сананып, түбекке түшкөн Агай-Таажы ла Көгөй-Таажы деп наыйларына болушат.

Жеек-жутпа Јер-Текпенек каан амыр жаткан эки түнгей карындаш баатырларды жуулап келерде, омор экү Алтын-Эргекке:

«Тебелү малды айлап жат,
Амыр албатыны жуулап жат.
Алтын-Күскү сыйныбысты
Албанла апарып жат.
Алтын-Эргек баатыр сен,
Бир болужың жетирген,
Олжолоп брааткан бойыбысты
Оморго бербей, айрып алзан» — деп. (345 с.)

жаан суракту бичик ийгендер. Алтын-Эргек кичинек те сананбай нөкөрлөрине болужып барат. Анайып Алтын-Эргек, Агай-Таажы ла Көгөй-Таажы, керек десе омордын сыйны Алтын-

⁵⁴ Магнитофонго бичиткен кай-үн, сөстөри институттын фондында.

⁵⁵ Алтай баатырлар. III том, Горно-Алтайск, 1960, 370 с.

Кўскү өмөлөжип, Жер-Текпенекти женип алгандар. Алтын-Эргек
жерине жанар тушта, тегин албатыла

Адаанга кирижер,
Уур-катуны көрүжер,
Аргазы жокко болужар,
Өлгөн жерге кожо өлөр,
Өштүлерди түңей согор,
Айткан сөсти угужар
Айнык жакшы најылар болды — (357 с.)

деп, чөрчөк бүдүмчилү керелеп жат. Же керек жангыс ла куучын-
жөптөшлө божобогон. Алтын-Эргек эки түңей эки карындаш-
тын эрке жараш сыйнын, Алтын-Кўскүни, алып, угы-төзи бек
болуп, эзен-амыр журтай берет.

Бу чөрчөкти Алексей Григорьевич 1950-чи жылдарда бичит-
кен. Ол тушта ого жүк ле жирме беш жаш болгон. Канчын иит
кайчы кыска өйдүн туркунына оннон ажыра жаан кай чөрчөктөр
бичиткен, же кепке базып чыгарары жүк ле бир-эки жылдын
бажында башталган. Кезик кай чөрчөктөр көп жылдар өткөн
кийнинде ак-жарыкка бичиктер болуп чыккандар. «Чөрчөкти
бичиткен ле кийнинде бичикке чыгарын сананбас керек. Бир
керектү өйдө ол түңей ле улуска керек болуп чыгып турбай.
Азыйда мен канча кире чөрчөктөр бичитпеген деп. Олордын
көп сабазы жирме — жирме беш жылдын кийнинде «Алтай ба-
атырлар» деп бичикке кирип, алдынан фольклор бичик болуп
чыгып баштады не!» — деп, Алексей Григорьевич жажы жаандап,
ады-жолы жарлу болуп калган кийнинде куучындайт⁵⁶.

Анайып, темдектезе, 1948 жылда С. С. Суразаков, 1951 жылда
экинчи катап П. Чакурова бичиген «Көгүдей-Көкшин ле
Боодой-Коо» деп чөрчөк «Алтай баатырлардын» III-чи томын-
да 1960 жылда чыккан.

Чөрчөк учуры аайынча эки бөлүктөн турат. Баштапкы
бөлүкте Боодой-Коо кыс өштүлердин колынан өлөлө, тири-
лет, экинчи бөлүкте — Боодой-Коо кыстын аказы Көгүдей-
Көкшин өлөлө, тирилип келет. Боодой-Кооны Желбегеннин
уйи Алтын-Тарга тармалап өлтүрерде, андайла жанган Көгүдей-
Көкшин аказы өлүмнен тиргизип алган. Желбегеннин черүзи
ле баатырлары Көгүдей-Көкшиннин жерин тоноп келгендер. Же
баатыр оларды ончозын оодо соголо, жаан жыргал тужында
аттан жыгылып өлөт. Сыйны Боодой-Коо оны жажырала, Ка-

⁵⁶ Кайчы ла автордын ортодо өткөн куучыннан.

раты-кааннын кызына барат. Же ол кысты көп баатырлар, ол тоодо Желбеген, аларга амадап турган эмир. Боодой-Коо аказынын бүдүмин алынып, маргаандарда туружып, жендеп, Караты-кааннын Кара-Таајы кызын алат. Жолой Боодой-Коо ол кыстан озо келип, өлгөн аказын өргөөгө кийдиреле, бойы койон болуп кубулала, арка жаар барып јат. Кара-Таајы келеле, Көгүдей-Көкшинди тиргизип алат. Онон ол Боодой-Коо Желбегенди канайда женгенин, койон болуп кубулала, јүре бергенин, кижиге барарын — ончозын бичип салганынан биллип алат.

Чынынча айтса, А. Г. Калкиннинг бу чөрчөгинде Желбеген көп черүлү, баатырлу феодал-олјочы болуп көрүнөт. Ол амыр јаткан баатырдын јерине табарып, онын малын, өскө дө јөөжөзин тоноп, албатызын олјого аларга амадайт. Же Желбегеннинг черүзи, баатырлары Көгүдей-Көкшинге оодо соктырат.

Желбеген анчада ла јескимчилү, јети башту, уйалбас санаа-күүндү болгоны андый ок феодалдардын ортозында болгондо, чокым көрүнөт. Бу чөрчөктө јети башту Желбеген Караты-кааннын кызын алар болуп, маргаанда туружат. Же мында да ол жендедип салат. Маргаанда Боодой-Коо Желбегеннен азыйгы јуу-чакту табару учун, онын эмегени өлтүрө тармадаганы учун эмди јеткил өчин алганы база бир женү болот.

Алтай кай чөрчөктөрдө Желбеген төс герой болуп турушпай јат. Ол кандый бир учуралда јөмөшкин учур алынып, коқыр-каткымчылу, јескимчилү персонажтарды көргүзип јат. Же кайчы Калкиннинг чөрчөгинде ол чөрчөктин бажынан ала учына јетире туружып турганы темдектелет.

«Көгүдей-Көкшин ле Боодой-Коо» деп чөрчөк бойынын учурыла, темдектезе, «Алтай баатырлардын» I-кы томында чыккан «Алтайын Сайын Салам» деп чөрчөккө јуугаш. Мында баатыр јада каларда, сыйны аказын тиргизип аларга, онын бүдүмин тартынып, өскө кааннын кызын маргаандарда жендеп экелет. Ол кыс өлгөн баатырды тиргизип јат, же сыйны койон болуп кубулала, өскө јер жаар јүре берет. Анда ол бойынын јуртайтан эжин таап, эзен-амыр јада берер учурлу.

Мындый учурал Туулу Алтайда јангы табылган «Јаңар» деп јаан кай чөрчөктө база бар⁵⁷.

⁵⁷ И. Б. Шинжин. Алтын-Көд. Горно-Алтайск, 1979, 110–114 с.

«Кара-Көс»⁵⁸ деген чөрчөк жаан эмес. Азыйда бу жаан чөрчөк болгон болгодый, же кийинде онын учуры сүрекей кыскартылганы билдирет.

Кара-Көс деп баатыр кыстын ада-энезин азыйда өскө каан олжого апарган эмитир. Кыс ол тушта кабайда болгон. Кийинде оларды Темир-Бөкө деп баатыр Жеек-кааннын олжозынан айрып жат. Чөрчөктө айдылганыла болзо, Кара-Көстин ада-энези каанга калан төлөбөгөн улус деп, каан ологго «амыр жадын» көрдирбеген кижиге болтыр. Учугу-учунда жаш улусты кулданарга олжолоп алтыр. Же качан Темир Бөкө оларды жайымдаарда, карып калган улус болот. Темир-Бөкө бойы да жокту улустан. Кийинде ол Кара-Көслө ырысту журтай берет.

«Кара-Көс» деген чөрчөктө анчада ла улустын социальный жадын-жүрүми уур айалгада болгоны жарталат. Жагыс ла жайым учун тартыжу ырыс экелип жат деп түп шүүлте чөрчөктин учурынан чокым аныланат.

«Ай-Мергечи» деген чөрчөктө үч карындаш андап-куштап азыранатан улус болтыр. Олордын жерине жети башту Желбеген уулдарыла кожо табарат, же үч анчы карындаштын эн жааны Ай-Мергечи ол өштүлерин эки карындажыла женип, ак-жарыкта амыр журтай берет. Чөрчөк бойынын учурыла «Көгүдей-Көкшин ле Боодой-Коо» деген чөрчөккө отрицательный персонажы аайынча жуукташ. А. Г. Калкиннин бу чөрчөктөринде жети башту Желбеген олжочы каандарла тен болуп көрүнөт. Бу чөрчөктөрдиг учурынан көрзө, олог жебрен өйлөрдө чүмделген деп билдирет, не десе, мында мифологический сүр-кеберлү тындулар — Желбегендер учурап жат.

«Салам»⁵⁹ деп чөрчөк база жаан эмес. Оны кайчы беженинчи жылдарда айткан. Чөрчөктөрдөн каан кижинин үйи казыр болуп, бойынын жагы чыккан жаш балазын чачып ийгени жарталат. Кийинде ол Алтын-каан адазынын ордына отырып, каан болуп башкарат.

Чөрчөктө Салам деген уулчактын санаалузын көргүзип, ол кичүден ала жокту-жоюу улуска болужып турганы айдылат. Салам, керек десе, энезинин ичинде жүрөрдө, онын тенегин, жокту улусты төгүндөп турганын чокым айдат. Онын учун энези оны, чыгарда ла, өскө улустын айлы-журтынын эжигине

⁵⁸ Алтай баатырлар. IV том, Горно-Алтайск, 1964.

⁵⁹ Анла ок.

чачып јатканы јолду. Айдарда ачап, казыр, тенексимек кижии, анчада ла каан, бай улустын ортозынан, јангыс ла бойынын керегинде болуп, керек дезе чыгарган балазын да керекке албай турганын албаты чөрчөк ажыра чокым айдарга сананган.

Алексей Григорьевич Калкиннинг чөрчөктөринде анчада ла јокту-јойу улус керегинде көп айдылып јат. Је ол оны бойы сананып айтпай јат. Бастыра билер чөрчөктөрдии кайчы ончозын албатыдан уккан.

Кайчынын кай чөрчөктөринде башка-башка кубулгазынду немелер (предметтер) учурайт. Темдектезе, «Өскүс-Уул» (III томдо) деп чөрчөктө алтын јүстүк керегинде айдылат, «Кара-Көс» деген чөрчөктө алтын стол аш-курсақты белетеп ийетени керегинде айдылат. Бу ончо сан башка предметтердин болужыла, анчада ла курсак белетеп ийетени, баатырга керектү немени белетеп алатаны, байла, јокту улустын јебрен өйдөги амадузы болгоны јарт.

«Маадай-Кара»⁶⁰ А. Г. Калкиннинг чөрчөктөринин эн јааны.

Онын учун кайчы оны айлында, иш-тоштон бош өйлөрдө, үзүктеп те кайлаганда, эмезе кай угарга кычырган улуска чөрчөкти учына да јетире кайлап айтканда, кажы ла учуралда онын учуры, художественный кеми там ла байып турганы јарталган.

«Мен бу чөрчөкти көп катап бажынан ала учына јетире кайлагам — деп, А. Г. Калкин куучындайт. — 1951 јылда мен областной национальный школдын интернадында јадарымда, оны балдарга улай ла кайлайтам. Је бу өйдө, бир катап уйуктап јатсам, Көгүдей-Мерген баатыр јуу-јепселин кийинип алала, менин јаткан кыбыма кирип келген. Јыдазын араай төжиме салып, айткан: «Је сен јакшы кайлап турган эмтирин. Удабас кижии аларын, ол кижиден үч балалу болорын»⁶¹.

Көп јылдар өткөн кийинде Алексей Григорьевич эки уул ла бир кыс азырап чыдаткан.

«Чөрчөктөн коркыбас керек. Мен керек дезе «Маадай-Карада» Эрлик-бийдин кызыла түш јеримде канча ла катап керешкем. Сен мени јес тумчукту, не анайда јаман айткан деп керешкен» — деп, Алексей Григорьевич авторго канча ла катап каткырып айткан.

⁶⁰ «Маадай-Кара», М., «Наука», 1973.

⁶¹ А. Г. Калкин ле автордын 1972 јылда куучынлашканынан.

Сол жанынаг: Кайчы А. Калкин, поэт А. Плигченко, Польшадан келген поэт Гочо, поэт А. Адаров Жабаганныг боочызында.

Алексей Григорьевичтин айтканыла болзо, кай чөрчөктөги баатырлар кижинин түженген түжине кирип турар, кезикте баатырлар куучындажып, керек десе кандый бир керектен улам адылып та турар, же кайчы олордон коркыбас учурлу. Баатырдан жалтанзан, жүрүмде база анайда ок жүрерин деп кайчы жиит кайчыларга жакып туратаны тегиндү эмес, не десе, кезик жаан-жаш кайчылар баатыр түш јерине туштаза, оны јаман керек деп сананып, жаан кунукка түшкүлөп јат.

Анайып, темдектесе, Ондой аймакта Хабаровка јуртта јаткан кайчы Аргымаков Амыр 1975 јылда бир кай чөрчөк айткан. Арткан чөрчөктөрдү кийинде айдаачы болгон. Је куучындашканы аайынча бу јолдыктын авторы келерде, арткан чөрчөктөрин айдарынан мойножып ийген. Не десе, меге айткан чөрчөгинен бир кезек јерлер божодылган деп ол айткан. Онон улам оорыгам, арай ла буунып өлбөдим деп айткан, је карын, эки балам айылду-јуртту болбогон, олорды көдүрип салган болзом, нени де сананбас эдим деп айткан. Айдарда, Аргымаков Амыр (јажы јаандап калган кижы) ого оору чөрчөктөн улам табылган деп сананала, арткан билер чөрчөктөрин ол ло бойынча айтпаган.

Бу айдылган темдек көп кайчыларла революциядан озо до, онын да кийинде болгон.

«Маадай-Кара» деп чөрчөк Алексей Григорьевичтин чөрчөктөринин эн жааны, элбеге. Онын түп шүүлтези, учуры 1964 жылга жетире теренжип, байып айдылганында аланзу жок.

Бу чөрчөк керегинде угаачылар да, кычыраачылар да башка-башка санаа-күүндү. Кезик улус чөрчөктө эки-үч чөрчөк бириккен деп шүүлте эдет, кезиги эки чөрчөктөн туруп жат деп айдыжат.

Темдектезе, 1976 жылда Улаган аймакта Чибит журтта жаткан Марков А. И. деп кижги (бойы база кайлап билер) А. Г. Калкиннин «Маадай-Кара» деп чөрчөги үч чөрчөктөн бириккен деп шүүлте чыгарып куучындаган.

Бу ок аймакта Бальктужул журтта жаткан М. И. Язаров 1978 жылда Алексей Григорьевичтин «Маадай-Кара» деп чөрчөги эки чөрчөктөн бириккени керегинде шүүлте айткан. Онын айдыжыла болзо, озор кайчыла жаштан ала кожо өзүп, Григорий Иванович Калкиннин кайлаган көп чөрчөктөрүн уккан. Ол чөрчөктөрдиг бирүзи «Көгүдей-Мерген», «Маадай-Кара» десе база башка чөрчөк. Онын кийинде М. И. Язаров Алексей Григорьевичтин адазы, Григорий Иванович, «Көгүдей-Мерген» деп чөрчөкти кайлаганын эске алып, онын учурын кыскарта айткан. М. И. Язаровтын кыскарта айтканы А. Г. Калкиннин «Маадай-Кара» деп чөрчөгинин экинчи жарымызына түнейзимек, баштапкы бөлүгінде Маадай-Кара керегинде бир де сөс айдылбаган.

1974 жылда Улаган аймактагы Кара-Кујур деп журтта жаткан 102 жашту А. Белеева «Маадай-Кара» керегинде айткан: «Алексей Калкиннин «Маадай-Кара» деп чөрчөги башка. Онын адазы (Григорий Иванович — И. Ш.) ол чөрчөкти кайлаганын укпаган, же Алексейдин чөрчөги менин билер «Маадай-Кара» деп чөрчөгимнен чек башка».

А. Белеева ол тушта санаазы ордында да болзо, же онын тыныжы ого куучындаарга бербей турганынан улам, бойынын билерин керек десе жарымызына да жетире айдып болбогон. «Мен көп чөрчөк билерим. Санаам ордында, же тыныжым куучындаарга бербей жат. «Маадай-Караны», «Алтай-Буучайды», оног до өскө чөрчөктөрдиг уйгаштырып (үлгерлеп) айдып жадым. Тен бир де јерин ундыбаган» — деген. Онын кийинде

тыре Алтай-Буучае» деген научный шинжүлү ижинде 1961 жылда кепке базылган. Алексей Григорьевичтин чөрчөги өскө кайчылардын «Алтай-Буучай» деп чөрчөктөриле тундештирип, шинжүчи онын тос шүүлтезин, учурын ла художественный кемин тын баалаганы жарлу боло берген. Бу чөрчөк жангыс та кайчыны эмес, же анайда ок бистин ончо алтай кычыраачыларды сүүндирет. Не дезе, «Алтай-Буучай» 1975 жылда жарлу орус поэт Пеньковскийдин көчүргени аайынча орус тиле Москва «Художественный литература» деп издательство до «Телекейлик литературанын библиотеказы» деп сериянын баштапкы бөлүгинде, «СССР-дин албатыларынын ат-нерелү эпозы» деп бичигинин баштапкы томында кепке базылып чыккан. Мынызы кайчынын кай чөрчөктөри орус кычыраачыларды жаңыдан жылбиркедип, алтай албатынын духовный байлыгын теренжиде билип аларына жаан арга берип турганын жартайт. Ого коштой, СССР-дин өскө ук албатыларыла бистин де алтай албаты тен болуп, онын оос творчествозынын энг артык чөрчөктөри текши жарлалып, илеге чыгып турганы чокым көрүнүп жат.

А. Г. Калкин алтай бичичилердин ле шинжүчилердин, кыргыз айылчыларын ортозында. Горно-Алтайск, 1977 ж.

«Кан-јеерен атту Кан-Алтын»⁶⁴ Чөрчөкти 1978 жылда Кан-Оозы аймактагы Жабаган журтка барып, бу жолдыктардын авторы бичип алган.

Кан-Алтын баатыр керегинде кай чөрчөк областьтын кажы ла аймагына учурап жат. Темдектезе, Ондой аймакта Јоло журтта јаткан кайчы Товар Чачияковтын «Кан-Алтын» деп чөрчөги «Алтай баатырлар» деп бичиктин IV томында кепке базылган.

Т. Чачияковтын бу чөрчөгинде баатыр Кан-Алтын алтын шоорло ак тайганын бажына чыгып ойнойт. Онын кийинде оны айлына экелип салат. Баатыр жуу-чакка жүрүп, жанып келгенде, шоорын алып база ойноп жат. Мынан көргөндө, бу чөрчөктө шоор ойногону озогы тушта неге де учурлу болгон болор, је бүгүңги өйлөрдө ол учурлу айдылганы, байла, божодылып калган.

«Кан-јеерен атту Кан-Алтын» деп чөрчөгинде Алексей Григорьевич Калкин, темдектезе, алтын шоордын аңылу кўчин кайкап, онын кубулгазынду, жажыту ийдезин бойы кайкайт. Кан-Алтын баатыр бойынын өштүлерин шоордын кўчиле јендеп салат. Шоорды тартканда, өштүлер, анчада ла јер алдынын јелбистери ле шулмустары, сўрекей кыйыңду өлгилейт.

А. Г. Калкиннинг «Кан-јеерен атту Кан-Алтын» деген чөрчөгинде баатыр Кан-Алтынга алтын ла мөңүн шоорлорды баркы эдип үстүги Ылген кудай сыйлаган, нениң учун дезе ол Ылгеннинг јайалгалу јараш кызын, Алтын-Чачакты, алган. Бу чөрчөктө шоордын учуры сўрекей јаан: онын учун алтын шоорло ойнозо, «ўч өлгөңди тиргизер» эмтир, мөңүн шоор дезе «ан-кушты ойгозор, арбын малды өскүрер». Је ол ок өйдө Кан-Алтын бойынын өштүлерин, анчада ла јер алдынын шулмустарын, эки шоордын болужыла јендеп турганы сўрекей солун. Онын учун Кан-Алтын јууга атанарда, мылтык, јыда-ўлдү албай, јук ле эки шоорды алып турганы јарт.

Айдарда, А. Г. Калкиннинг чөрчөгинде шоордын учуры сўрекей јаан болуп көрүнөт. Мында баатыр шоор ажыра өштүлерди бойларынын каршу кара санаазын, коомой керектерин чыгара айттырып јат. Учы-учында Кан-Алтын шоордын болужыла олорды јендеп алат.

⁶⁴ Алтай баатырлар, т. X, Горно-Алтайск, 1980.

Кайчы А. Г. Калкин «Өскүс-Уул» чөрчөкти кайлаганын И. Б. Шинжин бичип турганы.

Чөрчөктө Кан-жеерен ат Кан-Алтынга кандый ла керекте болужын жетирип жат. Ол баатырга эп-сүме, иженчи, эп-арга берет. Же чөрчөктин учурыла болзо, жебрен алтай улустын бүдүмчизиле айтса, кижн бойынын өштүзин искусствонун күчнле женип алар учуры бар деп айтканына чик жок келижип жат. Онын учун А. Г. Калкиннин «Кан-жеерен атту Кан-Алтын» деген чөрчөгн сюжеди жанынан солун болуп турганы ол.

Бу чөрчөктн кайчы жипт тужында жагыс та адазынан уккан эмес, же Туулу Алтайда көп жерлердегн кайчылардан база уккан. Алексей Григорьевичтин айдыжыла болзо, «Кан-жеерен атту Кан-Алтын» деп чөрчөктн озодо кайчылар анчыларла кожо тайга-ташка жүргенде кайлайтан. «Чөрчөктн уккан анчылар андаганда, аай болуп омор одузына ла айылдарына куру жанбайтандар. Омор анчада ла тийин, киш, сыгын, камду деген андарды андаганда, кайчылар чөрчөктн сүрекей жаан көдүринилү кайлайтан» — деп, кайчы куучындайт⁶⁵.

«Алмыс-каан»⁶⁶. Бу база жаан кай чөрчөк.

Алмыс-каан сүрекей бай, карган, өлөр күнин сакып жат.

⁶⁵ А. Г. Калкиннин 1978 ж. айткан жетирузинег.

⁶⁶ Алтай баатырлар. XI том, Горно-Алтайск, 1983.

А. Калкин ле И. Шинжин. Кайлайла, амырап, чайлап... Горно-Алтайск, 1979.

Санаазы аймай берген. Андый да болзо, каан алты уулына кижиге алып берерге сананат. Алты уулы жууга барбас, жуулап келгенди божотпос, најылык јаткылайт. Је јетинчи уулы тенеке-симек, айылга кирбес, тышкартына ла конуп јүрер. Андый да болзо, улусла эзендежер, үни топшуурдын үнине түней, көзи јалакай, кебери јараш.

Алмыс-каан казыр, темдектезе, Сары-кааннын алты кызын алты уулына алып берерге болуп, ол кудаларла кожо черү ийет. Айдарда, Сары-каан сананат:

Бербес болзо, жуулап алар
Белен эмтир баатырлар⁶⁷.

Сары-кааннын ортон кызы, Ай-Тана, Алмыс-кааннын ортон уулына барат. Той тужында Јылаңаш-Уул ончо күреште, јарышта туружып, јендеп чыгат. Уулчактын мындыйын Ай-Тана јенези көрүп, учы-учында ол тегиндү кижиге болбозын билет.

⁶⁷ Анда ок, 17 с.

Алмыс-каан сүрекей карып, өлөр күннн сакып турганы онын ончо улузына иле болот. Каан каныркак, аймаган, онын учун шоодыңкайлар, той тушта Жылагаш-Уулга жендеткендер каанды жамандап, шоодып баштайт.

Алазы жаманнын уулы жаман,
Айгыры жаманнын кулды жаман.
Калжу айгыр жылкыга жарабас,
Жылагаш-Уул жонго жарабас.
Каан өлзө, калык өлөр бө?
Кааннан артык каан тудалбай!
Бий өлгөжин, бис өлөр бө?
Бийденг артык бий тудалбай.
Шалдан уулды өлтүрер керек,
Кааннын журты ару болзын.
Алмыс-каанды жоголтор керек,
Алтай жери ару болзын⁶⁸.

Бу айдылганынан жангыс та шоодыңкайлардын сөзи угулып турган эмес, же анайда ок ончо башкарган албатызынын бирлик күүн-табы база айдылат. Кааннын өлөрүн ончозы сакып жат. «Жаан-жаан баатырлар жамылу болорго жүтकिп турды, аргалу жаткан байлары каан болорго блааш турды» — деп чөрчөктө чокым айдылат.

Каан ончо улусты жууп алып, Жылагаш-Уулды өлтүреле, онын канын ичерге, өкпө-жүрегин жиир амадузын айдат. Алты уулы энг кичү бу карындажын өлтүрерге апарарда, ортон уулдын үйи Ай-Тана Жылыгаш-Уулды өлүмнөн аргадап алат.

«Айан-каран чиримел сөөккө
Ару канды не апарар?
Балазын жийле, баатыр болор бө?
Кан ичеле, каан болор бө?

.....
Көк тайгылдың өкпө-жүрегин
Кодороло, апар беригер.
Керезин кезе жийле,
Кумуртказын куурын ичеле,
Жүүлеле, өлгөй» — дели⁶⁹.

Ай-Тананын сөзин угуп, алты аказы кичү карындажын өлтүрбей, жайымга божоткылап жат. Олор до кааннын өлөрүн

⁶⁸ Анда ок, 29 с.

⁶⁹ Анда ок, 31—32 с.

сакыгылап турганы база билдирет. Кааннын аймаганыла коштой, «тил билишпес калын јонды башкарар кижн чыкпай барды» — деп, чөрчөк чындыктайт. Керек десе уулдары да адазына килебейт: «Алмыс-каан өлүп калбай, ары јайлап барзын» — дешкилейт.

Алмыс-каан өлөрдө, албаты, јуук төргөндөри онын сөөгин јууйла, адын тайып өлтүрөт. Ого коштой кааннын абакайын база өлтүрүп, оны јазап туруп сөөктөп јадылар. Мыны көргөннесте, эрте-эрте чактарда каан, бий, башчы өлгөндө, онын билезин кожо јоголтотон өй кереленип јат. Бу чөрчөктин чүмделгени эрте өйлөрдө болгоны јарт.

Алмыс-каан карыйла, аймап, јүүле бергени албатызына күч боло берген. Чөрчөктө ол јанынан чике айдылат:

Санаазы аймап калжуурган,
Мал башкарып болбой барган.
Кылыгы тулуп кыјырантыган,
Јон башкарып болбой турган⁷⁰.

Јарт, Алмыс-каан «јебрен чакта Алтайда јердин үстин бийтеген», је эмди карыйла, албатызын кулданып, учында оны башкарып болбой барган. Онын јоны, мал-ажы өзүп, алтай өткөн. Алмыс-каан карый бергениле Маадай-Кара баатырга түней, не десе Маадай-Кара карыйла, албатызынын бажына база чыгып болбой барган. Качан Кара-Кула табарарда, ого күчи јетпезин билип, јаш балазын — Көгүдей-Мергенди — апарын јажырып јат.

«Маадай-Кара» деп чөрчөктө адаш баатырдын адаанын алар баатыр јок, ордына артатан уулы өткүре јаш. Онын учун оны өштү јенил олјолоп алган.

Маадай-Кара баатыр чөрчөктин бир кезек јерлеринде каан деп адалат. Онызы, байла, көп-көп ук-төстөн турган эл-јонды бириктирип башкарганынан улам каан болуп турганы ол. Онын коркор каандары јок, не десе ол ончозынан күчтү, јажыла јаан. Је онын эмеш јалтанып јүретен кижизи — ол казыр Кара-Кула баатыр. Маадай-Кара ого сезинип, бийик тууга чыгала, турна-байла Кара-Куланын јерин көрөт. Кара-Кула ал-камык черү баштап алган оны јуулап, келип јаткан болтыр.

Чөрчөктө айдылганыла болзо, Маадай-Кара өштүге күч

⁷⁰ Алтай баатырлар, XI том, Горно-Алтайск, 1983, 11 с.

жетпезин бойынын карып калганына салат⁷¹. Же ол ок өйдө төс шылтак баатырдын карып калганында эмес. Чынынча айтса, төс шүүлте неде дезе, онын башкарып турган албатызынын бир кезеги жер өдүп, бирлик болгон башкартудан айрылып, жүре берген. Ол керегинде чөрчөктө мынайда айдылат:

Одорлудан малы өдүп,
Одус тайга ажа бертир.
Олынлудан жоны өдүп,
Жетен өзөк кече берпир⁷².

Маадай-Кара жер өткүрө жүре берген жонды ойто жууп аларга амадайт:

Алтай үстин алты айланган
Ак тар малымды токтолодым.
Жердин үстин жети айланган
Эл-албатым жууналадым⁷³.

Же Маадай-Карага ол жүре берген албатызын жууп барарга арга жок боло берген. Не дезе, Кара-Кула Маадай-Караны жуулап аларга жолдын жарымызын өдүп келгени бу санааны токтодып салган.

«Алмыс-каан» деп чөрчөктө Алмыс-каан Маадай-Карадан карган. Маадай-Кара карыйла, көп уйуктаар боло берген. Же андый да болзо, ол эл-жонун көрөргө, ырада сала бергендерин ойто жууп аларга амадап, канча кире жер өдүп, түбек түжерин билип алат. Ого коштой Маадай-Кара албатыны кулданбай, оны тенг айалгага туткан. Же Алмыс-каан, Маадай-Карага көрө, сүрекей карган. Чөрчөктө айдылат:

Жетен кыпту таш өргөөдөн
Эжик ачып чыгып болбос,
Жети бутту таш ширеелең
Өрө туруп базып болбос.
Санаазы аймап калжуурган,
Мал башкарын болбой барган⁷⁴.

Каан тонг өткүрө карып, аймаганча, алты уулынын бирүзине де ээленген жерин, жанын, жөөгөн жөөжөзин бербеген. Бу сурак-

⁷¹ И. В. Пухов. Алтайский народный героический эпос. В кн.: «Маадай-Кара», М., 1973, с. 49.

⁷² Анда ок, 72 с.

⁷³ Анда ок, 73 с.

⁷⁴ Алтай баатырлар, XI том, Горно-Алтайск, 1983 ж.

тын бажына өлгөнчө чыкпаганынан улам, бийлери ле байлары онын өлөрүн сакып, жан блаашкан өйгө жетире өштү ологро табарбаган. Качан ол өлөрдө, жуук бийлери ле байлары онын адын ла эмегенин өлтүрүп, түймөп турарда, кааннын ордына Ай-Тана каан болуп жат. Алты карындаш дезе бийлерге тудулат.

Je Ай-Тана каан бололо, Алмыс-кааннын жер өткөн албатызын, ончо бийлерди ле каан болорго күүнзеген байларды жангыс жерге ойто жууп, бойынын бирлик башкартузыла тыныпкалак өйдө, Күнкер-каан табару эдип, оморды олжого апарып жат. Алмыс-кааннын алты уулы баатыр күчтери жок, омор бойлорын корулап болбой жат. Оморды олжодон жайымга чыгаратан кижн жангыс Жылангаш-Уул деп чөрчөктө иле билдирген. Онын алты аказы ла Ай-Тана женези төрөлин, албатызын өштүден корулап алып болбогону элден ле озо омордын најылык ла бирлик эмезинде. Кааны өлгөн албатыла бек колбу жок болгонунда.

Жылангаш-Уул көп жылдарга ыраакта да жүрзе, ада-энезинин жеринде не болгонын билнп, ондоп жүргени чөрчөктө жарт айдылат:

Ала-энемнин өлгөннн
Айтпаза да, билерим.
Алтын сөбгнн, жебуўзнн
Көрбөзө дө, табарым.
Акаларым олжодо —
Жайымдайтан кижн мен.
Ай-Тана женем кыйында —
Аргадайтан кижн мен⁷⁵.

Жылангаш-Уул учы-учунда баатыр болорын жангыс ла женези Ай-Тана билген. Жылангаш-Уул, Ак-Бөкө таайын ла онын үйин, жети баатырын көстөндирип салала, Жылдыс-чоокыр адын таап, тудуп алат. Алтай кай чөрчөктөрдө бир кезек баатырлар минетен адын ээр-токым жөөжөзиле кожо жан тайгалардан барып тудуп, эр-жажына минет. Анайып, темдектезе, Н. У. Улагашевтин «Малчы-Мерген» деген чөрчөгннде Малчы-Мерген баатыр алты кулакту кара айгырды тудуп, бойына бактырган кийннде, омор экү жажын-чакка антыгарлу најылар болуп артат. А. Г. Калкиннин «Алмыс-каан» деп чөрчөгннде Жылдыс-чоо-

⁷⁵ Анда ок, 79 с.

кыр ат база јаан тайганын бажында белен ээр-токымду, жуу-чакка минетен жепселдү жүргөн. Жылаңаш-Уулга оны Ак-Бөккө таайы айдып берет. Баатыр оны жүк арайдан тудуп алат, учында ат Жылаңаш-Уулга акту күүнинен айдат:

Жайалган жерим мында эли.
Атту-чуулу Алмыс-кааннын
Эң кичинек уулынын
Ады болуп жайалган эдим⁷⁶.

Мындый аттар озо баштап бойлорынын ээзин ченеп көрөт. Алты кулакту кара ат Малчы-Мергенди ак булуттын алдыла, көк булуттын үстиле учуп, канча тууларды ажып, сууларды кечип, алып жүргөн. Же баатыр санаазын ычкынбаган, армакчыны божотпогон, онын учун ат баатырдын болуп артканы ол. «Алмыс-каан» деп чөрчөктө Жылаңаш-Уулды Жылдыс-чоокыр ат база ченеп, ыраак жерге сүүртеп, учында арыяла, келип чакыга токтой түжет. Айдарда, Жылаңаш-Уул — баатыр, онын күчи, сүмези, санаазы аттан артык.

Кай чөрчөктөрдө аттын учуры баатырдын жүрүмүндө сүрекей жаан. Ол качан да болзо белен. Темдектезе, «Алмыс-каанда» Жылаңаш-Уул адын бедреп, жаан тайгага чыгып келзе, онын минетен ады мында отоп жүргөн.

Күзүңилү күрөң тайганын ыйыгында
Ээр-үйгени алтын-мөңгүн,
Эрине бүткөн жайалталу,
Эки үзени тангып койгон,
Ээрин албас шыпшыылду,
Чоокыр жедек сүүреткен,
Алтын ээри жалтыраган,
Мөңгүн үйгөн мызылдаган
Желе базып, отоп жүрди⁷⁷.

Мынын кийинде кайчы аттын тыш бүдүмин тоолоп жат, ол өскө аттарга көрө башка, кулактары кайчы ошкош, бойы сескир, билгир. Мындый ат баатырдын эн жуук наязы болуп, баштапкы ла күннен ала онын бастыра жуучыл да, тегин де керектеринде кожо туружып, чындык болушчызы болуп артат.

Жылаңаш-Уул Ай-Бырканнын жерине једип, Алтын-Киндик баатырдын эки көзин коңдырарга атанала, барып јадарда,

⁷⁶ Анда ок, 85 с.

⁷⁷ Анда ок, 83 с.

Лылдыс-чоокыр ат токтой тўжеле, ого айдат: «Ненин учун Ыланаш-Уул кайлап жаткан кайырчакты ачып көрбөгөн?» Баатыр кайра келип, кайырчакты ачала, онон одус кырлу, одус көстү тынду темир кастакты (окты) алып, ойто жолго көндүгип жат.

Баатырлардын аттары, анчада ла биледе, эр кижинин кийинде ээ болуп артатан жаш баланы өштүлөрдөн корып алар керектерде бойлорынын туура салбас болушун жетирет. Е. К. Таштамьшеванын «Алтын-Бизе» деген чөрчөгүндө Барал бойынын жаш балазын, өштү табарарга турарда, жажырып барар аргазы жок учун, ат келеле, баланы онон айрып алып, бийик туунун бажында ак сүт көлгө чачып жат. «Маадай-Карада» жаш баланы төрт кайын бойынын жулугыла азыраган болзо, «Алтын-Бизе» деген чөрчөктө дезе баланы ак сүт көл чыдадат.

Ненин учун «Алтын-Бизеде» ат баланы жажырып жат? Не дезе баатырдын балазы кийинде өштүдөн очин алар. Же «Алмыс-каан» деп чөрчөктө кааннын ордына отыратан кижини жарталбаган. Алмыс-каан жер үстүндө жеткен каанды үзезин колго туткан, ондо санаалу алты уул бар, жетинчи уулы — Ыланаш-Уул — сагыжы тутак. Алмыс-каан ордына артатан кижини керегинде сананбай, керек дезе Ыланаш-Уулдын энеден башка болуп чыкканын жетире ондобой, оны өлтүрөргө күүнзеген.

Анайда бу чөрчөктин баштапкы жарымызында айдылат. Ыланаш-Уул жүрө берген кийинде, адазы Алмыс-каан, энези өлүп жат, керек дезе албаты кааннын минген адын да өлтүрүп салат.

Кааннын адын өлтүргени бу чөрчөктө тегиндү эмес. Не дезе ат эезинин эн жуук чындык нөкөри. Ол до эезин тындандырып эмезе онын уулдарына болушуп, өштүни истежерден маат жок. Онын учун алтай кай чөрчөктөрдө өштүни жендеп чыкканда, онын адын кожо жоголтып жат. Мынан улам кеп сөс тө табылганы учурлу: «Ат өлбөскө, алтын ба? Эр өлбөскө, мөңүн бе? Аттын сөөгү алтай талдап жадар ба? Эрдин сөөгү жер талдап жадар ба?». Бу кеп учурлу эрмек-сөстөр анчада ла чындык, жайым учун тартыжып турган баатырларла колбулу.

«Алмыс-каан» деп чөрчөктө Ыланаш-Уулдын жуучыл кереги казыр Кан-Чүлөтийле согушканынан башталала, оны жендеп, кулда жүргөн албатыны, бойынын алты аказын ла Ай-Тана женезин жайымдаганыла божойт. Мындый жуучыл керек-

тинг болорын Ай-Тана јакшы билген. Је «Маадай-Карада» кайынгнын тӱзине јажырган баланы јердин ээзи азырап, ого баатыр кӱч берет. «Алтын-Бизе» деген чӱрчӱктӱ дезе јаш баланы кӱл азырайт, онон карган ӱрӱкӱн келип, ого онын ады кайда јӱргенин кӱргӱзип берет. Мынан кӱргӱндӱ, «Маадай-Кара» ла «Алтын-Бизе» деген чӱрчӱктӱрдӱ јаш баланы Алтайдын ээзи ӱскӱрип, баатыр кемине јетирет. «Алмыс-каан» деген чӱрчӱктӱ уулчакты ӱскӱ улус — таайы Ак-Бӱкӱ лӱ онын ӱйи — азырап алат.

Алтай кай чӱрчӱктӱрдӱ баатыр болотон јаш баланы озо ло баштап, јуу-чак болордон озо, адазы јажырган сонында, јердин ээзи азырап јат. («Маадай-Кара», «Алтын-Бизе»). Је «Алмыс-каанда» баланы баатыр кӱчине јетире карган улус азырайт. Мында, байла, јер киндик энени Ак-Бӱкӱ лӱ онын ӱйи солыганы аланзу јок. Чӱрчӱктин бу тужы јебрен ӱйдӱ эмес, онон бери, биске јуук чактарда, ӱткӱн учуралды темдектеп турганы билдирет.

«Алмыс-каан» деген чӱрчӱктӱ бир кезек јарты јок јерлер бар, онызы эмезе А. Г. Калкиннин ундып салганынан, айса болзо, алдындагы кайчылар јетире айтпаганынан улам божодылган. Темдектезе, чой кайырчактын ичинде «одус кырлу, одус кӱстӱ тынду кастакты» Јыланаш-Уул алала, оныла кийинде нени де этпей јат. Ол керегинде чӱрчӱктӱ кӱп айдылган: «тынду кастакты» Јыланаш-Уул «ак арчуулла орогон», «тынду темир кастак» ӱлген-Бий кудайдан «јайалталу», «изӱ јерде кайлап јадар, соок јерде кожондоп јадар тынду јада» деп.

Бу тегин эмес кастак чӱрчӱктӱ куру-калас ла айдылып калган, баатыр оныла тузаланбай јат. Ого коштой Јыланаш-Уул чӱрчӱктин учунда Алтын-Бӱкӱ деп ат аданган. Мында база јарт эмес, ненин учун ого андый ат берилген. Кӱп кай чӱрчӱктӱрдӱ баатырларга ат берилгенде, ол учурлу болуп туратан, је бу чӱрчӱктӱрдӱ ол јарты јок.

Бу айдылган једикпестер «Алмыс-каан» деп чӱрчӱктин текши идейный учурын ла художественный кемин јабызатпай јат.

Јыланаш-Уулдын сӱр-кебери ажыра албаты кижиге кижиге элден озо ак-чек санаалу, јалакай, киленкей болоры керегинде айдат. Ого коштой тӱс геройдын эткен јуучыл керектериле, ӱскӱ каандардын кулга јӱрген албатызын јайымдаганыла, ончо

жерлердеги тил билишпес эл-жоннын текши өштүзүн жендеп салганыла гуманизмнин, патриотизмнин чындый шүүлтөзүн илелеп жартайт.

«Алмыс-каан» деген чөрчөктө төс геройдон өскө сүр-кеберлер база бар: Ак-Бөккө лө онын үйи, кызы, Алтын-Киндик, Алтын-Тарга, онон до өскөлөри. Бу сүр-кеберлер Ылангаш-Уулдын жуучыл жүрүмиле бек колболу. Олор баатыр уулга бойлорынын кижилик күүн-санаазыла, жакшынак болужыла казыр күчти женерге жаан аргалар берет.

А. Г. Калкиннин бу чөрчөги поэтический чүми жанынан онын арткан чөрчөктөрүнөн жабыс эмес. Мында, темдектезе, кайчынын жаңы кийдирген жерлери де бар. Ого анчада ла жерлердин аттары кирет. Кайчы жерлерди, баатырлардын минген аттарын, ээр-токумын чүмдү сөстөрлө тuzаланып журайт. Чөрчөктин тили эпитеттерле, тундештирүүлөрле, метафораларла бай.

«Алмыс-каан» А. Г. Калкиннин жаан чөрчөктөрүнүн бирүзи деп тоололот. Чөрчөктин учуры жаңы өзүп жаткан жаш үйеге жалтанбаска, кандый да уур керектерден кайра баспаска, кижиге кижича ачык-жарык болорына жозокту жол көргүзүп жат.

Кажы ла кай чөрчөкти айдарга ой керек, кыска ойдин туркунына ончо чөрчөктөр көгүске толо илинбей жат. Ол керегинде жаңыс та кайчылар эмес, же анайда ок тегин де чөрчөк айдаачылар темдектейдилер.

«Ай-Сологой ло Күн-Сологой»⁷⁸. Кайчы кажы ла чөрчөкти улуска учурлап кайлап жат. Кажы жаандаган сайын кайлап турган чөрчөгин бир кезек кайчылар оны «ээлү», жаанаганча кайлабас, «байлу» деп айдыжат. Анайып, темдектезе, Алексей Григорьевич Калкин «Ай-Сологой ло Күн-Сологой» деп чөрчөгин чек ле анайда байлап айтканын кычыраачылар жакшы билер.

Бүдүмиле бу чөрчөк жаан эмес. Кайчы оны адазынан канайда уккан, анайда ла бистин үйеге кайлап, бичидип койгон. Адазынын сурагыла болзо, Алексей Григорьевич Калкин чөрчөкти алтан жажында бичиткен. Бу жажына жетире ол көп жер өткөн. 1986 жылда Ленинградта алтай литература ла искусствонын күндерине кайчы база турушкан. Жаан, жарык залдарда

⁷⁸ А. Калкин. Ай-Сологой ло Күн-Сологой. — Горно-Алтайск, 1989. — с. 101—120.

канча жүстер, мундар тоолу јилбиркек улустын алдына чыгып кайлаганы узак жылдарга ундылбас.

Бир сан башка учурал. Кан-Алтайдан барган ончо культура ишчилер Ленинградтагы (эмди Санкт-Петербург) эрмитажка келгилеген: озогыдан бери не неме ончозы мында, көргүзүде. Кино согоочылар Алексей Григорьевичти Пасырыктаң апарган сөөк-тайактын ла межиктердин јанына отурып кайлап берзин деп некегендер. Алтайдын ат-нерелү кайчызы мыны чек јаратпаганын кожо жүрген улус јакшы билер.

Мынан көргөндө, чын. Кайчы албатынын «Ай-Сологой ло Күн-Сологой» деп чөрчөгин «кандый бир ыраак талага барып келбегенчен, болор ло болбос јерде кайлабай жүр» деген адазынын сөстөрүн бүдүрип, Ленинград, Москва, Улан-Удэ городторго жүр келгенинин кийинде бичиткен. Кайчынын айдары да јолду: «Адамнын айбызын бүдүрип, алтай топчууримды тудунып алып, ак јарыкты айланып, көп-көп јолдор өткөнчө, алтан јаштаң ашканча, атырайышкан чачым кажайбаганча, бу чөрчөкти... мен улус айлына кайлабаган эдим».

Чөрчөктің учурын алза, ол мындый: ат бажыңдый алтын күүктің үни үзүлбес Алтайда ак мал азырап, аймакка толо јон баштаган Ак-каан јуртаган. Ол каан кижии эки уул азыраган, јааны Ай-Сологой. Ай-Сологой тошко түңгей соок, јобош бүткен. Ай эскиде алып бүдүүлдү жүрер, ай јангыда кенете кеен кыс болгон турар. Алтай үстинде алтан каан уул ба бу, кыс па бу деп кайкажар. Кичинек уулы Күн-Сологой. Ол алып кеберлү, көө-куйагынын табыжына көк тенгери күркүрөп, табыштанып турар.

Ак-кааннын үйи Ай-Сулу, Эјен-Боодо кааннын јараш кызы. Кайчы онын тогузан айры кејегезин, кеп-чырайын јараштыра чүмдейт. Ак-каан андап барарга сананып, үйине азык белетедет. Ак-сары атту Ак-каан андап барардын алдында кускун-кара атту Кара-Бөкө јаман баатыр түјине киргенин Ай-Сулуга куучындап јат. Ол Эрлик-бийдин элчизи, үстиги Ылгеннин јалчызы болтыр. Кара-Бөкө не келгенин үйинен сураарда, үйи ай-судурды көр деген. Ак-каан ай-судурды ачала, көрөрдө, малы, албатызы амыр. Албаты көзөр ойноп, тойу јадыптыр.

Ак-каан јуу јепселин кийип, јонды эбирип, јаан тайгазына чыгат. Ан-куш атпайт. Бай терекке једип, амырап јатса,

тенеринин түбинен сыбыскы, кожон угулып келет. Жаан удабай бир жараш кыс тенериден түжүп келген. Ак-каан айдан кижиге уча бергенин кайкап жатты. Тан алдында Энгир-Чолмон ло Тан-Чолмон согушкылай берген. Онон тенериден алыптар түжүп, талайга кирип, ойногылай берген. Каан түниле тындап жаткан. Эртең тура күрөң куш учуп түжө, жуу-чак болор деген. Ак-каан ажанала, база катап уйуктап, түш көрүп жат.

Ак-каан түниле уйуктап болбогон. Уйкузуге учуп, ач-амыры бузулган: жер алдынан кожон угулган, тенеринин түбинен сыбыскы жаңыланган. Ай чыгарда, анан бир кыс түшкөн. Жер алдынан кыйгы-кышкы жаңыланган. Тенеринин түбинен солонго сайылып түшкөн. Саң башказы неде десе, ол солонгонын бир учу талайга кире конгоны. Кайчынын тоолоп айтканыла, ол солонгонын жолыла тенериден кызыл-кызыл аттарлу, куулы-куулы үзөңгүлү, алтын тонду алыптар, күлөр тонду күлүктөр, жаан баатырлар, жараш-жараш кезерлер түжө, талайга киреле, ойногылап турганы кайкамчылу. Онон Күннин эжиге ачылган, эжигинен алтын башту күрөң куш учуп чыгала, Ак-кааннын жанына келеле, кижиге түниле өскө кааннан жуу болорун айдып жат.

Тан адарда Ак-каан жунунала, ажанала, ойто уйуктап жат. Түш жеринде кускун кара атту Кара-Бөккө баатыр келип, Ак-каанла талайын, тайгаларын нени айдып турганын уктын ба деп сураган. Чөрчөктөгү айдылганыла болзо, Кара-Бөккө Эрлик-бийдин элчизи, тенериде Улген-бийдин жалчызы.

Ак-каан жерине келеле, көрзө, алтан-жетен каандары табышту болтыр. Каан оларды ончозын иштендирип жат. Ай-Сологойды алдыртарда, уулы адазына мен кыс болуп кубулала, Айдан түжүп келеримде, мени канайып таныбаганаар деп айдат. Же жуу-чак башталар деп Ак-каан адазына уулы Ай-Сологой айдат. Адазы оны «ордына каан болор уулым сен» деп сүйүнөт.

Чынынча айтса, Ай-Сологой Алыс-кааннын ла Кара-кааннын жеринде жууны токтодып жүргөн. Айдан кыс бала болуп түшкени ол эмтир. Адазы Ак-каан мыны канай билбеген деп Ай-Сологой кайкайт.

Ай-Сологой ло Күн-Сологой жолугала, тын табыш көдүрөрдө, ада-энези токтодып жат. Күн-Сологой адазына айткан сөстөрүнүн учуры мындай: тенери түбинен солонгонын жолыла черүлөр түжүрүп, талайда ойноткон. Бу сөстөрдүн

учурыла болзо, Кўн-Сологой «эм качан да жуу болбос, эм качан да чак болбос» деп айдат. Айдарда, эки уулы жуу-чак болбозын деп жаан иштер бۆдүргени јарталат.

Чөрчөктин учында Ак-каан албатызын арбын эдип кубулткан, ак малын ак туман эдип кубулткан, абакайын эки айры талай эдип кубултала, јерге артырып койгон, бойы дезе тенери јаар учуп, чокту жылдыс болуп тура берген.

«Ай-Сологой ло Кўн-Сологой» деген алтай албатынын чөрчөгин кайчы Алексей Григорьевич Калкин кайлап айтканыла алза, мында жуу-согуш айдылбаган. Је онын болоры маат та јок. Ак-каан, байагы «Очы-Бала» деп чөрчөктө айдылганы аайынча, бойы керегинде мынайда айдып турганы бар:

Јуулап келгенди јандырбайтам,
Јууга бойым тергенбейтем.
Јуучыл болуп мактанба,
Јуу баштап макатыба.

Ак-каан бойы анчы кижии, је ол ок өйдө жуу-чакка јаантайын белен, албатызын, ак малын корыырга бойына бойы молжулу. Ак жарыкка бойы канайда жүрген эки уулына — Ай-Сологой ло Кўн-Сологойго андый ла жүрүм күүнзейт. Ай-Сологойго мынайда күүнин айдып јат:

Ай-Сологой баатыр бол,
Албаты-јонынлы бойын башкар...
Адан өлзө, ордыма артып,
Адалар изин улалтып жүр,
Адалар сөзин угуп жүр.

Кичинек уулына Кўн-Сологойго «адалардын јольыла бас» деп каан адазы јакарат. Мынан көргөндө, кайчы Алексей Григорьевич Калкиннин кайлап айткан бу чөрчөги кееркемел чүмдемели (художественный средствозы) аайынча байлык, учуры көдүринилү болот. Тили байлык, кычыарга, угарга булгак јок.

Чөрчөк бүткүлинче, јанжыгу аайынча, соојынла (мифле) бек колболу. Мында анчадала јер үсти, тенери јер ле јер алды — ончозы колбулу, тудуш. Онын учун Ай-Сологой ло Кўн-Сологой деп баатырлар кайда ла жуу-чак түшпезин, болбозын деп жаан тартыжу өткүргилеп јат.

Кайчынын кайлап жүретен база бир жаан кай чөрчөги «Кан-Капчыкай». Бу чөрчөк 1995 жылда «Алтай баатырлар» деп

бичиктин он экинчи томында кепке базылган. Бу өйгө жетире «Кан-Капчыкай» чөрчөклө кандый учуралдар болгону эске алар керек. Ол жангыс та шинжүчилерге эмес, же анайда ок элбек кычыраачыларга тундештирерге жакшы. Оны билип аларга ойто ло кайчынын жиит тужун алар керек. Мыны кыскарта айдып ийерге жараар.

Жиит кайчы «Кан-Капчыкайды» Оспыйнактаг угуп турарда, бойы кайлап таскап калган, не-немени укса, оны элтеертпес тужы болгон. Онон улам, темдектезе, жаан кайчынын байлык сөстөрлү чөрчөктөри Алексейдин көксине шинип, эмдигенче ундылбай турганы жарт. Бу чөрчөкти 1948 жылда А. Г. Калкиннен С. С. Суразаков, ол тушта жиит аспирант, бичип алган. Ол өйдө жиит кайчы чөрчөкти укканы аайынча төкпөй-чачпай айдып турган тужы болгон⁷⁹.

Чолтуковтон уккан тоолу кай чөрчөктөр Алексейдин билетен бир канча чөрчөктөрүн, темдектезе, «Маадай-Караны», «Очы-Баланы», «Алтай-Буучайды» жылдардан жылдарга чүмдү эдип кайлаарга ла бай тилле айдары жанынан билдирлү камаанын жетирген дезе, жастыра болбос. Алексей «Кан-Капчыкайды» азыйда журт жерлерде көп катап кайлаган. Керек дезе бу чөрчөк онын кайлаар күүнин там көдүрип, ичкери апарып туратан учуралдар да болуп туратан.

1972 жылда Алексей Григорьевич Калкин СССР-дин бежен жылдыгына учурлалган ойын-концертке туружарга Москвага келип, мында сценаларда ла Бастырасоюзный радиого кайлап божогон сонунда, бош өйлөрдө билер бир кезек чөрчөктөрүнүн учурын кыскарта куучындап турарда, бу жолдыктардын авторы ол ло тушта «Кан-Капчыкай» чөрчөктин учурын база уккан. Ол айтканын одус жыл кайра бичиткениле тундештирип көрөр болзо, учуры тын башкаланбай турганы солун болгон.

«Кан-Капчыкай» бойынын текши учурыла солун чөрчөк деп айдар керек, ого коштой оны Алексей изү тарый Оспыйнактын айтканынча айткан.

Кайчы анчада ла Кан-Капчыкайдын жүс будакту мөнгүн терегин чүмдеп кайлаганда, чын да, онын баатыр бүдүми көстин алдына тура беретен. Ол теректин бажында ат бажынча эки тунгей алтын күүк өзөрүнүн тынын билип, өлөрүнүн жажын

⁷⁹ НИИИЯЛ-дын архиви, папка № 16, 42 с.

сезип, түндү-түштү эдип отуратаны Алексейге сүрекей солун угулатан.

Кан-јеерен атту Кан-Капчыкай бир күн адын ээртеп, ыраак жорыкка атанарга тергенип алган. Үйи Алтын-Таргага Буурыл-каан најыма барып келетем деп айдат. Онын Кан-јеерен ады барып жатканын кайчы мынайда айдат:

Јети тайга катай тебет,
Јетен өзөк кече конот.
Алты тайга катай тебет,
Алтан өзөк кече конот⁸⁰.

Барадып көргөжин, јетен кырлу таш өргөө көрүнген, анда эрте чакта кожо чыккан јаныс сыйны Алтын-Тана јатқан эмтир. Ат карып, соғымтыкка једерге, эр карып өлүмтикке једерде, кайдаар барып јатканыгар деп јаныс сыйны сураарда, Кан-Капчыкай Буурыл-каан најыма бараткам деп айдат. Сыйнынын айлына кирбей, анан ары бачымдап јүрүп ийген. Бир ле көрүп турза, аттын түги токым өдүп, баштын чачы бөрүк өткүре өзүп турганын сезип, баатыр адынын ээрин алып, амырап јат. Түженип јатса, Караты-кааннын јурты түжине кирди. Караты-каанды, онын эл-јонын, мал-ажын јер алдында Эрлик-бийдинг Эрке кара Абрам-оос Кара-Таајы кызы келип јуулай бертир. Онон ары көрзө, јети тайганын белтиринде јердин ээзи көк бука уйуктап јатқан эмтир.

Ары өткөннин адын јудар,
Баатыр кижі јортуп келди⁸¹.

— деп түженеле, чочыган бойынча Кан-Капчыкай ойгоно чарчап, тура јүгүрет. Онон ол турнабайла көк буканы шиндеп көрөлө, адын түрген ээртеп алып, ого келет. Је келеле көргөн болзо, көк бука эмес, јер киндиги көк таш эмтир. Онын бир келтегейинде кижі шооткон айасту мынайда бичиптир: каан кижі туштагажын, ат камчызыла соксын, бала-барка туштагажын, баштактанып мыны тепсин, казыра торбок туштаза, огурып, бустап өткүре бассын, ийттер ле куштар ичип-јийле, мынан барзын деп бичип салган. Бир јанын көрзө, јалан журук. Кабайлу баланы эки будынан тудала, ташка јаба согуп, тилинен кармакла илеле, јердин јети кадына түжүре тартқан эмтир.

⁸⁰ А. Калкин. Кан-Капчыкай, 1948. С. С. Суразаков бичиген. НИИИЯЛ-дын архиви. Папка № 16, 6 с.

⁸¹ Анда ок, 6 с.

Кан-Капчыкай ташты антара тееп көрөрдө, балтыры кежик баланын сөөгү чыкты. Баатыр онын кармагын сындыра чаап, аргадап, кодорып алала, тынын кийдирерге күчүн салат. Же уулчактын тыны кирбейт, ол күлүмзиренип, каткыр жадар, жаңыс ла тын жок. Үч алтайдын түбинде жети түңгей жеерен байтал бар, олардын бирүзүн томдоп саайла, оозына тамыскажын, уулчактын тыны кирер деп онын сагыжына кирет. Ол оны отыктын тажы эдип кубултала, арчымагына сугуп, онон ары барат. Токус үйелү мөңүн тайганын колтыгында жүс будакту мөңүн терек өзүп турганын көрүп алып, ого жортуп келеле көргөжин, бир жалбрагы жерге түжүп, кадып калтыр.

Кайың агаш жалбрагы
Ненин учун түшкөн деп,
Кадып калган жалбракты
Ат үстинен алар болуп
Бөкөйип келбей эм кайты.
Баатыр бөкөйип келген тушта
Кайың агаш жалбрагы
Төрт кулакту, төрт чанкылу
Боро жабага боло берди.
Баатыр колы тийгелекте
Тура жүгүрүн мантай берди⁸².

Онон ары Кан-Капчыкай оны сүрүжип жат, же боро жабага жетирбесте, баатыр жаагын чайнанат, жер-алтай силкингендий, азу тижи кыыраарда, кайа-таштар көчкөлөнгөдүй күкүрт-жалбыш чыгып турат. Учы-учында Кан-Капчыкай адынан түже калып, мылтыкка адарым деерде, боро жабага мыны көрүп, сан төмөнгө жалын жайып, сан өрөгө куйругун жайып, айтты:

Караты-каанның жаңыс уулының
Ады болуп бүткөм -- дели.
Өлгөн сөөктин тынзанын
Сагып жүргөн кижин мен -- деп,
Жабага айлып келбей кайты⁸³.

Жабага мени азыраар учурлу, балтыры кежик баланы мен тындандыраар учурлу деп Кан-Капчыкай айдала, боро жабаганы туткан бойынча аттын тезеги эдип кубултат. Онон ары барып, ол тезекти мөңүн терек төзине көмүп салала, жорыгын көндүктүрип ийет. Бир ле көрзө, ады ла бойы арып-чылап

⁸² Анда ок, 18 с.

⁸³ Анда ок, 19 с.

калтыр. Амырап, уйуктаарга токтоды. База ла тўш көрөт. Тўш жеринде көрзө, Буурыл-каан журтын көрөт. Тўк тийишкен малы өскөн, тил билишпес албатызы көптөгөн, аттын көзин ойор темир кускундар, эрдин көзин ойор темир мўркўттер бар эмтир. Көк темирден сулап эткен бөрүлөр де жүрет, темирден ок эткен темир баатырлар бар болтыр. Ойгоно чарчап келеле, турнабай алып көрзө, чын ла Буурыл-кааннын жери эмтир. Адын ээртеп, бу Буурыл-кааннын жеринде буудактар көп деп адына айдат. Же каан болуп бүдөрде, канча жылга алып берген темдектү, көрүмжилү неме бар беди. Озодо ол каан алты кырлу алтын жада берген, кижн канайып ла жүрзе, ол жада ончозын көргүзип турар. Кан-жеерен ат мыны угуп:

Төрт туйгагы өрө болуп,
Төбб-бели төмөн болуп,
Жала тўшпей эмди кайты.
Сол будын көлүреле,
Айдын көзин туй тепти.
Он будын көдүреле,
Күннин көзин туй тепти,
Түн карануй тура берди.
Түмен жылдыс кайнай берди.
Буурыл-кааннын ак быйаны
Одорунаң аза берди.
Буурыл-кааннын албатызы
Олын-суулаң аза берли⁸⁴

Кааннын журтында мындый шыралу кыйындар тогус күннен өдө берген турды. Малы одорго жетпей, көзи жоктой түртүп жүрет, ар албатызы одынга жетпей кармадап, шыралай берген турды...

...Буурыл-каан бу не болотон деп кайкап отырарда, онын абакайы Кан-Капчыкай керегинде айдат: оны сен канайып ундыган деп. Бу өйдө Кан-Капчыкай Буурыл-кааннын бастыра буудактарын жоголтып, жер-алтайын ойто жарыдып, онын өргөөзине једип келет. Кан-жеерен аттын бүдүмиле коштой, Кан-Качыкайдын сүр-кеберин көргүскени сүрекей солун:

Кан-Капчыкай баатыр бойы,
Ай жалгагы ол чырайы
Алтын кептү жалтырайт.

⁸⁴ Анда ок, 23 с.

Күн жалтагы ол чырайы
Күмүш кептү мызыллайт.
Килин кара кабагы
Айга-күнге жалтыр туйук.
Кирбее кара сагалы
Күнге-айга мызылдаган.
Коо кыран тумчукту,
Кош аркалай кирбиктү,
Ай оозы жес тамыдый,
Азу тижи куу тайгадый,
Көргөн көзи көк чолмондый,
Айткан тили от алмыстый
Баатыр кижиге жортуп келли⁸⁵.

Кан-Капчыкай ла Буурыл-каан эзендежип, куучындажып, жыргап жат. Онойып турала, Буурыл-каан Күн-каан ла Ай-каан деп эки карындаштын жерине барар деп жөп чыгарган. Олор экү барып жадарда, Кан-Капчыкай көрүп турза, жердин ээзи жети байтал жер киндиги кара ташта тебееленип турган эмтир. Баатыр олорды чалмадап тудала, томдоп саайла, балтыры кежик баланы олордын сүдиле эмдеп алат. Уулчак Кан-Капчыкайды адам деп айдат. Онон ары барадала, адазын уйуктадат, Буурыл-каан база уйуктайт. Балтыры кежик уулчак Кан-Капчыкайдын тенгери жаазын алып, андап барат. Аркада ого озо баштап жети түнгей сары уул, онон сары кыстар жолыгат. Олордон балтыры кежик уулчак андарды кайдан атканыгар деп сурайт, же жети сары уулдар ла кыстар айтпайт. Уулчак онон жети мыйгакты тизе адала, эдин тиштейле, эки баатырды ойгозып, азырап, жорыкты онон ары көндүктирет. Эки баатыр Күн-каан ла Ай-кааннын жерине келип, тойго туружат. Кан-Капчыкай жолой балтыры кежик баланы отык таш эдип кубултала, койнына сугуп алала, эмди ажанып отырала, оны чыгарып алган. Эбиреде көрүп отыргажын, Эрлик-бийдин эрке кара Кара-Таажы кызы база мында эмтир. Кенетийин балтыры кежик уулчак тура жүрүргөн бойынча жер үстинин албатызын бир бөлүккө, жер алдынан келген Кара-Таажынын албатызын экинчи бөлүккө тургузат. Мыны көргөн Кара-Таажы жер алды жаар кирет. Балтыры кежик баатыр онын черүзин кырала, Кан-Капчыкайдын адын, бойын кубултала, жер-алтайы жаар учкандар. Жолой бай кайыннын төзінде көмгөн тезекти кодорып, ат эдип кубул-

⁸⁵ Анда ок, 28 с.

тып, минип алгандар. Јерине келзе, Алтын-Тарга бир уул бала тапкан эмтир. Анайып, Кан-Капчыкай эки уулду боло берген. Јаан той-жыргал болгон сонгында, баатыр амыр-энчү журтай берет.

«Кан-Капчыкай» деген чөрчөктө бир ле јерде јуу-чак керегинде айдылган: Караты-каанды јер алдын бийлеген Эрлик-бийдинг эрке кара Кара-Таајы кызы јуулап олјолой бергени керегинде. Је јуу-чакты чөрчөктө чокым көргүспей јат. Мында анчадала јер алдынын өштүзи Кара-Таајы кыс Караты-каандын уулын кинчектеп, тилинен кармакла үйтеј сайып, кармактын буузын јер алдына кийдире тартып койгоны сүрекеј ачымчылу. Уулчакты Кан-Капчыкай өлүмнен аргадап, онон тиргизип алат. Чынынча айтса, Кан-Капчыкай Буурыл-каан нөкөрине јолыкканыла оныла кожо тойго јүргени айдылып јат. Јуу-чак көргүзилбегени јарт: Кан-Капчыкай сүрекеј күчтү, ого тыгынар өштү јер үстинде ле јер алдында јок. Бу шүүлте анчадала Алексей Калкинди сүрекеј оморкодып турган.

«Кан-Капчыкайды» 1948 јылда бичиткенинен бери 40 јыл өткөн. Кычыраачыларга ол өйдө бичиткенин кыскарта айдарга келишкен, не дезе, ол бичиткени чыкпаган, је јангы чийдиргени элбеп калган. Кезик геройлордын ады-јолы кубулган. Темдек-тезе, Кан-Капчыкайдын үйи 1948 јылда бичиирде Алтын-Тарга болгон, 1988 јылда бичиткенинде өскө ат адалат. Сыйны ол тушта Алтын-Тана деп адалган, јангызында Алтын-Шуру болуп калган.

Эмди «Кан-Капчыкайды» јангыдан бичиткенин көрөргө јараар. Кычыраачылар тундештирип, түп-шүүлтезин база сананзын.

«Кан-Капчыкай»⁸⁶. Кан-јеерен атту Кан-Капчыкай баатыр журтаган. Бир катап ол канча тайга ары јанында Буурыл-каан најызына барарга тергенген. Камык јуучыл кеп-кийимин кийинип јат. Оны Айана-Ару абакайы јолго белетейт. Кан-Капчыкай сөөк-тайагы сүрекеј јаан баатыр. Малы-кужы көп.

Ај-каан онын кудазы. Бир катап, бала-барказы јок баатыр Кан-Капчыкай ыраакта кудазын ла Буурыл-каан најызын барып көрөргө сананып јат. Ого коштой баатыр тенгериде Тенерикаанга јетире барарын үйине база ајдат. Амадаганы:

⁸⁶ Алтай баатырлар, XII том. — Горно-Алтайск, 1995. — с. 9—128.

Адып койгон огым бар,
Ойып алатам качан да,
Айдып койгон сөзим бар,
Угалалым барала⁸⁷.

Кан-Капчыкай, өскө алтай кай чөрчөктөрдөги баатырлар, кандар чылап, адын жазап ээртеп, бойы жуу-чакка кийер кийимин кийинет. Атанала, жаан тайгага чыгып, жетен эки үйлөү, одус эки көстү турнабайла ол жанында каандыктардын жерин ајарат. Јер кулакту Јебелек эмеген Кан-Капчыкайдын бу јолдыкка атанганын коркушту кайкайт. Кан-Капчыкайдын келееткенин анайда ок Алтын-Шуру сыйынынын жаан кайны Ай-каан сеспес јерден сезип салат. Кан-Капчыкайдын минген адынын обору база жаан. Јелип келееткенде, јер-тенери силкинип, табыштанып турар.

Чөрчөктин бажында Кан-Капчыкай Ай-кааннын јерине сыйынын көрөргө бараатканын чике айтпаган. Јол-јоруктын көп нургунын јер силкиндире мантадып өдөлө, баатыр Алтын-Шуру сыйыны керегинде чике ајдат. Онын да учун баатыр озо ло баштап кудазы Ай-каан ла сыйыны Алтын-Шуру, онын билези, малы-ажы кандый турганын көрөргө амадаган болтыр. Мында кайчы алтай албатынын јанжыкканы аайынча сыйнын көрөргө барып јаткан деп айтпай, кудазына јолугарга бараатканын чокум темдектейт.

Алексей Григорьевич баатырдын тыш кеберин, бүдүмин кай башталарда көргүспей јат. Ол оны, баатыр жаан јолды өдөлө, Ай-кааннын јерине једип келгениле колбой, сыйынынын көргөниле јурап көргүзет:

Килин кара кабакту,
Кирбее кара ол сагалду,
Коо кырлан бу тумчукту,
Кош аркалый бу кирбиктү.
Качарына кан оиногон.
Јолро кара онын көзи
Јыл айланып чиндеп келди.

Баатырдын сүр-кеберин кайчы чүмдү сөстөрлө јурап көргүзет. Кан-Капчыкай база да, Маадай-Кара баатыр чылап, карый берген. Айан кептү кабагы ак ла толу айга түйней, койон болуп баш кажайган, саамайы буурай калган, тиштери алтын

⁸⁷ Анла ок, 18 с.; Анан ары темдектер бу ла чөрчөктөн алынар.

болуп саргарганы, чын да, «аказы эмеш карып калтыр» деп айдарга ончозы кайчыны ээчий айдарга белен.

Эки жарын ортозына
Јүс байтал тебееледи,
Эки көзи ортозына
Төртөн ирик тебееледи⁸⁸.

Мындый чүмдү сөстөр Кан-Капчыкайды укту-төстү, жаан үйе-сөөктү чын баатыр болгонын кереелейт. Је Алтын-Шуруга јолугып, мал-ажы, бала-барказы, кайын эне-адазы (Ай-каан) эзен-амыр јаткан ба деп сурап уккан. Ол ок өйдө Кан-Капчыкай сыйынының айлына кирбей јат. Јангыс сыйны ачынала, кийининен ары түкүрип, каргап турганы кайкамчылу. Не дезе, аказы тенгериде Темир-каанга ла Буурыл-каан најызына бачымдап бараатканын айткан, је Алтын-Шуру сыйны оны карган кижии, ады да карган турганда, ыраак јолго јүрбезин деп киленкей санаа сананган. Је аказы оны угар аргазы јок, кайра келзем, кирерим деп молјонот. Ай-каан кайын адазы алаңзылу туруп калганы ла ончо баатырлар Алтын-Шуруга ойноп каткырышканы ачу.

Баатыр Буурыл-каан најызының јерине једип келгежин, каруулчык деп неме тын тургузылганын кайкаган. 60—70 жылдардын туркунына сыйнын да, нөкөрин де көрбөгөн Кан-Капчыкайга сан башка болды: јети башту Јелбеген Буурыл-каанның болушчызы эмтир, Ада-Эрлик өбөгөн дезе таайы болуп калган. Буурыл-каан ла Кан-Капчыкай јипт тушта антыгарлу најылар болгон. Је алтан-јетен јылга керек кубулып калганын јангы ондоды. Эмди Буурыл-каанды көрзө, бек, нык эткен каан болтыр,

Ого тыгынар неме јок,
Оны јуулаар арга јок.
Оны тоноор чокчыл јок,
Таргынганы Эрликтен,
Тайанганы баатырдан.
Тудатаны Тенек-Бөкө,
Јудатаны Јелбеген өбөөн⁸⁹.

Буудактар көп болордо, Кан-Капчыкай темир терекке јалама буулайт, аракы үрүстеп, мүргүп јат. Нени эдер, канайдар деп

⁸⁸ Анла ок, 24—25 с.

⁸⁹ Анла ок, 30 с.

адынан сураарда, ады антыгарлу најына кир, коркыба деп сүме берет. Өскө не-керекти бойым билерим деп ады айдат. Баатыр Кан-Капчыкай уйуктай берерде, Кан-жеерен ады канча катап анданала, Айдын, Күннинг көзүн туй теберде, оло карык тудуп, жарыгы бөктөлө берген. Буурыл-каан кайкаган: бу не деп.

Буурыл-каан Эрлик-бийдин Эрке-Тойлон деп кызын алган. Ол кысты жер үстине жети башту Желбеген сөстөп экелген. Жер алдынын желбейген кызы Буурыл-кааннын суу-талайы жер алдыла тудуш болордо, бу Алтайда артып калган. Кайчы оны чике айдат: Алтайы, агаш-тажы, талайы, жараш, тумандый ак малы маараарда, үни де жараш, базып жүрзе, бойы да жараш. Эрке-Тойлон сай тажына түней малга садынгадый артып калган. Оны, жер алдынын кызын, жер үстине экелгенине тын сүүнген. Адазы Эрлик-бий база да аматулу жүрген: кызынын сүнези жер алдына түшпезин, теңериге ле чыксын деп. Эрке-Тойлон билген: адазы оны жер үстине, айлу, ару кейлү Алтайга жер энези болзын деп бычып салган эмтир.

Буурыл-каан жети күнге жери карануй карыкка алдыртып койордо, ол ло, Эрке-Тойлоннон не болуп жат деп сураган. Тегин эмес эмеген антыгарлу најызы Кан-Капчыкай келип жаткан болор деп айдат. Буурыл-каан алтын кастакты чой аптыранан кодороло көрзө, тал ортозы малду эмтир. Бергенинен бери бежен жыл ашкан, алганынан ала алган жылга жет барганы жагы сагышка кирген. Бу керек оны тын сүүндирди. Ол сөстөрдүн учуры коркушту жаан (оны 12-чи томнын 38—39 бүгинен кычырар арга бар). Буурыл-каан Кан-Капчыкай најым келип жат дейле, ончо каруулчыктарын, буудактарын жоголтып, жагы жакылта берет: Кан-Капчыкайды сүрекей чебер уткуур, күндүлеер деп.

Буурыл-каан Тенек-Бөкөзине Кан-Капчыкайды аңылу кичеерин деп жакарган. Тенек-Бөкө сүүнгенине айлына келеле, арагы ичип жада бергенин кайчы каткылу эдип, чүмдү сөстөрлө күйбеледип кайлайт.

Буурыл-кааннын албатызы Кан-Капчыкайды көдүринилү уткуганы чөрчөктө жетире чүмделген. Жаан жыргал божогондо, Кан-Капчыкай Буурыл-каанды Тенери-кааннын жерине кожо барып келерине акту күүнинен сурайт. Не десе, Тенери-кааннын Темир-Мизе деген уулы той эдип жат.

Бу ок өйдө Ада-Эрликтин кызы јер үстинде јеенине качкан учун, Кудай оны бала азырабас этире богырган (каргаган), је Эрке-Тойлон тогус уулла јети кыс (өскө улустын балдары болгодый) азыраган, јаманы — ончозы келегей, келтир, чокол тилдү. Айдарда, кайчынын јартаганыла болзо, өрө турган Курбустан олордын салымынын тынын берерде, балдардын тилин Эрлик бербеен. Чөрчөктө мынайда айдылат:

Анаң былам албатыда
Тили јок улус бар,
Тил билбес келегей,
Айдып болбос чокол,
Көрүң болбос сокор,
Угуп болбос түлей⁹⁰...

Је чөрчөкчи-кайчынын јартаганыла болзо, мындый једикпестер јангыс та улуста эмес, јердин ончо тындуларында. Бу темдектеген учурал «Кан-Капчыкай» чөрчөктин сюжедине јемешкин темдек болуп кирген, једикпестердин шылтагын јартаган.

Сюжет аайынча болзо, Кан-Капчыкай ла Буурыл-каан Тенери-кааннын јерине барарга белетенип јат. Је кенетийин Кан-Капчыкай ла Буурыл-каан, онын эмегени аракы алып, Тенек-Бөкө баатырдын айылына баргылап јат. Күндү-күрее башталат, је Тенек-Бөкө үйиле кожо кайкагылаган. Шылтагы неде дезе, бу өйгө јетире онын айлына кааннан болгой, болуш-топту бала-барка да кирбейтен, ол тегин кул кижии болгоны чөрчөктө иле айдылат. Кайчы анайда ок бүгүңги аракыдаш неден башталганын бу чөрчөктө јартап берерге ченежет. Тенек-Бөкөгө айылдаганы чөрчөкти чөйип, узындадып јат. Ого коштой каткылу куучындар чөрчөккө база көп кирип јат.

Аракыдашты Кан-Капчыкайдын кан-јеерен ады токтодып турганы јолду. «Барар болзо, капчай барар керек» — деген. Ол ло тушта Буурыл-каан, Кан-Капчыкай, Эрке-Тойлон бастыра колтыкчыларла кожо Тенек-Бөкөдөн чыгып, ојто Буурыл-кааннын айлына келгилейт. Кан-Капчыкай атанар алдында Эрке-Тойлон ого түүп эткен плат берет, Буурыл-каан дезе јылан камчы берет. Јүрүмде сүрекеј керектү дешти. Чөрчөктө, темдектезе, алтай албатынын кожоңы бар, оны Эрке-Тойлон кожондоп, эки баатырды ыраак јолго үйдежип јат.

⁹⁰ Анда ок, 49 с.

Эки најы баатыр Темир-кааннын јерине јеткилеп келгенин кайчы чүмдү айдат. Бу јерде ончо улус Кан-Капчыкайдын јаан баатыр болгонун, онын ээр-токумы јаландый, ээргенген ээри сойок кептү болгонун кайкажат. Алексей Григорьевич анча-дала Тенери-кааннын үйинин тыш бүдүмин, кеберин мактап, кайкап чүмдегени улусты база јилбиркетпейсин. Тенери-каан тойго келген улуска јар салат: јетен тайга ла јетен талай ол јанынан, јер-тенери белтиринен кара кумак ууштанып экелген кижиге, озо келзе, ат бажынды алтын алар деп, озо келген уулчакка бир айгырлу мал берер деп јөп чыгарган.

Јарышка туружарга Кан-Капчыкай Тас-Таракай болуп кубулган, ады дезе таакылу јабага болуп кубулган, нөкөри Буурыл-каан Кан-Күлер кижиге болуп кубулган. Јарышта туружала, Кан-Капчыкай баштапкы јер алган, өскөлөри алтынчы сыйга јетире сыйлаткан. Јетинчиден ары јер бербегендер. Бу учуралда кайчы А. Г. Калкин бистин бүгүнгиге ойди чөрчөккө эптү кийдирип турганы билдирлү эмтир. Экинчи мөрөйдө эргеги үзе адар керек болгон. Је ончозы тийдирип болбогон. Ол мөрөйдиге база Кан-Капчыкай алганы јарталган. Ого учурлаган јыргал база ла јаан көдүринилү өдөт.

База бир маргаан: јаан тайганы кем буза тебер? Јер алдынан Јер-Текпенек ак жарыкка чыгып, Алтай үстинин баатырларыла кожо туу-кайаны јага теер болгылабаган, јангыс ла Тас-Таракай јага тебеле, төөлөр, сарлыктар, ал камык акча алганы баатырлык јерде солун болгон.

Кан-Капчыкай ончо јенүни алып, јөөжөни астада кубултала, арчымакка сугуп, јерин көстөп јанган. Јолқой бир теректин төзинде јалбыракты көрөлө, оны аларга сананган, је ол јабага болуп кубулала, једип тут дейле, мантаган. Кан-Капчыкай сүрүжеле, туткан. Төрт кулакту боро јабага тутырала, мен балтыры кежик уулчактын ады деди. Је ол уулчак Уч-Монусла јуулажала, өлтүрткен. Олор оны сөөктөп салганын билерим деп, боро јабага айткан. Кан-Капчыкай ол уулды тиргизип аларым, уул-кыс менде јок, чыдаза, меге тайак болор дейле, турган јеринен атанганы чөрчөктө солун чүмделген.

Баатыр көр турза, Буурыл-каан јок. Артып калган. Кан-Капчыкай оны сакырга сананган. Чөрчөктө Уч-Монусла јуулашкан баатыры балтыры кежик јаш бала керегинде кайчы солун јетирү бергени база керектү. Јер алдынын Уч-Монусы

Алтай ичинде малды, жонды айдайла, барыш жадарда, олор үчү арадап, жаш уулчакты өлтүреле, оны жер киндиги кара ташла базырып, сөөктөп салган. Устине дезе, оны каткырып, электеп, журап, уура-чоокыр бичикле бичип салган. Кан-Капчыкай сөөкти оодып, жаш уулчакты кодорып алган. Чыныпча айтса, баатырларды мынайда сөөктөп, жууп турган үзүктөр жаныс та А. Г. Калкиннинг чөрчөктөринде эмес, бүгүнгү тирү ле ту качан жада калган кайчылардын кай чөрчөктөринде база көп учурап жат. Же кандый ла кайчынын ол жанынан айтканы солун. Ажаруга алгадый неме, жебрен де өйдө, улус кижинин сөөгин казып, ондо кижини көрүп, тындандырып турганы ол чөрчөктин фантазиязы (үргүжи, кей-кебизини) болот.

Кай чөрчөктөрдө өлгөн баатырларды тиргизип алары жаан сурак, онын учун Кан-Капчыкай өлгөн уулчакты жети беенин сүдиле, өскө дө эм-томнын болужыла жазып, тиргизип алат.

Буурыл-каан арыган, жобогон, ол жол ортодо једип келген. Тойо ажанала, Кан-Капчыкайла экү амырагылап уйуктай берет. Јаш уулчак бу өйдө Буурыл-кааннын жаазынын эки учын, кандый да темир, болот болзо, бириктире тартып көргөн, же Кан-Капчыкайдын јүс текпелү темир жаазын јүк ле јетен эки текпезине јетире чек арайдан тарткан. Буурыл-каан каан да болзо, Кан-Капчыкайга јетпес, не дезе, албатынын айдыжыла, баатыр кааннан күчтү.

Кан-Капчыкай өрөкөн —

Јаан баатыр јүрбий.

Буурыл-каан каан да болзо,

Күчи Кан-Капчыкайга јетпес јүрбий (98 с.).

Јаандар уйуктай берерде, уулчак Кан-Капчыкайдын жаазын тудунып алып, арка-тууга барган. Ан изи јадар, бойлоры көрүнбес. Јаан удабай јети уул койон аткылап алган, балтыры кежик уулчакла јолугала, оны «баскын», «тоскын», «тербезен» деп шоодып јат. Је кичинек уул сөстөн артапай, јети уулды мынайда сөгүп турганы кайкамчык: «ак койонды не атканаар, анду-кушту јереер кайда, атка чыккан эрлер болзоор — ан өлтүрбес кайтканаар... Таппасты тапкан болуп, јанып отурган бүдүжеерди. Бойын баскын болорын ба? Анду-кушту јерин кайда, айдып береер, андайын. Койон эдин мен јибезим — сыгын эдин јиирге келбей, сенен уйан кижі јок, чечеркешпеер, ийтгер!» — деп, јети уулды коркыбай кайра сөккөн.

Јети уул каткырыжып, јаш уулчакты электегилеп, ары болордо, айдырткан уул оморды тармалап ийген. Омордын эдинген отыктары айылдарына јеткенче, алылбас этире. Балтыры кежик уул анан ары барарда, эмди сыгын адаалган јети јараш кыс учурайла, база ла шооткон айасту эрмек-куучын өткүргилеп јат. Јаш уулчак сыгыннан сыгын адарга јүрген эмес, а айу, бөрү, бар, јаан деп андарды адарга јүргенин кыстарга угузат. Кыстар каткырыжала, ары болордо, балтыры кежик баатыр уул омордын кејегелерин тудуш этире илмитармала бириктирип ийет: једер јерге — айылына — јетире туура бар болбос, кожо, айрылышпай јүргилеер.

Кандый ла чөрчөктө баатыр баштапкы алтамынан андап барарга амадайт. «Кан-Капчыкай» чөрчөктөн көрзө, ол андый ла: балтыры каткалак баатыр уул јети кыс ары болуп барарда ла, чыккан јети мыйгакты јангыс окло тизе адала, одуланган јерине экелген. Уулчак андарды сойоло, ичи-кардын арчыла, кайнадала, этти тиштейле, курсакты үезин белетейле, Кан-Капчыкай адазы ла Буурыл-каанды ајандырып јат. Баатыр бала көрүп турза, онын адазы баатыр күчтү, курсакчыл, ого көрө Буурыл-каан ас јип јат. Онон Кан-Капчыкай уулчакты кубултала, капка сугуп алган. Буурыл-кааннын айылына јеткилеп келген, је каан јолдо артып калган учун, Кан-Капчыкай айылы-јуртына јанып келген. Келзе, албатызы, мал-ажы амыр ла турган эмтир.

Јаан јыргал башталган. Мында балтыры кежик уулчакка ак-боро атту Алтын-Топчы деп ат адагандар. Јаан удабай Алтын-Топчы Бос-кааннын ийген Үч-Монгузына барып, өчим алатам деп тергенген. Чынынча айтса, Кан-Капчыкай јуу-чак керектебес баатыр. Је Алтын-Топчы «јок» деп айткан. Ай-кааннын уулчагы ак-боро атту Алтын-Киндикле кожо баргылап јат. Мында Алтын-Шуру, Алтын-Киндиктин абакайы, кожо барарга суранган, је өгөни Алтын-Киндик болбогон. Алтын-Шуру кызыл түлкү болуп кубулала, кийнинен өнгөлөп атанган.

Эки түней баатыр келееткенин јер алдынын јелбистери сескилеп ийген, тындулардан буудақтар тургускандар: буландар, бууралар (төөлөрдин иркектери), букалар, тарбаандар. Оморды ончозын Алтын-Топчы ла Алтын-Киндик карамы јоктон кырып баштагандар. Ого коштой бу эки јиит баатыр-

лардын кийнинен Кан-Капчыкай база атанган, өдүп жаткан согушты көрөргө. Кан төгүлүп турган жерге келеле, чыдашпай, ол база жуулажа берген. Мындый буудак тындулар кырдырып салган кийинде, жыландар чыгып жат. Ончолоры жыландарды кыра сабагылап жат.

Бу өйдө Алтын-Шуру боро өртөк болуп кубулала, суалгышка жүзүп жүргөн. Амадузы: Үч-Монустын тынын Бос-кааннын жеринен табары. Ончо кай чөрчөктөрдө андый өштүлөрдүн тыны анчадала жер алдында болотоны жер үстинин баатырларына жаан буудак. Алтай калыктын бүдүмчизиле жер алдынын өштүлөрине курт-конус база кирип жат.

Жаан Монус сууда өртөк жүргенин угала (Сойгынак адазынан), оны тударга жүрөле, карманында судур бичикти өртөк кодороло, тенериге чыгып кычырган. Бичилгениле көрзө, Жаан Монус бала жок, ого комудап жүргөн болтыр. Алтын-Шуру суалгышка тўжеле, көбүк болуп кубулган, көнөккө экелген суула кожо айылга жеткен. Монустын үйи сууны ичерде, көбүк суула кожо кежирден ашкан. Жаан удабай Монустын үйи уул бала чыгарган. Албаты кайкажып жат: жаандайла, чўрче баланы канайып тапкан деп. Эки боро ло кан-жеерен аттар Монустардын тынын таап болбогондор. Эмди олар Үлген бийдин жерин көстөп көк тенери жаар шунугандар.

Алтын-Топчы, Алтын-Киндик Жаан-Монустын чакызын кодоргон, же олордын тыны анда жок. Бу өйдө кабайда жаш бала ал-камык курсак жип, жүк арайдан тойоло, «Адамнын жажы бүткен тыны кайда, тынымды кожо салатам, Бос-кааннын жажы канчу, онын жажын жажайтам» — деп, тўндү-тўштү алгырып, некей берген. Бу мындый керектер жангыс та «Кан-Капчыкай» чөрчөктө эмес, же анайда ок «Ак-бий ле онын билези» деп Н. У. Улагашевтин айткан чөрчөгинде шулмус көбүк бололо, көчөлө кожо ичке барыш, Ак-бийдин үйинин ичи-буурын тўгезе жиген. Онын амадузы: Ак-бийди билезиле кожо жок эдерге сананган. «Кан-Капчыкай» чөрчөктө дезе, ак жарыктын кижизи көбүк болуп, жер алдынын үй кижизинин ичине киреле, уул бала болуп чыгала, Жаан-Монустын тынын кайда, оныла кожо тынымды салатам деп тўндү-тўштү ыйлап-сыктап, жада берген. Керек дезе, кайчынын жартап кайлаганыла, жер алдынын Бос-кааннын жажын билер кўўни бар. Же мынызы, чөрчөктөн көрзө, жемешкин сурак.

Айдарда, јаш бала (уул) ыйлаарда, адазы Јаан-Монус тыны кара көлдин түбинде алты кырлу каарчактын ичинде эки сур камдунын балазы болор деп айдып берет. Бирүзи адазынын, экинчизи Бос-кааннын тыны. Алтын-Шуру, Јаан-Монус уйуктап барарда, бүткүл бойы тура жүгүрүп, ол тынды бедиреп барат. Бу өйдө Кан-Капчыкай адына минеле, келеле, Алтын-Топчы уулын амыразын деп сурайла, бойы дезе Алтын-Шуру тынды таап келгенче, Јаан-Монусла согужып баштаган. Кан-Капчыкай Јаан-Монусты јерге јаба базала, тонгырак бычакла сайат, је Монус өлбөйт, там кайлай берет.

Алтын-Шуру боро мүркүт болуп кубулала, талайдын түбинде кайырчакты тебеле, үч тенериге алып чыккан. Онон ойто төмөн шунуп түшкен. Алтын-Топчы кайырчакты алып, ачып, камдуунун эки балазын былча тудуп, өлтүрерде, Јаан-Монус ла Бос-каан өлгилей берет.

Анайып, јер алдынын Јаан-Монусын өлтүреле, Кан-Капчыкай, уулы Алтын-Топчы, сыйны Алтын-Шуру, Алтын-Киндик — ончозы јангандар. Ай-каан ла Күн-каан кайындар ачынышкандар: Кан-Капчыкай ла Алтын-Топчы, Алтын-Киндик Алтын-Шуруны јууга не алган деп. Је баатырлардын кийнинен кызыл түлкү болуп барган Алтын-Шурунын өштүлөрдү јенеринде јаан шылтуу болгон керегинде кайын адалар унчыгышпагандар.

«Кан-Капчыкай» деген чөрчөктө баатырлар јенүни алып, јыргап јада берет. Баатыр јерине келеле, албатызы, малы өскөнин көрөлө, сүүнип јат. Айана-Ару, абакай, Кан-Капчыкай баатыр ла уулы Алтын-Топчы амыр јуртагылай берет.

Чөрчөктин учында Алексей Григорьевич Калкин «Кан-Капчыкай» деген бу текстти айдарда, үч кайчынын үлүүзи бар деп үлгерлейт. Бир кайчы — Улаган аймакта Ак-Чолушпада, Алтын-Көлгө јуук Ачыман деп јерде јаткан Качкышев Токтогулдан уккан, онын сөбгү оргончы. Ол тогус кыс азыраган, бир де уул јок болгоны айдылат. Ого коштой бу чөрчөкти Калкин адазынан укканын база темдектейт. Ол керегинде 1985 жылда айткан. Үчинчи кайчы Тазрашев Василий Дмитриевич, онон база уккан. Төртинчи кайчы — Тобоков Даниил. Је кайчы чөрчөктин учында үч ле кайчы деп айдып салган.

Чөрчөк јаныс кайчыларды тоологоныла божобой јат. Чөрчөктин сюжедине, төс учурына, кирбей турган јерлер бар.

Кайчы А. Г. Калкин, май 1984 ж.

Олорго анчадала чөрчөктүн бажында топшуур алкаганы ла угаачыларга баштанганы кирет. Эң учында топшуурга, улуска, артисттерге ле ученыларга баштанган жолдыктар кирип тур-

ганын база аңылаар керек. Ол калганчы жолдыктарда шүүлтөлөр барын кычыраачылар ажаруга алгадый.

Калганчы жылдарда, темдектезе, 1988 жылдан бери алтай албаты «Эл-Ойын» өткүрүп баштаган. Баштапкы Эл-Ойында «Маадай-Кара» деген кай чөрчөк аайынча көргүзү тургузылган. Онын кийинде «Алтай» ансамбль Алексей Григорьевичтин кайлаган «Очы-Бала» деген чөрчөги аайынча кыска балет-бије көргүзү база белетеп, Кан-Алтайдын бастыра аймактарында ла өскө дө жерлерде көргүскен. Эмди кайчы алтай албатынын «Кан-Капчыкай» деп чөрчөгүн кайлап, айдып божодоло, жаан чөрчөк болгон адында оны одус артист тургузардан болгой, алтан да кижини ойноор учурлу дуп айдат, не десе, чөрчөк бичик болуп чыкканы бу. Мыныла коштой кайчы эн учында мынайда айдып жат:

Орус ученый тилиле чыкса, —
Опера болуп баргай ла.

Айдарда, Алексей Григорьевич Калкин бистин тургуза өйдө жадып турган кайчы, ол киноны, балет-бијени, керек десе операны да билип жат. Алтай жоннон операны кожондоп турган кижини түште турунду отло до жарыдып таппазын. Онын учун кай чөрчөкти орус тилге көчүрзе, орус улустаган оны опера эдип ойын-концерт тургузарында аланзу жок.

«Кан-Капчыкай» чөрчөк бүдүмиле, учурыла, шүүлтезиле жаан кай чөрчөктөрдүн тоозына жөмөлөт. Мында биледе бала болоры, жиит улус айылду, мал-ашту жадары, билени, төрөөндөрдү тооп, айылдажып жүрери, жаман жеткерлерден, өштүлөрдөн, жуу-чактан жерин, албатызын корулап турары жаан сурак болот.

«Кан-Капчыкай» чөрчөктө, темдектезе, тили чокол-келегей, келтир, сокор улус, соојынын учурыла, кайдан, неден улам болуп турганын жартаарга база келижип жат. Чөрчөктө өдүп турган бастыра айалгалар жер-алтайла, көк Тенгериле, жердин карангуй алдыла колбулу. Баатырлардын жөнүлү керектери олорло бек колболу болгоны чөрчөктө чокум айдылган. Олор ончозы тексттин учурын аңылап аларга база да жаан болужын жетирип жат.

«Кан-Капчыкайды» 1988 жылда бичиткени азыйда чийдиргенине көрө чик жок жаан. Ол не ондый десе, 1948 жылда Алексей Григорьевич жиит кайчы болгон. Ол до өйдө онын кайлаар, кай

чөрчөктөр айдар узы, таскамалы жаан. Ол ло тушта кайчы ат-нерелү «Маадай-Кара» деп чөрчөкти бичиткен эмей. Же 1988 жылда кайчы ат-нерелү, ого алтан үч жаш. Ол ойгор, ончо јерге јарлу.

«Кан-Капчыкай» јангы бичиткенинде не жаан, узун десе, мында кай чөрчөктин сюжет учурына кирбей турган јолдыктар бар. Ого топшуурды алкаганы, кычыраачыларга баштанганы, чөрчөктин ортозында баатыр кайлаган јангы јолдыктар кийдиргени ле чөрчөктин учында кайчы бойынын күүн-табын айтканы кирет. Же олор кай чөрчөкти аңылу чүмдегенине кирет.

ОН БИРИНЧИ БАЖАЛЫК

КАЙ ЧӨРЧӨКТИНГ АНГЫЛУ ЧҮМИ

*Чүми жок чөрчөктөр
Чок жок оттый өчөр.*

Алтай кеп сөс.

Кай чөрчөктин тили, тегин чөрчөктөргө көрө, сан башка чүмдү, эмоциональный угулатаны ла айдылатаны јанынан анылу. Кай чөрчөктин тили алтай улустын тегин ле куучын-дажып турган тилиле де айдылза, је тегин айтканынан, куучындашканынан бойынын поэтический учурыла аныланат. Андый үлгерлик чүмдү эрмекле јаныс та санаа-шүүлтени эмес, је анайда ок (ол ло үлгерлик чүмдү айдар эп-аргала) чөрчөктөги айдылган јадын-јүрүмди ле сүр-кеберлерди чокым эдип јурап көргүзерине јаан арга берип јат.

Кай чөрчөктөги айдылган јадын-јүрүм, сүр-кеберлер, ончо јуруктар бийик көдүринилү ле ат- нерелү айдылып чүмделет, онын да учун эпостын тили база анайда ок бийик көдүринилү, улуркак кемдү айдылат.

Алтай кай чөрчөктөр јебрен өйлөрдөн бери төс баатырдын ады-јолыла адалат. Чынынча айтса, кай чөрчөк бастыра түрк ле монгол укту албатыларда анайда бажалык алынат. Алтайларда «Алтай-Буучай», «Маадай-Кара», «Алтын-Туују», «Јангар», кыргыстарда — «Манас», казахтарда — «Кобланды баатыр», буряттарда — «Гэсэр», калмыктарда — «Джангар». Кезик аразында кай чөрчөктөр, анчада ла алтай албатынын, эки баатырдын адыла адалат: «Көгүдей-Көкшин ле Боодой-Коо», «Боо-Черү аказы, Боодой-Коо сыйнызы»; минген аттарынын адыла кожо: «Кан-јеерен атту Кан-Јекпей», «Кан-јеерен атту Кан-

⁹¹ Н. К. Дмитриев. Введение. «Алтайский эпос «Когутэй», Л., 1935; С. С. Суразаков. «Героические сказания о богатыре Алтай-Буучае». Горно-Алтайск, 1961; И. В. Пухов. «Алтайский героический эпос», — «Маадай-Кара», М., 1973.

⁹² Мынанг ары «Маадай-Кара» леген бичиктег алган үзүктер барар.

Алтын», «Кара-күрен атту Кан-Күлер». Бу мынайда берилген бажалыктар база аңгыла ла аяруду болуп јат.

Алтай кай чөрчөктин поэтиказына ла чүмдү эп-аргаларына бир канча шинжүчилер аяру эткендер⁹¹.

Алтай эпосто не-немени көргүзерде, кайчылар анчада ла гипербола деп эп-арганы элбек тузалангылап јат. Анайып, темдектезе, баатырлардын сүр-кеберин ле олордын эткен ат-нерелү керектерин көргүзерде, гипербола деп поэтический чүмле жураары чөрчөктө јаантайын тузаланылып јат. Анчада ла гиперболала баатырдын чырайын мынайда көргүзет:

Коо кыран бу тумчукту,
Кош агаштый бу кирбиктү.
Јылым кайа бу ла јаакту,
Бүдүн кайа бу будуштү⁹². (75 с.)

Гипербола кай чөрчөктө јаантайын тузаланатан эп-аргага кирип јат. Онын болужыла кайчылар баатырдын күчпн, јаанын, бүдүмин канча ла кире элбеде ле теренжиде көргүзерге киче-енедилер. Баатырлар согушса, тенеринин булуды јерге түжет, јердин тоозыны тенериге көдүрилет, туулар бузулып, чөл болот, јер-тенери силкине берет.

Албатынын сүүген баатырын көргүссе, онын тыш бүдүмин айтканда — эпитет деген эп-арга сүрекей элбек тузаланышка кирет. Ол кай чөрчөктин кажы ла эрмегинде учурап јат, је баатырдын сүр-кеберин, эткен керектерин айтканда, эпитеттер чүмдү өскө сөстөрлө биригип, не-неменин чындыын, јаражын, јаманын, јаанын-кичинегин — ончозын чокым көргүзет. Эпитеттер кай чөрчөктөрдө јаантайын учурап јат, олар јокко айткан эрмек те, көргүскен не ле неме өчөмик болуп көрүнөр.

Мөңкү терек бу төзинс келген бойы
Күлер ээрин аңгара тартты,
Көббг токым јайа салды,
Алтын үйген суура тартты. (130 с.)

Мында «мөңкү терек», «күлер ээр», «көббн токым», баатырдын тудунган јөөжөзин неден эткенин ле олар кандый болгондорын чокым журап көргүзет.

А. Г. Калкин бойынын чөрчөктөрүн кайлап айтканда, алтай албатынын эпозында јанжыккан эп-аргаларды буспай, оларды бойынын ус айдарыла там байыдып турат. Онын «Маадай-

Кара» деген чөрчөгинде, темдектезе, тегин ле колбулу эпитеттерден, гиперболадан башка, гиперболага жуук айдылган көп түндештирүүлөр учурап жат. Түндештирүүлөр кай чөрчөктин база бир чүмдү айдылатан эп-аргазы. Маадай-Кара баатырды көргүзөрдө, кайчы мыңдый түндештирүүлө тузаланат:

Бек бүткөн бу белине
Бежен айгыр мал жүргелий.
Ак жалаңдый арказына
Алтан уур кой тургадый,
Эки жарын ортозына
Жус байталым тебеледий,
Эки көстин ортозына
Төртөн ирик тебеледий. (75 с.)

Бу түндештирүүлөр баатырдын бүдүмин, күчин чокымдап, оны өскө улустан, баатырлардан башказын керелейт. Мында кайчы түндештирүү ажыра баатырдын жаражын, онын сүрекей жаан сынду ла талалу болгону, күчтү бүткенин журайт. Кезикте түндештирүү кандый бир неме өскө не-немеден кандый-кандый темдегиле аныланганын жартайт.

Эки түней ат бажынча алтын куун
Түнге-түшке үн алыжып,
Жыгкылдаган бу отырды. (68 с.)

Түндештирүүлөр кай чөрчөктө көп учурайт, олар -дый, -дий, -ча, -че деген кожулталар ажыра айдылат.

Эпостун поэтический чүмине анайда ок такып айдылар жерлер база кирип жат. Такып айдылар сөстөр чөрчөктө анылу жерлерде турат. Темдектезе, Н. У. Улагашевтин ончо чөрчөктөрүндө жаантайын мыңдый эрмектер такып айдылат:

Турган изи артып калды,
Барган изи жок болды.

Бу сөстөрдө баатыр айлынан андап атанганда, ол эмезе кандый бир керекти бүдүрөргө жеринен кыймыктаза айдылат. А. Г. Калкинде мыңдый такып айдылар жерлер, Н. У. Улагашевтийине көрө, ас учурайт.

Бу мыңдый жаантайын такып айдылар жерлер ончо кайчылардын кай чөрчөктөрүндө бар.

Чынынча айтса, такып айдылар эрмек-сөстөр эпосты айдарга эмезе кайлаарга ритмика жанынан анылу учур берет.

Олор анчада ла бир эдилге божогоньнда, экинчизи башталып
јатканьнда турат.

Кай чөрчөк тегин (прозаический) чөрчөктөн поэтический
эрмек-куучыныла аныланат, чокымдап айтса, үлгерлик
јолдыктарыла айдылат. Кайлаганда, јолдыктардагы сөстөрдн
кожондоп эмезе чүмдү эдип түрген-түкей (речитативле) ай-
тканда, кай чөрчөк эптү угулып јат. Эпосты тегин прозала
айтса, онын учуры уйандап турганы јолду, ол тушта угаачылар
оны тын ајаруга албай јат. Анайда көп улус куучындап берер-
ден маат јок. Је үлгерлеп айдары ла үлгер јолдыктарды прозага
көчүрбей кайлап айтканы — јаан искусство. Ол искусстволо
кайчылар энчиленип јат, онын учун албаты туштаган ла кай-
чыны «кайчы» дебей, озо баштап онын талантын илелеп алат.
А. Г. Калкин бойынын кай чөрчөктөрнн јангыс та кайлаза эмес,
је анайда ок бичиирге айтканда, үлгерлик јолдорло чүмдеп
айдат. Н. П. Черноева, Т. А. Чачияков, Н. К. Ялатов бойло-
рынын чөрчөктөрнн кайлабай айдатан, је олор түней ле үлгер-
леп куучындайтан. Алтай кайчылар эпосты үлгерлеп айдата-
нын шинжүчи С. С. Суразаков база темдектейт⁹³.

Кай чөрчөктин кажы ла үлгерлик јолдыгы сегис үйеден
турат, ол ок өйдө сегис јарымга база үлелет, анайып, темдек-
тезе, сегис үйелик төрт лө төрткө (4+4) бөлинет. А. Г. Калкин-
нин «Маадай-Кара» деген чөрчөгинин баштапкы ла үлгерлик
јолдыктарын алза, ол иле көрүне берет:

Алып јүзи кызыл өрттий, —
Ак чырайлу эл-албаты
Алтай түбин блүп өскөн. (67 с.)

Берилген јолдыктарды топшуурлу кайлаганда, олор мы-
найда ылгалына берет:

Алып јүзи / кызыл өрттий, —
Ак чырайлу / эл-албаты
Алтай түбин / блүп өскөн.

А. Г. Калкин кайлаган чөрчөктөрднн јолдорьндагы
ритмический бөлүктер төрт үйеден төзөлөт: 4+4 — деп,
С. М. Каташев шүүлте чыгарат⁹⁴.

⁹³ С. С. Суразаков. Героический эпос алтайцев. Ученые записки, Горно-Алтайск, 1985, с. 104.

⁹⁴ С. Каташев. Алтай үлгер керегинле. Горно-Алтайск, 1974, 49 с.

Je ол ок өйдө А. Г. Калкиннинг кай чөрчөктөриндеги жолдыктарда, анчада ла «Маадай-Карада», он эки үйе учурап турган учуралдар бар.

Черет-Чемет јети сүүри бай тайгалу,
Чеметен-Туу тогус сүүри бу тайгалу. (67 с.)

Бу жолдыктарды кайлаза, ритмика аайынча омор мынайда бөлинер: 4+8. Кезик аразында кайдын ритмиказы жолдыктардагы сөстөрди, бой-бойынан камаанду болгонынан улам, мынайда бөлиир: 8+4, 4+4+4 эмезе 4+5+4.

Јетен кады көбөн төжөк бу төжөнгөн,
Јети кады көбөн јастык ол јастанган,
Ай бүлдүрлү алтын чирлек бу төжөнгөн,
Күн бүлдүрлү күрең жууркан бу јабынган.
Алтан күнге амырай берген — анланбаган,
Јетен күнге уйуктай берген — уйгунбаган. (71 с.)

Je бу ок өйдө мынан ары айдылган эки жолдык кайдын ла ритмиказы аайынча мынайда бөлинет: 7+5.

Саамайы буурайганча / уйуктай берген,
Санааза аймаганча / коскырык тарткан. (71 с.)

Бу кепле (размерле) айдылган калганчы жолдык дезе 8+5 үйеле аныланат:

Јетен күнге чимиребей, / уйуктай бертир. (71 с.)

Калганчы жолдык онон озо айдылган жолдыктарды бириктире айтканына келижет. А. Г. Калкиннинг чөрчөгинде мындый анылу јерлер көп учурап јат. Кезикте омор бир канча эмезе экиден, бирден турат. Жолдыктагы сөстөрдин үйеленип, кайдын ритмиказы аайынча бириктирилген жолдыктарды алза, мынайда темдектелет: 4+4, 4+5+4, 8+4, 4+4+4.

Кай чөрчөктин рифмазы башка-башка. Озо ло баштап угаачыларга чөрчөктин кажы ла жолдыктары түней үндү эмезе туйук табыштардан башталганы сүрекей эптү угулат. Мындый рифма эмезе аллитерация јаныс та А. Г. Калкиннинг чөрчөктөринде учурап турган эмес, је анайда ок алтай албатынын текши эпозында јанжыккан художественный эп-арга болуп јат.

А. Г. Калкиннинг, темдектезе, «Маадай-Каразын» алза, учындагы рифмазы кезик аразында сүрекей бай ла солун.

Карчий-терчий рифма:

Ак жалаңлыг арказына
Алтан уур кой тургалый,
Эки жарып ортозына
Ус байгалым тебеледйи. (75 с.)

Түнгей сөстөрлө эжерлү рифма төзөлип турган учуралдар база көп:

Кызарып агар каны да жок,
Кыйылып бөлөр тыны да жок,
Өзөгү онын болот бүткен,
Өбчү онын таш (тар) бүткен. (75 с.)

Ол ок өйдө учындагы жангыс сөс үч-төрт катап айдылганы аайынча рифмалажат. Жолдыктардын ичиндеги сөстөр бажынан ала учына жетире рифмалажып турган учуралдар база бар. Бу сүрекей солун рифма болуп жат:

Одорлуга малым салатам,
Одындуга жоным салатам,
Тебелүге малым салатам,
Тергелүге элим салатам эмпи — дели. (73 с.)

Мында «салатам» деген сөс төрт жолдын учында айдылып рифмалажат. Же жолдыктардын (строкалардын) ичинде сөстөр база рифмалажат, темдектезе, «одорлуга» деп баштапкы жолдыктагы сөс экинчи жолдыктагы «одындуга» деген сөслө рифмалу болот, «малым — жоным», «тебелүге — тергелүге», «малым — элим».

Калганчыда айдарга жараар шүүлте: Алексей Калкин чөрчөкти кайлап баштаза, кажы ла чөрчөктин учурын ажаруга алып кайлайт. Анайып, темдектезе, «Маадай-Караны» кайлаза, кайчынын үни улуркак, кату угулат, баатырдын ат-нерелү кеберин, кайкамчылу жүрүмин бийик көдүринилү айдат. Кезик чөрчөкти кайлап айтканда, темдектезе «Өскүс-Уулды», онын үни жалакай, жымжак, лирический угулат.

Айдарда, А. Г. Калкин кажы ла чөрчөгин ажаруга алып кайлаза, аңылу ритм талдап, ол ритмикала оны (чөрчөкти) учына жетире кайлайт. Чөрчөкти кайлаганда, онын поэтический чүмин жаркынду, учурын солун эдип айдат. Кайчы бастыра

Je ол ок өйдө А. Г. Калкиннин кай чөрчөктөриндеги жолдыктарда, анчада ла «Маадай-Карада», он эки үйе учурап турган учуралдар бар.

Черет-Чемет јети сүүри бай тайгалу,
Чеметен-Туу тогус сүүри бу тайгалу. (67 с.)

Бу жолдыктарды кайлаза, ритмика аайынча олор мынайда бөлинер: 4+8. Кезик аразында кайдын ритмиказы жолдыктардагы сөстөрдү, бой-бойынан камаанду болгонынан улам, мынайда бөлиир: 8+4, 4+4+4 эмезе 4+5+4.

Јетен кады көбөн тожок бу тожонгон,
Јети кады көбөн јастык ол јастанган,
Ай бүлдүрлү алтын чирдек бу тожонгон,
Күн бүлдүрлү күрең жууркан бу јабынган.
Алтан күнге амырай берген — анланбаган,
Јетен күнге уйуктай берген — уйгунбаган. (71 с.)

Je бу ок өйдө мынан ары айдылган эки жолдык кайдын ла ритмиказы аайынча мынайда бөлинет: 7+5.

Саамайы буурайганча / уйуктай берген,
Санааза аймаганча / коскырык тарткан. (71 с.)

Бу кепле (размерле) айдылган калганчы жолдык дезе 8+5 үйеле аңыланат:

Јетен күнге чимиребей, / уйуктай бертир. (71 с.)

Калганчы жолдык онон озо айдылган жолдыктарды бириктире айтканына келижет. А. Г. Калкиннин чөрчөгинде мындай аңылу јерлер көп учурап јат. Кезикте олор бир канча эмезе экиден, бирден турат. Жолдыктагы сөстөрдүн үйеленип, кайдын ритмиказы аайынча бириктирилген жолдыктарды алза, мынайда темдектелет: 4+4, 4+5+4, 8+4, 4+4+4.

Кай чөрчөктинг рифмазы башка-башка. Озо ло баштап угаачыларга чөрчөктинг кажы ла жолдыктары түнөй үндү эмезе туйук табыштардан башталганы сүрекей эптү угулат. Мындай рифма эмезе аллитерация јангыс та А. Г. Калкиннин чөрчөктөринде учурап турган эмес, је анайда ок алтай албатынын текши эпозында јанжыккан художественный эп-арга болуп јат.

А. Г. Калкиннин, темдектезе, «Маадай-Каразын» алза, учындагы рифмазы кезик аразында сүрекей бай ла солун.

Карчып-терчий рифма:

Ак жалаңдый арказына
Алтан уур кой тургадый,
Эки жарын ортозына
Јус байгадым тебелеелий. (75 с.)

Түңгей сөстөрлө эжерлү рифма төзөлип турган учуралдар база көп:

Кызарып агар каны ла јок,
Кыйылып өлөр тыны ла јок,
Өзөги онын болот бүткен,
Өбчи онын таш (тар) бүткен. (75 с.)

Ол ок өйдө учындагы жаңыс сөс үч-төрт катап айдылганы аайынча рифмалажат. Јолдыктардын ичиндеги сөстөр бажынан ала учына јетире рифмалажып турган учуралдар база бар. Бу сүрекей солун рифма болуп јат:

Олорлуга малым салагам,
Олындуга јоным салагам,
Тебелүге малым салагам,
Тергелүге элим салагам эмпи — дели. (73 с.)

Мында «салагам» деген сөс төрт јолдын учында айдылып рифмалажат. Је јолдыктардын (строкалардын) ичинде сөстөр база рифмалажат, темдектезе, «одорлуга» деп баштапкы јолдыктагы сөс экинчи јолдыктагы «одындуга» деген сөслө рифмалу болот, «малым — јоным», «тебелүге — тергелүге», «малым — элим».

Калганчыда айдарга јараар шүүлте: Алексей Калкин чөрчөкти кайлап баштаза, кажы ла чөрчөктин учурын ајаруга алып кайлайт. Анайып, темдектезе, «Маадай-Караны» кайлаза, кайчынын үни улуркак, кату угулат, баатырдын ат-нерелү кеберин, кайкамчылу јүрүмин бийик көдүринигилү айдат. Кезик чөрчөкти кайлап айтканда, темдектезе «Өскүс-Уулды», онын үни јалакай, јымжак, лирический угулат.

Айдарда, А. Г. Калкин кажы ла чөрчөгин ајаруга алып кайлаза, аңгылу ритм талдап, ол ритмикала оны (чөрчөкти) учына јетире кайлайт. Чөрчөкти кайлаганда, онын поэтический чүмин јаркынду, учурын солун эдип айдат. Кайчы бастыра

бойын жуудынып, санаа-шүүлтезин ээчий-деечий айдарга беле-
тенип, чөрчөкти учына јетире айдар кемин, күчин, чыдалын
озолондыра көксинде сананып алат. Бойынын чөрчөгин
јаркынду, чүмдү эдип айдарына ла кайлаарына, угаачыларды
аланзытпай, олордын јилбүзин там көдүрерге кичеенет, онын
учун угаачылар кайчыны эки-үч күнге угарга бир де арыбай,
чөкөнбөй угадылар. Онызы А. Г. Калкиннинг чөрчөк айдар,
чөрчөк кайлаар узынын байын керелеп јат.

АЛЕКСЕЙ КАЛКИННИНГ ПРОЗАИЧЕСКИЙ ЧӨРЧӨКТӨРИ

*Тегин чөрчөктөрдү айдарга
база аңылу билгир, үн, сезим керек.
Алексей Калкин, 1977.*

Алтай албатынын ортозында тегин (прозаический) чөрчөктөрдү айдар улус көп табылып жат. Чөрчөк билер кезик жаан улус чөрчөктөрүн жайдын ойинде куучындабас. Кезиги жайгыда да, кышкыда да айдар. Кезик чөрчөкчилер жангыс ла энгирде айдар, бир канчалары десе кўннинг кажы ла ойинде куучындап берерден маат жок.

Кай чөрчөктөрдү кайлап айдатан кайчылар ас, тегин чөрчөктөрдү көп улус билер. Же кайчылардын кезиги оок чөрчөктөрдү база аңылу айдарга кичеенгилеп жат. Кезик кай чөрчөк айдаачылар, темдектезе, тегин оок чөрчөктөрдү айдарын сўўбейтен. Темдектезе, Н. П. Черноева (1925—1975 жж.) айдатан: «Түк, андый оок чөрчөктөрдү айдатан бош бар эмес. Оны айдалып кайдатан. Мен оморды көп билерим, же айдарын сўўбей жадым. Оок балдар болзо кайдат»⁹⁵. Ол бойынча жыштын чөрчөкчизи кай чөрчөктөрдөн өскө оок-тобыр бир де чөрчөк айтпаган.

Кан-Оозы аймакта Экинур журтта жаткан Казак Кокпоева кай чөрчөктөрдөг башка оок тегин чөрчөктөрдү айдарын база сўўйтен. Ол анчада ла оморды школдын ўренчиктерине куучындайтан. Казак Кокпоева чөрчөктөрүн тўнде де, тўште де айдып жүретенин көп улус эске алат.

Кайчы Алексей Григорьевич Калкин алтай албатынын оос творчествозынын оок жанрларын сўрекей жакшы билер. Бу ойгө жетире онон жангыс та кай чөрчөктөр бичилген эмес. Туулу

⁹⁵ Н. П. Черноева ла автордын ортозында 1975 жылда өткон куучынынанг.

Алтайдын история, тил ле литература аайынча научный шинжү
откүрер институттын фольклорный фондунда (жуулмазында)
онын бичилген көп тегин чөрчөктөри бар. Ол бичилген ончо
чөрчөктөр кепке базылган.

Алексей Калкиннин бир канча кожондоры, кеп ле укаа,
чечен сөстөри, табышкактары, чөрчөктөри туку алдынан бери
бичилип, каа-жаазы «Алтай албатынын чүмдү сөстөри» деп жаан
эмес жуунтыларда кепке базылган. Темдектезе, 1961 жылдагы
чыккан «Алтай албатынын чүмдү сөстөри» деп бичикте онын
кожондоры ла табышкактары салынган. Онын «Улу Ленин»
деген кожонгын алзабыс, кайчы оны албатынын кожон айда-
тан жанжыккан ээжизи аайынча чүмдеп айдат. Улу Ленин ле
совет жан бой-бойыла бек. Не дезе телекейде эн баштапкы
советский социалистический государствоны Владимир Ильич
Ленин төзөгөн.

Уй быйанды* саарла,
Уруп берген аяактый.
Улу Ленин баштаарда,
Угыма берген ырыстый.
Сары аланы минерас,
Жайыл салган канатый.
Совет жангы башталарла,
Жажыма берген алкыштый⁹⁶.

Бу ок жуунтыда кайчынын айткан өскө дө кожондоры
кепке базылган. Ого коштой онын бир канча кеп сөстөри ле
табышкактары база кирген.

Айылга кирзе, ак**
амзап чыгар⁹⁷.

Кеп сөстө алтай албатынын жанжыккан жан-кылыгы, ачык-
жарык күүни, күндүзеге чокым көрүнип жат. Мындый кеп сөс
ажыра кайчы улусты ачык-жарык болуп, бой-бойлорын айыл-
дажып, жолыгыжып, сөс угужып жүрзин деп күүнзеп жат.

Кайчы бойынын көксинде жангыс та озогы табышкактарды
алып жүрбей жат. Ол анайда ок жангы өйдөги жүрүмди элбеде
көрүп, оныла колбой жангы кеп сөстөр, кожондор, табышкак-

* Быйанды — малды

⁹⁶ Алтай албатынын чүмдү сөстөри. Горно-Алтайск, 1961, 14 с.

** Ак -- сүт-чеген.

⁹⁷ Анза ок, 6 с.

тар база чүмдейт. Темдектезе, «Эжелү-сыйындунун ийни жангыс» (кайчы), «Улаада кодыр жүстү эмеен жадыры» (баспак), «Төрдө өбөгөн отуры» (кап), «Тош талайдын алдында ак талай» (каймакту сүт) деген табышкактардан башка «Кара бука кайлап жат» (печке) деп табышкагы жаңы өйдө чүмделгенин керелейт⁹⁸.

Алексей Григорьевич куучындап отурза, онын эрмек-куучынында албатынын кеп, укаа, чечен сөстөри жаантайын учурап жат. Онын модорлу, кокырлу куучыны анчадала ойын-жыргал, кожон-комыс болуп турганда, сүрекей байлык угулат. Онызы жарт: кайчы жаштан ала албатынын ортозында жүрүп, онын байлык тилин, жан-кылыгын, эп-сүмезин, бастыра бүдүмдү оос чүмдемелин (творчествозын) бойынын көксине ундылбас эдип, алып жүргени керелейт.

Өскө кайчыларга көрө, Алексей Григорьевич Калкин билетен ончо тегин (прозаический) чөрчөктөрүн күннин кажыла ойинде келишкенче айдып жат. Оок-тобыр андый чөрчөкти амырап та отырган өйдө куучындап ийетенин бу жолдыктын авторы көп катап уккан. Ого коштой кезик аразында кайчы тегин чөрчөктөрдү бир канча күнге улалтып айдатан. Анайып ол, темдектезе, 1973, 1975, 1978 жылдарда көп оок чөрчөктөр бичиткен. Олор ончозы эмезе бажалыкту болор эмезе бажалык жокко, улашпаа ла айдылып жат.

Кайчынын «Боро кушкаш ла Өркө»⁹⁹ деген чөрчөгүн алзас, мында найылашкан улустын ортозында болуп турган керектер айдылып туру дезе, жастыра болбос. Боро кушкаш ла өркө найы болгондор, же өркө кыжыла жиптен ашты жайыла белетеп алган болзо, Боро кушкаш ол кирези иштебеген. Кыш келерде, Боро кушкашка Өркө болуш эдип эки катап аш берген, же үчинчиде бербей жат. Алдында, жай тужында, «Мен дезе сенен де артпай, арбанын чындыын жууп алдым» — деп, Боро кушкаш мактаган. Же оныла ары-бери айылдап жүреринен Өркө мойножып, айткан болгон: «Кышкы күндөр соок болор, ол тужында курсак табарга күчке келижер. Жайгыда жакшы иштезен, кышкыда тойу-ток жадарын». Кышкыда, качан Боро кушкаш үчинчи катап суранарда, Өркө айдат: «Жайдын-күстин

⁹⁸ Анда ок, 9—11 с.

⁹⁹ «Алтай албатынын чүмдү сөстөри». Горно-Алтайск, 1963.

якшы жылу күндеринде нени эттин? Кожондоп, ойноп жүрген, жалкуунга бастырып, анда-мында уйуктап жүрген. Кышкы күн кемге де күч. Менин азыгым астай берди. Эмди мен сеге болушпазым».

Бу айдылган сөстөрдөн бис Өркөнинг иштенкейин, сагыштузун көрөдис. Уур өйдө ол нөкөрин таштабай, баштапкы күндерде болужын жетирет. Же андый да болзо, Боро кушкаштын кылыгын көрүп, ол бойынын болушпазым деген сөзүн онын көзине чике айдат.

Мында најылыктын чын учуры көргүзилет, же ол ок өйдө кажы ла кижиге өскө кижиге тын иженип, бойы иштенбей жүрер аргазы жок. Тен иштеер — тен жиир. Чындык најылык — чындык иште.

Же Боро кушкаш Өркөгө ачынып, Кан-Кереде деп каанына барып коптолот: «Күчтү Өркө кулугур мени тогүндеди. Тапкан курсакты тен үлежерис деп айткан. Эмди меге болушпай туру, балдарым да, бойым да аштап жүрүс».

Бу сөстөрдөн Боро кушкаштын тогүнчизи иле көрүнөт, ого коштой ол каан жамызына коптонып, чуук-чугаан чыгарарга амадап жат. Айдарда, чөрчөктө Боро кушкаш жагыс та жалку, уйкучу эмес, же анайда ок тогүнчи, копчы деп айдылып жат.

Өркө дө барып, андардын жааны Кара-Кулага бойынын комьдалын айдат. Мында Өркө бойынын чын сөзүн база катап айдат: «Жайгы күнде амырабай, төрт тамажым элегенче, меелү бажым оорыганча жер кыртыжын тырмап... курсак-тамакты кышка белетеп алгам. Боро кушкаш жалкуурып, курсак жетире белетебеген. Же андый да болзо, мен ого эки катап болушкам. Эмди мен ого болушпазым».

Өркө лө Боро кушкаштан улам Кан-Кереде ле Кара-Кула тын өөркөжөлө, согушкылаган да. Мынан ары кайчы чөрчөкти Кан-Кереде ле Кара-Кула ар-бүткенде кандый темдектү жүргендерин албатынын чүмдегени аайынча айдат. Темдектезе, Кара-Кула Кан-Керенин бажын жара сокконунан улам эмди онын бажында ак темдек жүрет деп айдылат. Ол ок өйдө Кан-Керенин уулы Кара-Куланын белин сый тепкенинен улам, онын бели кертеш болгоны чөрчөктө база темдектелет. Мында ок Боро кушкаш Өркөгө ачынала, кышкыда соокко тонбоско,

буттарынын жилигин алып салган. «Онон улам кушкашта жилик жок» — деп, чөрчөктө айдылат.

А. Г. Калкиннин ан-куштар керегинде чөрчөктөри алдынан бичиктер болуп чыкпаган, же олордын каа-жаалары «Алтайдын чолмоны» газеттин страницаларында ла «Туулардын жылдызы» деп литературно-художественный жуунтыда кепке базылган.

Бойынын «Сангыскан» деген чөрчөгинде кайчы, темдектезе, кушкаштардын жүрүми ажыра база ла улустын жадын-жүрүмин, жан-кылыгын көргүзөт. Куштар бойынын жайзанына Алтын-Тонгыс деп бай кушты тургускан. Алтын-Тонгыс экинчи үй кижилерге жар эткен. Куштар озо баштап ого күүкти сөстөгөндөр. Алтын-Тонгыс мыны жаратпай, айткан: «Мен жайзан кижилер. Өскүс кысты кайдатам оны. Алар да болзо, байынан албай. Өскүс кижилер мени өрө тартатан эмес». Мыны угуп, күүк айдат: «Жайзанга барып кайдайын... Жокту күүк — куш эмес пе? Ого до эш-бараан болуп жүрбей».

Учунда куштар Алтын-Тонгыска байдын балазын Сангысканды алып бергендер.

Бу чөрчөктө анчада ла жокту ла бай улус жадын-жүрүмиле, жан-кылыгыла тең эмес болгоны чокым көргүзилет. Алтын-Тонгыс бай, онын учун күүкти жокту деп, таралды бир катап уурданган учун албай жат. Сангыскан десе байдын кызы, онын учун Алтын-Тонгыс оны «алдындагызынан артык жараш, керсү, сагышту болзын» деп, сүрекей кичееп кийиндирген. Бай биледе өскөн Сангыскан жүрүминде салдым кылык-жанду болгонын албаты чөрчөктө база жакшы көргүзөт. «Бир катап Сангыскан жазап кийинип, жаранып алала, кайдаар да жүре берди» — деп айдылат. Же ол кандый да жараш, керсү болзо, түней ле жедикпестү: сөөк челдеп, биленин ак-чегин ундып салган. Анайып Сангыскан Алтын-Тонгыска кезеттирип, учу-учунда экү айрылыжып жат. Айдарда, бай улус бой-бойына сүүш жоктон биригип, жан-кылыгыла жарашпай турганы иле билдирет.

«Чоокыр жайзан»¹⁰⁰ деп чөрчөктө А. Г. Калкин бастыра андар кискени көрбөй жадып, оны каан деп угала, онон тын

¹⁰⁰ А. К а л к и н. «Алтайдын чолмоны», 28 сентябрь 1978 ж.

коркыгылап турганын айдат. Ого коштой мында чычкан кискеге келип, оны кааным деп, бойынын комьдалын јетирет: «Јылан чычканнын балдарын үезин јип барат деп киске јыланды тырмагыла өлтүрип јат, чычканнын экелген јүстүгин кижиге экелип берген учун, ол јажын-чакка кижинин балазындый болуп калган» — деп, чөрчөк божоп јат.

Бу чөрчөктө албаты бойынын азырап алган кискезин ончо андардан күчтү, сүмелү, сагышту деп айдып турганы јарт.

«**Согоно, көгөзин, сарана**» деп чөрчөктө Алексей Григорьевич өзүмдердин јүрүми керегинде айдат. Согоно, кыш келерде, соокко тонуп, канча кат кеп кийинип, арбанат: «Тогус кат торко кийген мен тонуп турарымда, јангыс кат чамча кийген сарана соокко чарчап, канайып өлбөйт не? Көксине јангыс көгүспек кийген көгөзиннин эт-өзөги канайып үзүлбөйт не?» Бу сөстөрдөн согононын јангыс та кородоғоны эмес, је анайда ок өскө өзүмдердин јүрүмине, соокко чыдамкай болуп тургандарына ичи күйүнип, кайкап турат. Онын учун Соок-Таадак согонолорды тонурьп баштаарда, јаан согоно ого өчөжип, айдат: «Кадыр ла кадыр, катпазым. Тонур ла тонур, тонбозым! Онон ачу болорым!» Соок комьдабаган саранага ла көгөзинге тийбеди.

«Онын учун сарана ла көгөзин — ачу јок јакшы курсак. Согоно десе ачу, кижинин көзинин јажын да төгүп турар».

Чөрчөктө эки учур бар: комьдаган, кекенген согононы соок кезедип тонурганы, экинчи јанынан, албаты кандый өзүм ар-бүткенде ненин учун андый-мындый бүдүмдү болғонын јартаарга сананғаны болот.

Је албаты ан-куштын, өлөн-чөптин бүдүми, јүрүми ажыра улустын кылык-јангын көргүзип турганы кажы ла чөрчөктөн иле билдирет. Сюжеди ле учуры аайынча А. Г. Калкиннин чөрчөктөри тын ла колболу эмес. Баштап тарыйын укса эмезе кычырза, ол чөрчөктөр тегин ле соодулу неме ошкош. Је ол чөрчөктөрдди теренжиде ылгап көрзө, олардын учурына јаан түп-шүүлтелер салынган. Албатынын чөрчөгинде онын санаа-шүүлтези, көргөн-шиндегени, философиязы, јүрүмдеги ле иштеги ченелтези, кылык-јангы, ончо эткен керектери айдылып јат.

А. Г. Калкин бичиккен чөрчөгін угуп отурганы. Горно-Алтайск. 1992 ж.

1976 жылда «Туулардын жылдызы» деген литературно-художественный жуунтыда А. Г. Калкиннинг «Керсү Табычак» деп чөрчөги чыккан.

Чөрчөкти озо ло баштап 1975 жылда бичиген, онон оны кайчынын 50 жажы толордо, «Алтайдын чолмоны» газетке кепке баскан. Же онын учурында (содержаниезинде) бистин өйгө келишпес јерлер бар болгон. Чынынча айтса, чөрчөкти бичиир тушта, Алексей Григорьевич сүрекеј сүүнчилү, кокырлу эдип айткан. Качан оны газетке чыгарар эдип јазайла, ойто кычырып берерде, ол оны јаратпай, колын челиј согуп, «јок, јок, јарабас!» деген. Бир канча өйдин бажында чөрчөк газетке чыккан. Ол тушта келишпес јерин эмеш түзедип ијеле, учурына келиштире кеп сөс кийдирген болгон.

Баштап айдылганында ла бичилгенинде Колонјы којойымнын билезине јокту Табычак бир кастын эдин тентүннен үлейле, бойына төжин арттырып алган. Којойым сүүнеле, төрт кап аш, эки баш чай берет. Јаскыда, чар алар тушта, Колонјы ого јер сүрер салда берип јат. Чын, кастын эдин үлеер тушта, Табычак којойымнын үйине алтын јүстүк база берген болгон. Айдарда, Колонјы којойым Табычакка аш

ла салда берип, ошон чарды алып жат. Мынан көргөндө, кожоюм жокту кижиге сүрекей килемжилү болуп калган. Кожойым жүстүктин баазын чотко саларда кунан уйдын баазына келишип турганы чөрчөктө айдып та салган болзо, же түней ле, Колонҗы жакшы кижиге болуп көрүнүп турган. Ол ло жерди эмеш жазап ийер керек болгон, же кайчы түзедерин чек жаратпай турган.

Андый да болзо, кожоюм Табычактан берген төрт кап ажы учун жети таар аш берзин деп некегенин чокымдаарга келишкен. Качан Колонҗы Табычакка келип, ошон чарды алар тушта, ого салда берип жат. Ол ло өйдө карган өрөкөн бойына айдынат: «Бай сыйлап берзе, сыйрып алатан». Табычактын сананганы чын болды. «Салган ажын жакшы бүтсе, төрт таардын үстине үч таар аш кожоло, экелип берерин ундыбай жүр» — деп, чарды жединип жанар алдында, Колонҗы Табычакка жакып салды.

Чөрчөктин бу айдылган жерине кеп сөс кошканы ла төрт таар аштын үстине үч таар жемегени онын учурын тындып ийген. Чөрчөк мынайда жазалган кийинде газетке ле альманахка кепке базылган сонунда, Алексей Григорьевич «меге түзөдү жазал жарады» деп сүйүнгөн.

Кижиге баштап тарыйын Табычак кожоюмнын билезиндеги улуска кастын эдин үлегенине ле бойына онын төжин арттырып алганына ажару эдер. Же Табычак ашты эки-жангыс малкужынын артыгыла келиштире таап, сольп, жангыс ла бойы азыранып жаткан эмес, же анайда ок өскө дө улуска жедиштирип турганы чөрчөктин учунда чокым айдылат. Чөрчөк мынайда божоп жат: «Келер жакшыда Табычак жерди жаза кыралайла, эки таар үрен чачкан. Күскиде аштын түжүми жакшы болды. Улус көчө-талканду болуп, жакшы жада берди. Анайып, Табычак эки-жангыс мал-кужын ашка толып, аш өскүрип, жокту-жою улуска болужын жетирген».

Чөрчөктө Табычактын сүр-кебери ажыра албаты жокту улус сагышту, эп-жөптү деп шүүлте айдат. Табычак коқырчы, куучынчы, ачык-жарык санаалу. Ажы бүдерде, улуска да берет. Онын жүрүми өскө улустын жадын-жүрүмиле бек колбулу.

Кулданаачы ла жокту улустын сүр-кебери удурат-тедире көргүзүлөт. Табычак — жокту карган кижиге. Ол «элик бычкак өдүктү, эчки тере тонду, түлкү бычкак бөрүктү». «Чой кайырачакта акча жок болгой», «сүйүнгөн бойынча, алтын жүстүгүн абакайга сыйлады» деген эрмек-сөстөр онын жоктузун ачык-

жарык санаалу болгонун керелейт. Колонжынын кылык-жаны, санаазы, жокту кижини жабыс көрүп турганы ла онон ары байыырга турганы мындый сөстөрдөн көрүнөт: «ак кереге айылду, алтан кыра аш салган»; «улустан торбоктор садып аларга, жаан кайырчагынан акча чыгырып, чоттоп баштады»; «чочыган бойынча»; «кылчас эдип көрди»; «келген эмеген онын ичине жарабай турды. Жокту карган неме турбай бу деп бойында сананып калды»; «акча жок болзо, айса торбок садараар»; «бил-беечи болуп»; «чар аларга келди»; «төрт таардын үстине үч таар аш кожоло, экелип берерин ундыбай жүр».

Бу сөстөр анчада ла коjoyимнын ич санаазын, амадузын жеткил көргүзип жат: онон артык байыырга күчин, эп-сүмезин тузаланат. Чөрчөкти айдар тушта, Алексей Григорьевич ко-кырды жакшы тузаланган. Табычак бойынын кокырыла Колонжы коjoyимла эптү-жөптү куучындажып, оны бойына аяртып, келген амадузына жедет. Ол кокыр-куучын жокту ла коjoyим ортодогы айалганы жымжадып жат. Темдек эдип, кокырлу жерди тексттен алып көрөргө жараар.

— Не керектү жүрүгөр? — деп, коjoyим сурады.

— Колонжынын айлына конойын деп келгем. Онын чолына кол саларга турган кижин эдим — деп, Табычак айтты.

Коjoyим онын кокырлап отурганын билип, айтты:

— Коjoyимнын чодына слер канча кире акча саларга турганаар?

Табычак каткырып, эрмектенди:

— Аш бергелий болзо, акча кайда барар. Чой кайырчакта жок болгой, олүгимнин кончы толтыра акча эмей.

Коjoyим каткырып, кокырлы үспеске айдат:

— Андый айылчы биске жараар. Аш бисте алмарда толтыра. Акча жок болзо, айса торбок садараар.

Карганак айтты:

— Табычактын айлын табарып барар болзоор, чар ла табылбайсын. Кө-киле айдарга көп табылбагай, көк ийнегимнин бозузы бар эмей. Коjoyимга салайын деп, кобыга апарып семиртип салгам...

Мында эки кижинин куучыны жилбилү, кокырлу өдүп жат, же онын төс учуры мындый: Табычак коjoyимга тегин келбеген — ол чарла аш толын аларга келген. Ол ок өйдө карган эмегеннин такпаазы, жалтанбазы, айалганы көрүп, коjoyимла тен-түннен кокырлажары иле айдылат.

Кокыр кокыр ла, же Табычактын кокыры ла онын улуркак санаа-шүүлтөлү эрмеги, эткен кереги жангыс та кычыраачыларга ла угаачыларга жарап турган эмес, ол анайда ок ачап коjoyимды да кайкаткан.

— Менде бир кастын эди бар. Оны слерге берейин деп. Орлына арба береер саржузы жок кижиге тараан жарабайтан эмей.

Колонҗы Табычакка баштанып, каткырынды:

— Слер касты экелип, бу айылдын ичинде улуска једер элип үлегер. Јетире үлезеер, ат көдүргенче арбадан уруп алып, јанараар.

Табычак каткыраала, јеп-јенгил тура јүгүрип, айылдан чыга конгон. Ого-бого јетпеди, кастын эдин тудунганча кирип келди. Онон столго салала, ооктоп кести.

Эки каналын эки јараш кыска берип, айтты:

— Стол јалмагар, печке јалмагар. Куркунун десе кайналып јигер.

Колонҗынын кыстары коркышту сүңдилер.

Онон Табычак кастын эки будын кезеле, эки уулга берли.

— Уулдарына будын беретем, анчы уулдар болбой кайдар? Слерлинг үлүгер бу — деги.

Кастын белкенчегин кезе чабала, којойымнын үйине берли.

— Белкенчегин слерге берип јазым. Мойын ла кабыргазы којойымнын болзын — деги. Төжин ойто таарга сугуп алды.

— Ырысту кижинин үлүзи де јакшы. Куштын төжи эттү болбой. Балама апарып беретем — деги...

Бу өрөги айдылганы јүрүмде чын ла болгон керек деп кайчынын айдары да јолду. Чын, озогы тушта андый коқыр, ойын, чала табышкакка јуук куучын албаты ортодо јаантайын болгоны јарт.

Айдарда кайчы јүрүмде не болгонын, јаан улустанг укканы аайынча куучындаарда, чүмдү эдип, художественный эп-аргала айдарына ажару эткен.

Чөрчөктин сюжеди там ла элбеген сайын, онын учуры јилбүлү болуп барадат. Онын түп-шүүлтези учы јаар јарталат. А. Г. Калкиннин кепке базылган ла базылбаган чөрчөктөрүн алзабыс, бүдүми јанынан омор кыска, је айдылган учурал, көргүскен јадын-јүрүми элбеде көргүзилет. Эрмектери кыска, је ол ок өйдө омор чүмдү, чокым, артык сөстөр јок. Чөрчөктин тили эптү, јаркынду, кажылгак айдылган јерлер учурабай јат.

А. Г. Калкиннин оок чөрчөктөринде көп сурак темдектер учурап јат, кый темдектер сүрекей ас. Эрмектерде, анчада ла јаркынду эпитеттер, тундештирүлер бар. Кезик аразында кайчынын эрмеги үлгерлеп айтканына келижет. Темдектезе, «Керсү Табычак» деп чөрчөктин баштапкы эрмегин алзаас, ол кай чөрчөкти үлгерлеп айтканына туней: «Озо Алтай ичинде, јакшы одорлу кобылардын бирүзинде, ак кереге айылду, алтан кыра аш салган Колонҗы деп којойым јуртаган». Бу ок эрмекти поэтический чүмле строкалап (јолдыктап) айдарга јараар:

Озо Алтай ичинде,
Жакшы одорлу кобылардын бирүзинде,
Ак кереге айылду
Алтан кыра аш салган
Колонжы деп койоым журтаган.

Мынан көргөндө, керек десе сөстөр бой-бойыла эрмек ичинде бек колбулу да болзо, же эптү айдылып, рифмалажып турганы көрүнөт: «ичинде — бирүзинде», «салган — журтаган». Чөрчөкти айдар тушта, кайчы анчада ла жарталгыштарды, тооломолорды, эренгистерди көп тузаланат. Олор кижинин, ан-куштын да тыш ла ич бүдүмүн иле журап көргүзерине жаан арга берип жат.

Кайчы тегин чөрчөктөрүндө көп колболу, эжерлү сөстөр тузаланып турганы база иле. Олор алтай тилдин байлыгын, эрмекте айдылатан эп-аргаларын көргүскениле коштой, онын ээлгирин, жалакай, жымжак болгонын анылап жат. Темдектезе, «Боро кушкаш ла Оркө» деген чөрчөктө аш-курсак белетеери жанынан куучын өдүп жат, онын учун мында «азык-түлүк», «тойу-ток», «аш-курсак», «курсак-тамак», «бала-барка» деген сөстөр айдылат. «Керсү Табычак» деп чөрчөктө десе «jep-jenil», «көчө-талкан», «эки-жангыс», «мал-куш», «жокту-гойу» деген сөстөрдүн кезиги улустын социальный айалгазын анылап айдарына ла олордын жадын-жүрүмүн көргүзөргө элбек арга берип жат.

1978 жылда Горно-Алтайсктагы история, тил ле литература аайынча научный шинжү өткүрер институттын албаты творчествозында иштеп турган научный ишчилер А. Г. Калкиннен бир канча кай ла тегин чөрчөктөр, кожондор ло исторический куучындар бичип алгандар.

«Аргачы ла Күжүрчи» деп прозаический чөрчөкти А. Г. Калкин жангыс та алтай улустан эмес, анайда ок тубалардан, кумандылардан, телениттерден уккан. Ол уккандарын кайчы бириктирип база айткан. Узак өйдүн туркунына кайчы оны көксине алып, сананып жүргөн. Ого коштой ол канча жыл мынан озо чыккан «Аргачы ла Күжүрчи» деп чөрчөк бар болгонынан улам бойынын билерин база ого «бүдүштеш» деп сананып жүргөн. Кайчынын бу өйдө айтканы алдындагы чыккан чөрчөктөн чик жок жаан, учуры башка. Кайчы анайда ок «Шулмус-Шуну» деп база бир жаан чөрчөк айткан, ол исторический куучынга келижип жат. «Шуну керегинде куучынды

мен одус жылдын туркунына көксиме алып жүргем. Онын учун мен оны айдып саларга күүнзедим» — деп, кайчы кире сөзінде айдып жат. Орөги айдылган чөрчөктөрдөн башка оок-теек чөрчөктөрдү ол база көп бичиткен.

А. Г. Калкин чөрчөкти, темдектезе, колдорыла жангыбай, көксин-бажын жайкабай айдар. Же онын сүүнчилү, кайкаганду, шоодылу, кокырлу, айдып турганы бүткүл куучынынан, күлүмзиренгенинен, бийиктеткен ле жабызаткан үнинен сүрекей иле көрүнип жат. Онон улам кайчынын айткан чөрчөгүн жаан да улус, оок то балдар сүрекей соныркап угары жолду. Тегин (прозаический) чөрчөкти солун айдары, онын учурын угаачыларга жарт эдип жетирери, кайчынын айтканыла болзо, база женил эмес. «Чөрчөкти айдарына база аңгылу билгир, үн, сезим керек»¹⁰¹ — деп, А. Г. Калкин тегиндү эмес айдат.

А. Г. Калкиннин бичилбеген чөрчөктөри эмди де көп. Алтай фольклористтер онын ончо чөрчөктөрүн бичип, шиндеп, мынан да ары жаан иштер бүдүрерге амадап тургандары чын.

¹⁰¹ А. Г. Калкиннин айтканынан, 1977 ж.

ОН ҰЧИНЧИ БАЖАЛЫК

КАЙЧЫНЫҢ СООҢЫНДАРЫ, КЕП-КУУЧЫНДАРЫ

*Албатынын Алтай-кудай керегинде
куучындары, сооҗындары кижиле,
тындуларла, өзүмдерле бек колбулу.*

Н. К. Ялатов, кайчы.

Чынынча айтса, кай чөрчөктөр көп сабазында сооҗындарла бек колбулу. Темдектезе, баатырдын ады кижиде болуп куубулар, чычкан, куш та болордон айабас. Таакылу жаман жабага да боло берген турар. Ат кечип болбос сары-корон талай сооҗын болбос по? Алтайдын ээзи кезикте оны жердин кин энези деп айдар, база сооҗынга кирип жат. Эрлик-бий, Желбеген, шулмустар — ончозы сооҗындардын персонажтары.

Алексей Григорьевич Калкин, жаштан ала жетен жажына жетире, албатынын калын ортозында жадып жат. Онын учун кайчы жангыс та ат-нерелүү кай чөрчөктөрдү билер эмес. Тегин чөрчөктөр, табышкактар, кеп, укаа, чечен, модор сөстөр онын көксинде толтыра. Кажы ла өйдө оморды суразан, карамы жоктон ол канча да кире болзо, айдып берер.

1994 ж. «Алтай кеп-куучындар» деп бичик чыккан. Мында кепке базылган албатынын сооҗындары ла жүзүн-башка кеп-куучындарынын (легенда ла преданиелеринин) ортозында Алексей Григорьевичтин де айтканы ак-жарыкка чыккан. Темдектезе, «Ай-Бырканнын түшкөн эржине» деп сооҗынды көрөктөр¹⁰². Мында куучын Тенгеринин үчинчи кады Ай-Бырканын деп адалат. Мындагы Алтай — ол сан башка. Оны кайчы жангыс та билер эмес, же оныла колболу деп билдирет. Оныла колболу, оны жарт көрүп жүргенине кижиде бүдүп жат.

Көрөргө, билерге кижиде кайкаар. Ол көк Тенгеринин үчин-

¹⁰² Алтай кеп-куучындар. — Горно-Алтайск, 1994. — С. 292.

чи кады Ай-Бырман деп адалганын Алексей Григорьевич мынайда куучындап жат: «Тенгеринин үчинчи кады — Ай-Бырман. Ай-Бырканда тошту тенис бар. Јалан мөнгүн терек бар. Кутук суу деп суу бар. Ай-Бырканнын јеринде Ак-Сүт ак көл бар. Ол көлдө жүрген куштар алтын-кызыл башту болор. Сүттий ак куштар болотон эмтир. Ол көлдө жүс јетен жүзүн балык бар. Ак тоштый тайга бар. Ол тайга алтын-мөнгүн. Күлер, куулы, алтын, мөнгүн. Анда бүткен тийин де болзо, куш та болзо, Ай-Бырманга бүткен тынду — ак-сүт өңдү болор учурлу».

А. Г. Калкин бу Ай-Бырканнын Алтайында бололо, көрөлө, анда бир эмеш жүреле, ол јер јажын-чакка, а бу бистин јаткан јер удурумга жүрген јер деп айтканына түней. Је Ай-Бырканнын јери, бис көрзөөс, соок јер, анда да тошту тенис бар. Ол бистин Түндүк тошту тениске түней, Антарктидага түней. Бу ла соојыннын кичинек үзүгинен Ай-Бырканда кижі јатканы билдирбей јат. Бу аңылу кудайдын байлу јери. Бодо­лы Ай-Бырман ол Алтайда жүрген бир кезек аңдардын судалы.

Кайчы Ай-Бырман кандый јер болгонын айдала, ойто бистин јер Алтайга түжет. Мында аңдардан башка кижі јадып јат. Алтайда алтай улус. Алтай улус јер үстинде өскө улустан башка. Темдектезе, кандый бир аңчы сүт-ак тындудан тынду өлтүрип алза, онын терезин госторгко табыштырбас, туш улуска тегин бербес. Ол андый аннын терезин балдардын балдарынын балдарынын балдарына јетире тудар, жылытпас, улуска куучын эдип јарлабас.

Ай-Бырманнаң јангыс та алулар јайалып, кижиге јөөжө болуп турган эмес. Онын кандый бир баалу кайралы (баалу таштар, темир) кижиге јерден, суудан, јаан ла кичинек көлдөр лө талайдан табылардан маат јок. Бийик тайгалардан да јөөжөлөр табылар. Арјанынан берилген кайралдар, алтай улустын бүдүмел-көрүжиле болзо, каа-јаа кижиге учураар. Бастыра улуска эмес. Андый сан башка аңылу кайралдар ырысту жүрүм жүрер, балдар азыраар, айры колынан мал, аш өскөдий кижиге учурап јат. Өскө улуска ол тен түжелбес те. Ол кижини јаман сананган кижі түредип, јоксырадып кукурадып болбос, јиген аш-тузынан торолодып болбос деп, кайчы бастыра ич-буурынан ого тын бүдүп јат.

Алексей Григорьевич албатынан уккан ок соојыннын ол ло соојын аайынча бүдүмчилеп јат: каан андый ырысту кижини таш түрмеге суккан. Курсактабай турган. Је ол кыйнаткан

кижиге тўндүктен кандый ла курсак тўжер, оны тойо жип алар. Каан бойы жер үстінде кандый курсак бар, оны жизе, кажызы ла кежирден ашпас болуп кыйналган. Не десе, онын таш түрмеде кыйнаган кижизи ол тенгериде кудайдын Майтере деп уулы болгон. Андый болгондо, ол агару болуп бүткени ол болуп жат. Ол кыйнаганы учун кааннын эки көзи соолгон, сөөгинде эт артпай шүүлген, эдинин терези шыл сөөгине жаба кадып, шыралап өлгөн. Алексей Григорьевич Калкин бу куучын-соојынды улуска көп катап куучындаган. Бирде кайчынын куучынын угуп отурзан, ол бу керекти ончозын бойы эки көзиле көрүп жүргендий, ары жанынан ырыска берилген кайралды бойы жөөжөнгөндий. Же эн ле учурлузы — кайчы албатынан уккан жебрен куучын-соојынды эмди ле болуп жаткан керекке бодоп айдып турганында. Ого жаным та ол эмес, же бери де кижиде бүдүп жат. Кижиде ак-жарыкта жүргенде, качан да болзо, тенгериле, жер үстиле, жер алдыла бек колбуда.

Кажы ла жылдыс тенгериде жерлү. Же тенгериде туруп, ол жер Алтайла жаантайын тудуш болгонын кайчынын куучындаган кажы ла соојынынан, кеп-куучынынан кижиде иле көрүп, сезип ийер. «Күн-Бырканнын жери Судур-суу ээзи Сургулдын кыс»¹⁰³ деген соојында эки куучын биригип калганы билдирет. Тенгеринин кады көп, же бир кады — Күн-Бырканнын жери. Мында тындулар, агаш-таш, мөш, онын кузугу — ончозы кызыл өндү, кузуктын сайы алтын. Алтай жерге ол Күн-Бырканнын өзүмдер де, тындулар да болзо, тўней ле, бир эмештен келишип жат. Күн-Бырканнын жерин кайчы ол Алтай деп айдат. Айдарда, кудайлардын, жайаачылардын жерлерин алтай албаты база Алтай деп айдатаны жарталат.

Күн-Бырканнын жеринде суу солондьый, ол суунын ады Судур-Суу, онын ичинде, байла, суунын ээзи, Сургулдын деп кыс бар. Онын алтын сапту мөнгүн сускузында «күнсудур» деп суу бары соојында айдылат. Бырканнын Алтайында Сургулдын кыстын ижи таньлу, анылу: онын жайганы — тынду аржан, ады Кутук-Суу. Алтай калыктын бүдүмјизиле болзо, тынду суу таштан сызылып, тамчылап чыгып жат. Узак жаш жажап, жеткилдү, су-кадык жадарга турган кижиде ол сууды таап, ого мүргүп, сөзүн айдынар. Кыйра буулаар. Үй улус ол жерге сырга,

¹⁰³ Алтай кеп-куучындар, Горно-Алтайск, 1994. — С. 293. № 219.

јүстүк, баалу тана-топчы артырар. Олор јок болзо, акча да салза кем јок. Јер-Алтайда андый аржан-кутук сууга учурап, онон ичкен кижн јүс јаштан ажыра јүрүм јүрер. Өлгөнчө су-кадыгы јакшы болор, јангыс андый көп јаш жажап турган улус, чын да, јаш бала ошкош боло берер. Ойынчыктарла ойной берер. Шулулар. Андый улусты, соојыннын учурыла алза, өлтүрерге јарабас, тирүге көмөргө чек келишпес.

Мындый ок учурлу соојынды Шабалин аймакта, темдектезе, Каспа јуртта јаткан улус база куучындап јат. Озогы өйдө ол ло эмдиги Каспа турган јерден ыраак јок агаштын ортозында аржан суу болгон дежет. Оны таап, јунуныш, амзап ийген кижн узак јаш жажаар, јүрүминде ырысту болор. Мынан көргөжин, кайчы Алексей Григорьевич Калкин бойынын јаш тужынан ала албатыдан уккан соојындарын төкпөй-чачпай айдып јүргени агару керек болуп јат. Албатынын соојындарын туштаган ла улус айдарга база тидинип болбос. Јер, Тенгери, Алтай керегинде айдарга турган болзон, ол куучынды агару сөстөрлө чүмдеп айдар керек. Кайчынын андый соојындарына, чынынча айтса, темдектезе, «Көөркий-Бараан»¹⁰⁴ «Кайракан»¹⁰⁵ «Тенгери каан»¹⁰⁶ кирет. Чын, кайчы јангыс та бойынын јаткан, јүрген Алтайын јакшы билер эмес, ол анайда ок кудайлардын да јерин чоком «көрүп», билип јат. «Тенгеринин кандый кадын-да кандый кудайлар јадып турганын кайчы чоком билер» деп шинжүчилер тегиндү айтпай јат¹⁰⁷. Бого јөмөшкин эдип, јангыс ла мынайда айдар керек: албаты канайда айдып јат, кайчы анайда ла айдып, јарандырып чүмдеер аргалу.

Алексей Григорьевич Калкин Кан-Оозы аймакта Јабаган јуртта јадып, бу јерлерде албатынын оос чүмдемелин јинт тужынан бери база көксине тудуп келген. Кайчынын айдып турган соојындары кезик аразында албатынын ок куучындаган кеп-куучындарыла бек колбулу. Ол јанынан чокомдап айтса, «Ак-Буркан Алтайга түжер»¹⁰⁸ деп куучынды (легенданы) алар керек.

Кан-Оозы аймакта Кырлык јурттан ыраак јок Төрөм деп

¹⁰⁴ Алтай кеп-куучындар. — Горно-Алтайск, 1994. № 220. — С. 293–294.

¹⁰⁵ Анда ок, с. 294.

¹⁰⁶ Анда ок, 295 с.

¹⁰⁷ Т. М. С а л а л о в а. Три мира сказителя (Кайчынын үч телекейи), журнал «Кан-Алтай», № 1(5), — Горно-Алтайск, 1995. — С. 12.

¹⁰⁸ Алтай кеп-куучындар. — Горно-Алтайск, 1994, № 274. — С. 335–337.

жакыл-чанкыр өзөктө 1904 жылда Чет Челпановтын баштаганыла ума жок алтайлар жуулып, Ак-Бурканга жаан мүргүүл өткүргендер. Алтай улус, ол ло мүргүүлге жуулган өйдө, көрүп тургачын, жалкын жалт эдерде, бийик туунын бажынан «тенеринен ак-боро атту, ак тонду, ак сагалду кижн көрүнген. Ол кижн айткан: «Мен тенериден түжерим. Ак-Буркан мен, Алтайга мүргүер».

Алтай калыктын ак жагыла болзо, чын, Алтай бир жаан кудай. Мындый учурлу сөстөрдн тегин албаты, жарлыктар, камдар, кайчылар — ончозы бүдүмчилеп турганы бир аай.

Ак жаңды Ак-Буркан кудай адыла адап, Чет Челпанов, айлаткыш санаалу кижн, алтай албатыны бир жанла апарар деп амадулу иштер өткүргени жарт. Онын ондый ижинде жаңыс ла бүдүмчилү, тайак болуп турган улус, ак жаңды албаты ортодо тыныдар иштү жарлыктар турушкан. Андый да болзо, Чет Челпановтын мындый «Бистин тенериден Буркан түжер. Ак тонду, ак кийимдү болор...» — деген сөстөрине бүтпей турган жарлыктар база болгон. Бүдүмчиге, иженишке ле албаты ак жанга жайылатан ишке удур турган жарлыктар жаан аршамык эткен. Ол эмди де албатынын бу кеп-куучындарында чокым айдылып жат. Мындый учурлу куучындарды бу жолдыктардын авторы 1958, 1977, 1994 жылдарда Кырлыкта, Ондойдо, Көксуу-Оозы аймакта улустан көп уккан. Онын учун кайчы Алексей Григорьевич Калкин албатынын мындый куучындарын угуп, анайда ла айдып турганын база катап бүдүмчилеерге келижип жат.

Андай да болзо, бу ла кеп-куучында Чет Челпановтын таш түрме туттурганы база айдылат. Онызы чын, Төрөм кобыда, чала бийик кажу жерде таш түрме турганын анда чачылган таштар керелейт. Же онын ончо таштарын беженинчи ле алтанынчы жылдарда Кан-Алтайга акча иштеп аларга келген ачыналар машиналар тартып, таш кажаа-таскактар тударда, онын төзөлгөзине ле кабыргаларына салып, үзе тажый бергендер. Ол тушта жербойынын жамылулары мындый керекти меенин кырына да керекке албагандар — ол алтай албатынын история-түүкизи деп керектебей турганын көргүскендер.

Чет Челпановтын ак жаңды алтай албатынын жүрүмине шинидип турар өйдө, калганчы чак деген сурак курчый бергени кеп-куучыннан иле билдирет. Ондай бир кезек курч

сурактарды жарлыкларда, айдып туратан. Калкиннинг айтканы аайынча, жаш үйе оны энчиленип, бичикте артырып турганы жакшы. «Кадын сууны бууза»¹⁰⁹... деген жаны кеп-куучынды, чын, кайчы бойы тургускан. Андый да болзо, анда, соојында, учур бар. «Ол Кадын суузы жер алдынын талайыла тудуш, а жер алдынын талайында от бар. Жердин алды талай, талайдын алды — от». Бу жолдыктар соојынла колбулу — албатынын сезим-көрүжиле жер алды жалан суу, талай. Ол жердин бир кады. Онын алдында катта бастыра от. Айдарда, от жердин үстине чыгайын десе, ого суу тургак болуп турганы жарт. От чыкса, жердин үстинде тынар-тынду не ле неме ончозы өрткө алдырар. Онын учун кайчы Кадын сууны бууп, гидроэлектростанция тургусса, Алтай ичине жаан чак түжерден маат жок, онын ордына суула беришпес деп шүүлте эткени ол.

«Калганчы чак»¹¹⁰ деген соојынды кычырза, онын учуры «Кадын сууны бууза» деген соојынла бир кезек түп-шүүлтези тунгей. Калганчы чак коркымчылу, чочыдулу, не десе, жуу-чак болор. Калганчы чакта агаш-таш кубулар, тындулар өскөрилер. Улус, албаты кал үйеге кирип жат. Түбекти анайда ок кабак-канжак (коньяк) аракылар түжүрер.

Кайчынын айткан «Калганчы чак» деген соојынында анчада ла Кадын ла Бий суулардын ортозында коркышту жаан жуу-чак болоры айдылып жат. Бу түп-шүүлте алтай албатынын калганчы чак керегинде куучынына туку озогы тушта кирген.

Кадыннын суузы канла агар,
Эрчиштин суузы этле агар.
Сары чымалыдый сары черү
Алдынаг өрө чыгар,
Кара чымалыдый кара черү
Үстинен төмөн түжер.
Коркышту жаан жуу болор¹¹¹.

Мынайда соојында канча жүс жылдардын туркунына айдылып жат. Ле Алексей Григорьевич Калкин бойынын көрү-санаазын соојынга база кожуп, чүмдеп айткан жер база туштап турат. Темдектезе, изү жылдыстан үзүлеле, соок жылдыска түжүп, сооп, кадып калган темирди кижиликтин тузаланар аргазы бар деп эрмек кожот. Ол тушта жердин үстинде үйези жок кара бука

¹⁰⁹ Анда ок, 337 с.

¹¹⁰ Анда ок, 342—344 с.

¹¹¹ Анда ок, 343 с.

жүрөп, тенгериде темир куштар учар, албаты жүрүмүндө бек үйө болор. Јаныс өкпө-жүрегинде оору улус көп учураар. Суулар тескери агып баштаар. Бу ончозы кайчынын чүмдөп айткан табынтызы. Чын ла, калганчы чак керегинде кижн сананза, жүреги сыстаар, бажынын куйказы, эди-каны жимиреер.

Алексей Григорьевич ол ок өйдө көп кеп-куучындар (ле-гендалар ла преданиелер) билер. Түней ле, ол кеп-куучындар кезик аразында соојыннын учурыла база биригип турат. «Топ-шуур ла икилинин табылганы»¹¹² деп чүмдемелди алза, мында эки баатыр уул бараатканы айдылат. Олор көрзө эки кыс таш-тын үстинде бијелегилеп турган. Бир кыс топшуур согуп тур-ган, экинчизи икили тартып турган. Баатыр уулдар ол эки кысты тударга санангандар. Ол тушта бир кыс топшуурын алганча тенгери јаар уча берген, экинчи кыс икилини алала, суу јаар калыган. Је икилинин ле топшуурдын истери таштын үстинде арткылап калган. Онын кийинде эки баатыр уул агаштан кезеле, јандайла, икилинин ордына агашты салып, икили эткендер. Топшуурдын изине агаш јандап салала, топ-шуур эткилеп алгандар. Кеп-куучыннын учурын көрзө, «топ-шуур ла икилини тирү быркан база ойнойтон» болтыр. Айдар-да, алтай улустын бүткен көрүмиле болзо, топшуур ла икилини быркан эткен, кижн десе онон көрүжип јазаган, онон ойноп баштаган.

Чынынча айтса, мында «Алтай кайдын табылганы»¹¹³ деп соојында алтай кайдын табылганы база јердин ээзиле колбулу болгоны јарталат. Кайды канча күннин туркуньна јердин ээзи кайлаган. Иркит сөөктү анчы кайды угуп, үренип аларда, төлөс лө мундус сөөктү анчылар көнү, көөмөй, кайларды ол иркит анчынан үренгилеп алган. Топшуурды база алтайдын ээзи ойноп јат. Чынынча, бу соојында топшуурдын эдилгени база ла аңылу эелерле колбулу. Айдарда, алтай кай озо ло баштап анчылардын ортозында табылган. Олор кайла аңдардын үнин өткөннп, олорды аткылап турган. Соојыннын ла легенданын учурыла болзо, кай, топшуур, икили бир өйдө табылганы јарталып јат. Оны ээчиде кайчылар табылып, кай көндүккен болтыр.

Кай, топшуур табылганы керегинде куучынды јаныс та Алексей Григорьевич айдып турган эмес, је өскө дө куучын-

¹¹² Анда ок, 281 с. № 210.

¹¹³ Алтай кайдын табылганы. Айтканы А. Калкин, бичигени, газетке сал-ганы И. Б. Шинжин. — Алтайдын чолмоны, 4 апрель, 1995.

чылар айтканы бичикке чыкканын кычыраачылар жакшы билер¹¹⁴. «Топшуур керегинде»¹¹⁵ легендада, кайчынын бергени аайынча, каан уулын андазын деп ийген. Же уулы какайды шыркалу аткан. Онон какай оны тудала (кааннын уулын), жүрегин жип салган. Оны бедиреп барган жалчылар кижинин сөөгүн табала, же каанга оны чике айдып болбогон. Бир кижини топшуур ойногон. Каан угуп отурза, чын, сенин уулыңды шыркалу какай тудала, жүрегин жип салган деп, топшуур айдып, ойноп турган. Каан топшуурдун кылын үскен. Үйдине толо изү корголжын урган. Кинчектеп. Кайчы жартап, учында мынайда айдып жат: «байагы ойногон кижини бойы ол жетируни сөслө айткан болзо, ол кижини өлтүрбей. Сен жаман жетиру экелин деп». Онын кийинде Алексей Григорьевич топшуурла, икилеле, комусла кыстар сөстөп турганы керегинде жөмөшкүн жетиру эдет.

Туулу Алтайда азыгы өйлөрдө көп «ээлү» кайчылар болгон. Андый кайчылар кайлайла, топшуурун туура салып койсо, онызы бойы ла ойноп жадар. Не десе, чөрчөктин ээзи ойноп жат деп, алтай албаты бойы бүдүмчилейтен эмтир. «Сабранка»¹¹⁶ кайчы керегинде Калкин жаантайын куучындап жат. «Сабранка, жазап кайлаза, соодып койгон семис мал... онын үнине чыдап болбой, киштеп турган деген» — деп, кайчы ол керегинде кеп-куучында айдат.

Бу куучында нама керегинде база айдылат. Ол Сабранканын эткен керегин чике куучындап берет. Кайчы Сабранканын үни, кожондозо, үч беристе жерге угулып турар, кайлаза, «кайы бир беристе жерге, жылкы мал киштеген чилеп, угулатан деген». Калкин Алексей Григорьевичтин айдыжыла, Сабранка жылкы мал болуп киштезе, нөкөрлөрүнүн аттары кожо киштегени кеп-куучында чокым көргүзүлөт.

Сабранка жангыс та кожончы, кайчы эмес, ол анайда ок жарышка аттар белетеер, жол-жорыкка жүрөр, намаларла чечеркежер кижини болтыр. Темдектезе, ол намадан сураган: «Бир өйдө мен ат бололо, ойто канай кижини болгом?» Нама айткан: «Бир өйдө аттын сүнези кижини де болуп жайалар, бир өйдө кижидин сүнези ат та болуп жайалар».

¹¹⁴ Анчы кижини де туунун кыс ээзи. Айтканы Т. К. Шинжина, бичигени И. Б. Шинжин. Бичикте: Алтай кеп-куучындар. — Горно-Алтайск, 1994. — С. 114—119. № 78.

¹¹⁵ Анда ок, с. 282—283.

¹¹⁶ Сабранка — Алтай кеп-куучындар. — Горно-Алтайск, 1994. — С. 287, № 213.

А. Г. Калкин Сабранканы «жаан» кайчы деп чокымдайт. Бу куучынды Кан-Оозы аймакта (Чарас жеринде) 100 жашту кара тодош сөөктү Матин Иваннаг уккам деп, кайчы айдат.

«Бүдүки керегинде»¹¹⁷ деп кеп-куучын Кан-Алтайда элбек таркаган. Бу кижги иркит сөөктү. Бөкө, баатыр бүдүмдү. Кочкорбай деп атту баатыр кижги казах укту. Казахстан жеринен Алтайга келип, анчада ла үй улусты айдап апарып турган. Лакшынак эрлерди олјого алып, иштедип туратаны бастыра Алтайда јарлу. Кочкорбайды Алтайдын Бүдүки деп баатыр күчтү кижизи сакыйла, киндигине аткан. «Онын учун алтай улус, иркиттер алтай улустын тынын алган» — деп, кайчы айдып, оныла оморкоп турганы билдирет. «Ойрот-каан»¹¹⁸ деген легенданын тос учуры — ол Ойрот-каан Алтай јерден ырбап барганы. Је ол келерим деп молјонып салган. Албатыга кайра келерим деп амадузын берип салган. Алтай албаты Ойрот-каанды сакыганча.

Алексей Григорьевич Калкин алтай албатынын кеп-куучындарын јеткилинче билер. Соојын да, чөрчөктөр дө, кеп-куучындар да куучындаза, ол оморды јилбилү, солун эдип айдар. Омордо айдылган, болгон ончо эдилгелер, кайчынын санаазыла болзо, чын ла болгон. Јагыс ла бистин јаткан өйдө эмес, је озо, озо өйлөрдө. Эмди дезе эске алынып јат. Ого бүдер керек, чын деп иженер керек.

Кайчы јер-генерини ачык-јарык санаалу кудайлардын јери, телекеи деп шүүп јат. Јер алдынын јети кады дезе өлгөндөрдин јери, анда балкаш ошкош кара санаалу јеткерлердин алтайы. Онын шулмустары, шайтандары, көрмөстөри, эрликтери јер үстине јаман керек эдерге чыгып јат.

Айдарда, јаан да, кичинек те чөрчөктөрдү, соојындарды, кеп-куучындарды кайчы бойы сананып тапкан эмес. Оморды ончозын албатынан уккам деп айдат. Је јаан, үлгер учурлу кай чөрчөктөрдин кандый бир јери ундылган болзо, ол ундылган јерди үлгерлик јолдыктарла толтырып јадым деп айдат. Онын да учун оок-теек оос чүмдемелдерди айдарда, кайчы түгей ле бойынан јөмөп, јарандырып, толтырып, чүмдеп айдып јат. Ол јогынан албатынын оос чүмдемели өспөс, узак өйлөргө артпас. Ол јаантайын јагыртылып, толтырылып јат. Анайда јайалталу, бычылу кайчылар јөмөп айтканы озодон бери албатыда бар болгон.

¹¹⁷ Бүдүки керегинде. Айтканы А. Г. Калкин, бичигени Т. М. Садалова. Ф. М. № 385.

¹¹⁸ Алтай кеп-куучындар. — С. 291, № 216.

ОН ТӨРТІНЧИ БАЖАЛЫК

А. Г. КАЛКИН — ҮЛГЕРЧИ

*Бийик Туулу Алтайда
Мениң ижим тыңызын.
Амыр-энчүнің керегинде
Жену алар жөмөлтө болзын.*

Алексей Калкин

Баштап ла Алексей Григорьевич Калкиннинг ады-жолы 1948 жылда 14 мартта «Алтайдын чолмоны» газетте адалган. Анда мынайда бичилген: «Јашөскүримнен 17 кизи Москвага жүрген, олордон 14 кизи колхозчы.

Бу барган улустардын көп сабазы колхозтын озочыл јашөскүриминен болгон. Темдектезе: Улаган аймакта Кировтын адыла адалган колхозтын малчызы Калкин Алексей, Ондой аймактан «Сталинский Конституциянын» адыла адалган (Кулады јурт) колхозтон мергендүчи Этенев Сорпон, «13-чи жыл Октябрь» колхозтон (Өлөтү јурт) јалан ижинде иштеген Ташкинова Тымдалай.

Туулу Алтайдан барган јурт јерлердин јашөскүрими бойынын ойындарын Чайковскийдин адыла адалган концертный залда, Ленин орденин алган художественный Академический Јаан театрдын залында ла Союзтардын Туразынын Колонный залында көргүскен.

Олор јаныс ла театрларда эмес, је анайда ок москвичтердин сурагы аайынча алтай ойындарды фабриканын, темир јолдын ишчилеринин, политпросветишчилердин клубтарында ла Москванын Лениннинг адыла адалган Государственный Педагогический институтында база тургускандар.

Ол тушта бистин областьтын эн талдама кожончылары, комысчылары, топшуурчы-икиличилери, кайчылары ла бийечилери Москвада мындый ойындар ойногондор: «Москвага уткуул» деп (сөстөри А. Ф. Саруеванын) кожон, алтай албатынын «Партияга мак» деп кожоны, «Јаны Алтай» (сөстөри П. В. Кучияктын, музыказы Ильиннинг), Ч. Енчиновтын «Аргымак» (музыказы Ильиннинг) деп кожондоры кожон-

долгон, алтай албатынын күү-мелодиязын комыс, икили, шоор, топшуур жаңыландырган, «Иштин танези» деп алтай кыстардын бијези көргүзилген.

Москвадын улузы анчада ла јиит кайчы Алексей Григорьевич Калкиннин кайын соныркап уккандар. «Онын тын, жардак кайы угаачыларды сүрекей сүүндирип туратан» — деп, ол тушта ойын-концертке кожо жүрген нөкөрлөри эске алатандар¹¹⁹. Чын, алтай јашөскүримге јанар алдында, ол тоодо «јакшы ойындар көргүскени учун Суразакова Сыргачыга (Н. Н. Суразакова), Кучияков Маратка, Калкин Алексейге, Этепов Сорпонго баалу сый берилген» — деп, ол өйдө «Алтайдын чолмоны» (14 март, 1948 ј.) газет бичиген.

Москвага ойын-концерт көргүзип, олар јери-јуртына келеле, бу «бистин областьтын бастыра јашөскүримдерине јаан ырыс болды» — деп, акту күүн-санаазынан чыгара айдышкандар. Олар алтай албатынын ойынын, комызын, бијезин мынан ары көдүрерин бистин областьтын јашөскүримди там кичееп, эм келер өйдө көргүзү тушта ойынга кирижер улустын тоозын канча-канча катап көптөдөри керегинде јаан ижемјилерин газетке бичигендер.

Ойын-концерт көргүскени јаан керек, је ол ишти онон ары јарандылары, улустын культуразын, јадын-јүрүмин бийиктедери эн јаан сурак болгонын Москвага жүргендер сүрекей чын ондогондор. Темдектезе, «Алтайдын чолмоны» газетке «Менин Москваны көргөним» деп јаан эмес статьясында Майчикова Сегис мынайда бичип јат: «...нени билип алганымды колхозчыларга куучындап, бастыра күүчимди кысканбай, јозокту иштеерим. Билер аргамды тузаланып, деремнеде культурно-массовый ишти элбедерине ле тынгыдарына бастыра күүчимди берерим».

Ол жүрген улуста анчада ла јиит кайчы Алексей Калкиннин газетке бичиген «Бойымнын ижимди онон артык тынгыдарым» деген статьясы јилбилү. Бойынын кыска куучынында јиит кичи көзинин чогы јарымдай өчүп те калган болзо, је жаңы өйдө бистин албатынын улу ижин чокым көрүп, онын куучын-эрмегин, амадаган амадузын чын ондоп, сүүнип, оморкоп жүргенин бичиген.

¹¹⁹ Р. П. Киновала А. Г. Калкин керегинде 1977 жылда Ондой аймакта Өлөтү јуртта өткүрген беседа-куучыннаг.

Бичик-билик билбес Алексей Калкин ороондо јаан јенүлү бүткен ончо иштер јаныс ла Владимир Ильич Лениннинг ле Коммунистический партиянын шылтуунда деп ондоп јат. Албатынын бүдүрген ижин кайчы алтай кай чөрчөктөрдөги баатырлардын эткен керектериле тундейт. Москвага ыраак туулардан келген жылкычы кай чөрчөктинг сөстөрин тузалаһып, мынайда чүмдү бичиген: «Мен алдында темир јолды да көрбөгөн кижиге болгом. Онын учун меге баштапкы ла кайкамчылу неме ол болды. Јаан тайгаларды ажып, терен сууларды кечире тартылып калган темир јолдын үстиле, кара туман тыныжы кайылып, албаты-јонды тарткан паровоз канча айлык јерге барып, бисти столицага јетирди.

Москвада јердин үстин ончозын килен ташла јайып, кату ташты кодорып, канча чакка бузулбас јаан туралар јазаптыр.

Таш чеденле курчаткан јер-тенеринин киндигиндий Кремльдин кызыл чолмондоры тенериге бийик чыкканы көрүнөт. Лениннинг узак уйкузын чеберлеп турган Мавзолейди каруулчыктар түни-түжиле корулайт. Канча јүзүн албатыны јаныс тилге үреткен, јаныс јолго баштаган бистин улу Ленин јада калганынан бери көп жылдар өткөн дө болзо, је уйуктап ла калгандый јадат.

Бичиктен ле кычыратан, јуруктан ла көрөтөн улу Ленинди көрөлө, канча күчим көптөгөндий болды. Эмди мен бойымнын колхозыма јанып, не ле көргөнимди, билгенимди, улу партияга баштаткан бистин ороон кандый јенүге једип алганын улуска куучындап берерим. Бойымнын искуствомды онон ары тыныдып, көп јашөскүримдерди бу ишке тартып аларым»¹²⁰.

Алексей Григорьевич Калкин јерине јанып келеле, јурт јердеги культураны өрө көдүрерге јаныс та кай искуствомдын јарандырып, чөрчөктөрдиге онон ары билерге бастыра күчин салган эмес, је анайда ок үлгерлер чүмдеп, оларды бригадаларга јүрүп, јашөскүрим јуулган клубка келип, јаан көдүринилү кычырып баштаган. Јиит кайчы јуунын кийининде улустын јүрүми јаранып, өрө өнжип келгенин көрүп, оны үлгерлеп айдарга күчин салат. Ол аймак ичиге јорыктап, јурттар сайын кайлап, бойынын кайлаар јайалтазын там элбеткениле коштой, бойы чүмдеген јангы произведениелерин кычырын јат. Јаан

¹²⁰ Калкин Алексей «Бойымнын ижимди онон артык тыныларым», «Алтайдын чолмоны» газет, 14 март, 1948 ј.

удабай кайчы Горно-Алтайск городко атанып, мында областной национальнй орто ўредўлў школдын ўренчиктериле, ўредўчилериле туштажу ўткўрип, издательствонын ла редакциянын ишчилерине жолыгат. Ол керегинде «Алтайдын чолмоны» мынайда бичийт: «1948 жыла март — апрель айларда Москвада РСФСР-дин журт жерлеринен художественный ойындарынын кўргўзўзинде турушкан бистинг жинт чўрчўкчи Калкин Алексей Григорьевич бу кўндерде Горно-Алтайск городко айылдап жўрди¹²¹.

Газетте кайчынын портреди ле ол керегинде «Жинт кайчы» деп кыска статья берилген. Статьяда кайчынын жадын-жўрўми, чўрчўктўри керегинде кыска жетиўлер берилген. Бу кыска статьянын учында анчада ла кайчы жагы жадын-жўрўмге, жашўскўримге жаан ажару салып турганы айдылат.

«Нўкўр Калкин анчада ла советский жаг, жашўскўримдердин ырысту жўрўми, Советский Черў керегинде, анайда ок советский улустардын иште жаан женўлери керегинде кожондор, ўлгерлер ле чўрчўктўр чўмдеп айдарына ўренип ле кичеенип туру.

Ол анайда ок бойынын чўрчўктўринде, кожондорында ла ўлгерлеринде ишкўчиле жаткандарга ырысту ла жаим жўрўм берген ойгор башчы Ленинди ле партияны мактап жат.

Эмди нўкўр Калкин бойынын чўрчўк, кожон ло ўлгер айдар эпчилин мынан ары там ла жарандырып, советский албатынын ат-нерелў жўрўмин чўмдеп айдарга шўўнип туру»¹²².

Ол ўйлўрдў Алексей Григорьевич Калкин кўп ўлгерлер чўмдеп, оморды улуска бичиделе, «Алтайдын чолмоны» газеттин редакциязына ийет. Же ол ўлгерлери бойынын художественный учурьла ончозы тўней эмес. Оморды кайчы албатынын кожондорынын бўдўмиле чўмдеп, оос творчествонын жанжыккан эп-аргаларына тайанып бичиген, онын учун кўп ўлгерлер алтай албатынын кожондорынан тыг ағыланбай турган. Же омордын ортозында анчада ла «Москваны кўрдим»¹²³ деп жаан эмес тууьызы ағыланат.

Бойынын тууьызында жинт кайчы тўрўл Улаган аймактан ала Москвага жетире жорыктаганын, жагы солундар, кўргўн-

¹²¹ «Жинт кайчы». «Алтайдын чолмоны», 12 март, 1949 ж.

¹²² Ол ок газетте.

¹²³ Алексей Калкин. «Москваны кўрдим». «Алтайдын чолмоны», 1 май, 1949 ж.

укканын айдат. Је эн ле учурлузы кай искусствонунг учуры керегинде айдылганы солун. Бу жолдыктар текши јетируу болуп јат.

Мени айылчыга тунейлеп,
Мында улустар уткылы.
Менен солундары угарга
Јолды меге јайым берди.
Кандый ырысту болгонымды,
Канча ла бар билеримди
Токпой-чачпай ологро айттым,
Топшуурлап, кайлап бердим.
Менин топшуурымнынг уни
Кремльге унгур јаныланды.
Чумлелтип кайлаган кайымды
Улу орооным соныркап укты¹²⁴.

Ол ойдо Москваны коргонин кайчы јаан ырыска тундейт.

Торол Москвага келгениме
Менин јурегим сунди.
Кремльде чолмоннынг јаркынына
Менин санаам кокиди¹²⁵.

Москва ол јаныс ла торол столица эмес, ол анайда ок албатынынг јадын-јурумиле, ижиле, амадузыла бек колбулу город.

Албаты-јоннынг ортозында
Ырыс таркаган Москвада,
Айылчы кунлузиле јурдим,
Корбогон солун кордим¹²⁶.

«Ырыс таркаган Москва» элден озо бистинг ороондо јаткан албатыга ада болгон, улу башчы ла уредучи, телекейде баштапкы социалистический государствоны тозоочи В. И. Лениннинг ады-јолыла јажын-чакка колболу. Онынг ады-јолы, кереги — албатынынг јурегинде.

Албатыга ырысты берген
Ленин Мавзолейде јатты.
Эткен кереги тиру јурген
Ойгор башчыны таныдым¹²⁷.

¹²⁴ «Алтайдын чолмоны», 1 май, 1949 ј.

¹²⁵ Анда ок.

¹²⁶ Анда ок.

¹²⁷ Анда ок.

Бу кыска тууяда кайчы Ленин керегинде сүрекей ас айткан, же ол акту күүн-жүректен айтканы терен учурлу сөстөр: Ленин албатыга ырыс берген, онын кереги жажына тирүү, ол ойгор башчы.

Кайчылар да, кожончылар да албатынын оос поэзиязынын жанжыккан эп-аргаларын онон ары улалтып, оорды тузаланып, эмдиги жүрүмде болгон жангыртуларга бойынын чүмдеген поэтический произведениелериле каруу эдип, көрүм-шүүлтелерин чыгара айдып, пролетарский революциянын жөнүзүн, В. И. Ленинниг эткен мөнкүлик керегин, онын төзөп салган Коммунистический партиязын, Совет жаннын једимдерин мактагылап јадылар.

Совет өйдө алтай кайчылар албатынын иштеги эрчимин ле патриотический күүн-табын јагыс ла бойынын јеринде учурап, көрүп турган эмес, оло бүткүл ороондо кажы ла болгон керектерди радио, газеттер ажыра билип, историяда болгон айалгаларды чын, чике ондогылап, јагы произведениелер бичигендер.

Анайып алтай албатынын ады-чуузы чыккан кайчызы Николай Улагашевич Улагашев, Октябрьский социалистический революциянын кийнинде озогы чөрчөктөрдү айтканыла коштой, јагы јадын-жүрүмнен артпай, онын алтамын, тыныжын билип, жүрегиле ол керектерде туружып, бир канча үлгерлик (поэтический) произведениелер чүмдеген. Олоордын тоозына «Колыгар кыскачак»¹²⁸, «Оино, оино, топшуурым»¹²⁹, «Октябрьдын кожоны»¹³⁰, «Эки закон»¹³¹ ло онон до өскөлөри кирет. Кайчынын анчада ла «Эки закон» деген үлгери (алтайлап бичигени — оригиналы — јылыып калган) «алтай ла бастыра советский поэзиянын талдама произведениелеринин тоозына кирет»¹³² — деп, Н. У. Улагашевтин жүрүми керегинде С. С. Суразаков бичийт.

Јаан кайчылардын бу жанжыккан јольнаг Алтайда тургуза өйдө эзен-амыр јаткан кайчы Алексей Григорьевич Калкин туура калбаган.

¹²⁸ Н. Улагашев. «Кызыл Ойрот», 23 март, 1940 ј.

¹²⁹ Н. Улагашев. «Кызыл Ойрот», 7 ноябрь, 1940.

¹³⁰ Н. Улагашев. «Кызыл Ойрот». 7 ноябрь, 1942.

¹³¹ Н. Улагашев. Два закона. Перевод А. Сотникова, в кн.: Великая дружба, Горно-Алтайск, 1956, 91—93 с.

¹³² С. С. Суразаков. Кайчы Н. У. Улагашев. Горно-Алтайск, 1961, 32 с.

Алексей Григорьевич советский өйдө чыккан, онын учун ого, Ада-Төрөл учун Улу жуу тужындагы өйдөн башка, уур жүрүмдү жадын жадып, бай-жайзандарга, койоймдарга базычак-таткан ой келишпеген. Алексей Григорьевичтин көзинче Ту-улу Алтайдын албаты жаткан кажы ла өзөк-жиктеринде колхоз-тор ло совхозтор тазөлгөни, школдор ачылып, балдар үренгени көрүнгөн. Журт жерлердеги жаткан улустын ла жаан городтордогы жаткан калык-жоннын культуразы бийиктеп, клубтар, театрлар ачылганы жагы советский өйдин ичкери көндүккен бир алта-мын жарт көргүзип турган. Бу керектер жиит кайчынын ла үлгерчинин ал-санаазын сүүндирип, албатынын улу жөнүлерин көдүринилү сөстөрлө чүмдеп айдар күүни келген. Ол оны «Москваны көрдим» деген ок тууязызында чокым керелейт:

Түни-түжиле оды өчпөйтөн	Үн серитпей күүлеп турган
Жаркынду метрого кирдим.	Фабрик-заводторго кирдим.
Метро ончозы жалтырайт,	
Онын жаражын кайкадым.	Ончолорын көрүп турганда,
	Менин көстөрүм сүгүнди.
Өргөө-театрга келеле,	Ончозын чек билип аларга
Культуранын төзин көрдим.	Менин санаам күүнзеде ¹³³ .

Албатынын ырысту жүрүминде улу Лениннин учурын кыскарта айдып тура, Калкин онын ойгор үредүзин, коммунизмге көргүскен жолын мактап, башчыны «албатыга ырыс берген», «эткен кереги тирүү» деп тоолу айткан сөзин бу өрөги айдылган тууынын калганчы жолдыктарыла толтырып бүдүмчилейт. Ильичтин шылтуунда электроот түни-түжи өчпөйт, фабрикалар ла заводтор токтомы жоктон үн серитпей күүлеп турат. Же андый да болзо, ончолорын көрүп, сүүнип тура, олардын учурын теренжиде билип аларга амадап жүргенин калганчы эрмек чокымдайт.

Алексей Григорьевич «Москваны көрдим» деген тууязызынан озо Москвага жүрүп келгенинин кийинде, жашөскүримге, колхозко ло совхозко, малчыларга, жагы өзүп жаткан жаш үйеге учурлап, ондор тоолу үлгерлер ле кожондор чүмдеген. Онын кожон-үлгерлери анчада ла 1949 жылдан ала 1952 жылга жетире «Алтайдын чолмоны» газетке кепке базылып чыккандар.*

¹³³ Анда ок.

*Кайчынын газетке кепке салган кожон-үлгерлерин мынайда ээчий-деечий көрөргө жараар: «Жииттердин кожоны» (8 Март, 1949), «Москваны көрдим» (1 Май, 1949), «Малчы» (10 июль, 1949); «Бригалир» (25 июль, 1950), «Бистин жараш шкодо» (1 сентябрь, 1951), «Күстин күнииле» (8 сентябрь, 1951), «Комбайн», «Колхозын уз» (2 октябрь, 1951); «Амыр-энчүге жөмөлтө» (10 октябрь, 1951); «Малчы Күндүбей» (4 май, 1952) ле оног ло өскөлөри.

Калкин бойынын кожондорунда ла үлгерлеринде төрөл јерин ле онын улузын, азыраган малын, койчыларын ла жылкычыларын олордын түни-түжи бүдүрген ижин жылу сөстөрлө бийик көдүринилү чүмдеп јат.

Јиит кайчынын баштап ла кепке чыккан «Јииттердин кожоны» деп үлгери үй улустын телекейлик байрамына — 8 Мартка учурлалган. Үлгерчи мында анчада ла иштин учурын бийик көдүрип, колхозтордо ло совхозтордо јашөскүримди ишке таскадары эн учурлу деп түп-шүүлте эдет. Эмдиги иш — текши иш, оны колхозчылар ла совхозтын ишчилери биригип иштеп јат.

Ол ок өйдө Калкиннин бу үлгеринде үй улустын, озогызына көрө, бүгүңги өйдөги ырысту ла јыргалду ижи, јүрүми јуралат. Одузынчы жылдарда алтай албаты озогы кожондорго тайанып, јаны учурлу кожондорды комсомолго, јашөскүримге, балдарга, советский үй улуска учурлаган. Үй улус озогы базынчыктаң айрылын, советский өйдө эр улусла тен праволу болуп, иште, јыргалда, колхоз-совхоз башкарар иште — кайда ла кожо турушканы јаан учурлу. Үй улустын, кыстардын мындый сүүнчизи эр улустын сүүнчизиле, ырызыла бириккени Алексей Григорьевич Калкиннин үлгеринен иле көрүнөт. Онын учун автор кыстардын ла үй улустын омогын бойынын ачык-јарык ал-санаазы ажыра үлгерлейт:

Куу балазын телчиткен	Бригадирге башаткан
Кумакту көлдин шылтузы.	Биригип иштеер ижис бар.
Кыс бойысты чылаткан	Бир санаала јыргаткан
Иш күчининг ырызы.	Темдектеп көрөр байрам бар.
Кас балазын учурган	Үй улустын байрамында
Камышту көлдинг шылтузы.	Үүрелер, кыстар ойнойлы.
Кайран бисти чылаткан	Ала башчы партияга
Колхоз, совхоз јүрүми.	Алкыжыбысты айшала.

Алексей Григорьевич Калкиннин бу «Јииттердин кожоны» деп үлгерине јетире чүмдеген үлгерлери алтай албатынын јанжыккан бүдүмдү кожондорына бүдүштөш. Үлгердин баштапкы эки купледин көрзө, ол иле көрүне берет. Темдектезе, төртјолдыктын баштапкызы ла экинчизи ар-бүткөн, ан-куш керегинде айдылган болзо, үчинчи ле төрттинчи јолдыктарда кижининг јүрүми керегинде айдылат. Је үлгердин үчинчи ле төрттинчи купледи кожоннын бу јанжыккан эп-аргазынан эмештен айрыла берген. Мында кажы ла јолдык улустын јүрүмиле, ижи-тожыла колбулу.

Кайчынын үлгер чүмдеп турганы озо ло баштап газетте, 1948 жылы, тоолу сөслө мынайда айдылган: «Чөрчөк айдаачы Калкиндей жиит поэттер ле писательдер бар». Айдарда, ол өйлөрдө жиит поэт-кайчы Калкин керегинде бир жылдын бажында «Алтайдын чолмоны» газет бичиген: «Эмди нөкөр Калкин бойынын чөрчөк, кожон ло стих айдар эпчилиин мынан ары тамла жарандырып, советский албатынын ат-нерелү жүрүмин чүмдеп айдарга шүүнип туру». Мынызы газетке жарлалган «Жииттердин кожоны» деп кожон-үлгеринен иле көрүнөт. Үлгер газетке 8 Мартта чыккан болзо, онын кожон ло стих айдар эпчили керегинде ол ок жылы 12 мартта айдылып жат.

Колхозтын, совхозтын текши малын чыгым жок кабырып, кичеери ле өскүрери анчада ла малчы улустан камаанду. Олордын женил эмес каруулу ижи качан да болзо мактулу. Ондый улустын турумкай ижине ле жүрүмине Алексей Григорьевич Калкин бир канча үлгерлер учурлаган.

«Малчы» деп үлгерде автор укту жылкы мал, булут чылап жайканыжып, жажыл одордо жылкычыга кабыртканы айдылат.

Сенин көзин оттый чокту,
Түнде шокчылды иле көрөт.
Сенин санаан малга кару,
Түште сенин эзиннен* чыкпайт.
Жаш агаштардын көк бүрлери
Жайын жылузында корболойт.
Булуттый жайканышкан мал
Жылдын сайын тоозы көптөйт.
Жердеги үүрле кожо конуп,
Жеткерлен олорлы корыдын.
Жаш кулундарды чыладып,
Жыллык планды ажыра бүдүредин.

«Малчы» деп үлгердин төс геройы — бүгүңги колхозчы. Улустын алдында бойынын ижиле каруулу кижы. Колхозтогы текши жоннын жөөжозинин өзүп көптөйтөни кажы ла кижинин ижинен камаанду. Онын да учун колхоз санаа-күүни «малга кару», оныла «кожо конуп», «жеткерден корыыр», бойына оок малды корыырына молжу алынып, «жылдык планды ажыра бүдүретен» кижиге ижемјизин салып, кабырарга берип жат.

«Малчы Күндүбей» деген үлгердин төс геройы — Күндүбей. Ол малдан түни-түжи айрылбай, кабырып, малы амыр конгонына оморкоп сүүнөт.

* Эзиннен — кичеелиннен

Ак тонын жабынган туулардын
Бүдүми жараш көрүнөт.
Мал кабырган Күндүбейдин
Кожонлоп ийер күүни келет.
Омок-жарлак Күндүбей
Малын аяктап жортты.
Комыстый үнгүр кожонты
Олош тууларга жаныланды.

Малчылар ижиле оморкоп, колхозтын малын «тан атканча уйуктабай корулап конот». Ого коштой Күндүбей кунукка түшпөс, сүүнчилү, кожончы, омок кизи болгоны үлгерден жарт көрүнөт.

Мал ижи ле жалан ижи колхозто эн жаан, эн учурлу керек болуп жат. Бойынын «Бригадир»¹³⁴ деп үлгеринде кайчы колхозчылардын жайгы өйдө малга азырал белетеп, мөрөйлөжип, сүүнчилү иштегилеп турганын көргүзөт. Мында ар-бүткөн, улустын ижи — ончозы бийик көдүринилү, жаан тебүлү сөстөрлө журалат. Кайчынын бу үлгери ол өйдө учуры жанынан жакшы деп темдектелген¹³⁵.

Колхозчылар бригадирге баштадып, малга азыралды сүүнчилү белетеп, баатыр кептү иштегилейт:

Танлакталып тан адарла,
Талтар, күртүк куштар этти.
Болот чалгыны тудунганча
Бригадир баштап жаланта келди.

Жаш өлөннин чалыны,
Мөнүн чилеп, жалтырайт.
Жараш бүткөн чечектер
Салкынга ойноп жайканат.

Бригадир кайруны алды,
Чалгызын жаап кайрады.
Баштапкы жолды ачты,
Малдын азыралын белетеди.

Колхозчылар мөрөйлөжип,
Жаш өлөн жолдолып жадап.
Кожончылары кожондожот,
Олош тууга жаныланат.

¹³⁴ А. К а л к и н. Бригадир. «Алтайдын чолмоны», 25 июль, 1950.

¹³⁵ Ч. Ч у н и ж е к о в. Жипт поэттердин стихтери керегинде. «Алтайдын чолмоны», 30 июль, 1950.

Эрчимдү талайып келгенде,
Эки жарындары тийижип келет.
Баатыр чылап чапканда,
Өлөн тӱзиле кезилет.

Тургуза ӱйдӱги улустын ижин кӱргүзип тура, ӱлгерчи анайда ок жаңы ӱзӱп келеткен жаш ӱйеге аяру салат. «Бистин жараш школдо»¹³⁶ деген ӱлгеринде ол анчада ла келер ӱйдӱ омордын кандый улус болотонун озолодо айдат. Бӱгӱнги ӱренчиктерден кийинде якшынак специалисттер чыгар.

Кӱстин айы жанарлы,
ӱредӱнун кӱни башталлы.
Кӱлӱмзиренген жаш бадлар
ӱренерге школго келдилер.
Алтын тандак жарыза,
Тамырланып кӱн чыгар.
Кичеенип якшы ӱрензе,
Агроном, техник болорлор.

Жаан удабай Алексей Григорьевич Калкин кӱски ар-бӱткенди, улустын бу ӱйдӱ бӱдӱрген ижин кӱргӱскен «Кӱстин кӱнинде»¹³⁷ деген ӱлгери газетте кепке базылат. ӱлгерде ол байлык бӱткен ашты «чӱлдин жаан керебиле» — комбайнла «Чӱрмеш јерге мажак тӱжӱрбей якшы јуунатат». Је колхозчылар жаңыс та тӱжӱмдӱ ашты јуунадып турган эмес, омор анайда ок ал-тӱмен малды јылу кажаган-таскактарга кыштадарга белетенип алган.

ӱлгерде кайчы анчада ла кӱстин келгенин сӱӱнчилӱ кӱӱн-санаала уткып, ар-бӱткеннин кубулып турганын кӱргүзип, улустын жаан ижин јурайт. Ар-бӱткен кижинин ижиле, јӱрӱмиле бек колбулу, је кайда ла ӱткӱн иш бистин элбек эне Тӱрӱлиске, ончо албатыга эдилеп турганы жаантайын жаан аяруда.

Агаш бӱрин саргартар
Ак туманду кӱс келди.
Арба, буулай јуунадар
Айас якшы кӱн тийди.
Чӱлдин жаан керебиле
Чӱрмеш якшы иштенет.

¹³⁶ А. К а л к и н. Бистин жараш школдо, «Алтайдын чолмоны», 1 сентябрь, 1951.

¹³⁷ А. К а л к и н. Кӱстин кӱнинде. «Алтайдын чолмоны», 8 сентябрь, 1951.

Јерге мажак тўжўрбей
Јетире јакшы јуунадат.

Алтын буудай арбаны
Колхоз тўжўмдў јуунадат.
Ала Тўрбл орооныбыска
Артыгыича табыштырат.

Алтай албатынын кожон чўмдейтен эп-аргазын Калкин
тузаланып, кўстинг јаан солынказын јурайт.

Кўски салкын куйулат,
Кўннинг чогы уйадайт.

Ойто ло улустын ижин кўргўзип, озор сўрекей тын иш-
тенип, кышка белетенип турганын онон ары айдат.

Кышка белен болотон
Колхозто јаан иш кайнайт.
Элбек јерлў јаланда
Колхозчылар иштенгилейт.
Эки норманы бўлўрип,
Чўрмеш омок кожондойт.

Бу «Кўстинг кўнинде» деген ўлгеринде А. Г. Калкин кўски
ар-бўткенди кижининг ижиле бек колбулу эдип кўргўзерде,
кижини ле онын ижин тос учурлу керек деп айдарга сананган.

Алексей Григорьевич Калкин 50-чи јылдарда алтай лите-
ратурада произведениелер чўмдеер (анчада ла ўлгерлер) эп-
аргаларды онон ары улалтып апарарга амадаган. Онын «Ком-
байн» ла «Колхозтын узы» деп ўлгерлери П. В. Кучияктын
«Чемал», «Кадын» деп ўлгерлерине јуукташ.

П. В. Кучияк, темдектезе, алтай улустын ортозынан јангы
ўренип чыккан шоферлорды мактап, Туулу Алтайда колхоз-
тордын тўзўлгўнин, озордын ўскўн, тынғыган историзын
кўргўзип турган болзо, А. Г. Калкин бойынын ўлгерлеринде
беженинчи јылдарда колхозтор ло совхозтор тракторло јер
сўрўп, тўжўмдў аш ўскўрип, оны комбайнла јуунадып турган
комбайнер деп јангы специальностьту улустын ижин кўргўзип
јат.

А. Г. Калкин «Колхозтын узы» деген ўлгеринде ус кижининг
иштенкейин, онын кўксинде ачык-јарык санаазын, тыш
бўдўмин, ўскў улуска јалакай кўўнин кўргўзет. Мында автор
анчада ла јангы совет ўйдўги улустын социалистический кўўнин,
бистинг ўйдинг улу идеалдарына ончо бойын берингенин чўмдў

сөстөрлө чындык журайт. Колхозтын узы керегинде үлгер
мындый:

Журттын жака жеринде
Жаан эмес кузница турат.
Таг жагы ла жарып келерде,
Ус колында маскалу кирет.

Көрүктіг тыныжы күүлеерде,
Көмүрдеги темир кызыйт.
Узун кыскашты ус алганда,
Темир төжиге эптү салынат.

Уур маска төжиде ойнойт.
Отту чедирген жерге чачылат.
Масканын өткүн табыжы
Одош тууга жаңыланат.

Эки жетин кайра кымынган
Устын эди изип келди.
Баатыр устын күчтү колы
Темирди чөйө сулап турды.

Эки жаагына тоозын жапшынган,
Эки жарыны терлеп калган
Устын бажында шүүлте көптөйт.
Машиналар көзине көрүнөт.

Оны көргөн устын санаазы
Амыр олут бербей турды.
«Менен гутак болбозын!» — деп,
Машинисттерди ус кычырды.

Кажы ла эрезинди толгоп,
Курч көстөр эбире шингели.
«Эткенин сүрекей жакшы!» — деп,
Жарамыкту үн угудды.

Машиналар кырада кыркырайт,
Сноптор жергелей жаткылайт.
Устын быжулап эткени
Улу керекке тузазын жетирет¹³⁸.

Ус кижинин эткен ижи чындый, ол оны «тутак болбозын»
деп «курч көстөриле эбире шингеп» эткен, онын учун маши-
нисттер «эткенин сүрекей жакшы» деп мактагылап жат.

Ада-Төрөл учун Улу жуунын кийиндеги жылдарда бистин
ороон жаңыдан орныгып, ончо промышленностьты ла журт

¹³⁸ А. К а л к и н. «Алтайдын чолмоны», 2 октябрь, 1951.

хозяйствоны жаңы техникала жеткилдеерин баштаган. Улус сүрекей уур иштер бүдүргөн.

Үлгерде озо ло баштап жаңыс ус кижери эрте танла туруп, кузницага келип, от камызып, көрүктү көрүктөп ийерде, кызыл кос кызып күйгени көрүнөт. Ол баатырдык көрүнөт, темирди сулап, терлеп, көксинде колхозтын бүдүрөтөн ижи керегинде санаалары кайнап, кичинек те амырабайт. Же кузнец эмди жаңыскан эмес, ол көп улусла кожо биригип, иштенип жат.

Жуу-чактын кийнинде көп эр улус төрөл жерине ойто жанбаган, озор жүрүмин кыскабай, өштүлөрлө тартыжып, жөнү учун Күнбадышта жыгылган. Онын учун жуунун кийнинде жылдарда эзен-амыр арткан улус заводтордо, фабрикаларда, жалаңдарда түни-түжи иштегендер. Онон улам ыраак журт жерде жаткан тегин ле ус кижери «менен тутак болбозын» деп түни-түжиле иштенип турганы жолду.

«Күстин күнинде»¹³⁹ деген үлгерде колхозтын байлык, түжүмдү бүткен ажын Чүрмеш деп комбайнер кижери жуунат, ол сүрекей кичеенип, аштан жерге бир де мажак түжүрбөй иштенет. Чүрмештин сүр-кебери кезикте ончо колхозчылардын сүр-кеберине бириге берет, жаңыс ол иштеп турган эмес, же ончо колхозчылар жалаң ла мал ижинде турумкай иштегилейт. Озор «элбек жерлү жалаңда» аш жуунадып, кажаан-таскактар тудуп, жылулайт. Андый да болзо озордын ортозында Чүрмеш «чөлдин жаан керебиле эки норманы бүдүрүп», омок кожондоп иштенет. Колхоз ого комбайн берген, жаан бүдүмжи салган, онын да учун андый иженишке оморкоп, эки катап көп иш бүдүрүп саларына бойына молжу алганы жарт. Ол ишти, молжуну оморкоп, сүүнип, кожондоп бүдүрөт.

Колхозчылардын жүзүн-башка ижин, иштеги сүүнчизин көргүзөргө А. Г. Калкин ол ок 1951 жылда «Алтайдын чолмоны» газетке «Комбайн,» деп үлгерин чыгарат. Автор колхозчылардын ижин көрүп, өскө улус чылап, тын оморкогонун айдат. Мында, колхозтын байлык түжүмдү жалаңында, жаңы техника иштеп турганы сүрекей солун. Колхозтын байлык аш бүткен жалаңдарында комбайндар, машиналар кыймырап иштегилейт. Кайчы бу эки произведениеде улустын куучындашканын (диалогун) тузалаңып, озордын ич санаазын, жаң-кылыгын чы-

¹³⁹ «Алтайдын чолмоны», 8 сентябрь, 1951.

гара айдарга амадап, ол күүнине жеткени үлгерлерден иле көрүнөт. «Күстин күнүндө» деген үлгерде колхозчылар ла комбайнер Чүрмөш керегинде айдылган болзо, «Комбайн» деп произведениеде автордын, колхозчылардын ла Тойлош деп карган эмегеннин сүр-кеберлери көргүзилет. Автордын ла Тойлош эмегеннин сүүнчизи — колхозтын байлык ажы, жаңы техника, жаан, же сүүнчилү иш, омок кожон болуп жат.

Мында ол иш кижиге сүүнчи, ырыс экелип турганын, колло иштейтен иш астаганын керелейт. Чын, жаңы техника «канча аттын күчин солыган». Бүгүңги кижиге — советский кижиге, ол ончо эл-жон учун иштеп, бойынын ижиле Төрөлин байыдарга иштенип жат. Советский өйдө улус жаңым күүн-тапту. Кижини кижиге кулданатан жүрүм ундылып, ыраган. Керек десе үлгерде карган «алтай эмегеннин айдары жок сүүнгени» көрүнүп жат. Ол карган да болзо, жаңы жадын-жүрүмдиге көрүп, оморкоп, ичкери жүгүрүп, сүүнүп, каткырып жат.

А. Г. Калкин эбиге жүрүмдө болуп турган кандый ла солундарды чын ондоп, оморды жүреге ажыра өткүрүп, ол сүүнчизин ачык-жарык күүниле үлгерлеп айдат.

Ада-Төрөл учун Улу жуунун кийинде литературада бир жаан тема албатынын журт хозияствозын орныктырып, тындып турганы болзо, экинчи жаан тема советский албатынын амыр-энчү учун тартыжузы боло берген. Амыр-энчү учун тартыжу керегинде алтай албаты көп кожон чүмдеген. Ол кожондорунда амыр-энчү учун тартыжары бастыра совет улустын кереги деп айдылат. Амыр-энчү деген сөс бистин орооннын бастыра албатызынын жүрегин, санаазын, амадузын бийик көдүринде туткан. Алтай албаты жебрен чактардан бери амыр-энчү деген ак-чек санаазын жаан кай чөрчөктөрдө айдып келген. Онын учун албатынын кожончылары бастыра улуска мындый сөстөрлө баштанганы сүрекей жаан учурлу болуп жат.

Тенеринин жылдызы
Текши түнөй болор бо?
Телекейдин санаазы
Текши түнөй болор бо?¹⁴⁰

Мындый кожондор анчада ла капиталистический ороондор бистин эне Төрөлиске табару эдип турарда ла жуунун

¹⁴⁰ Кожонды Онгой аймакта Күлчеген журтта жаткан Ябыштаев Таан айткан.

кийнинде чүмделгендер. Же амыр-энчү керегинде тема анайда ок поэттердин ле композиторлордын произведениелеринде база көдүрилип жат.

1972 жылда А. Г. Калкин Москвада болордо, бир катап оромло барып жадала, айткан: «1947 жылдан ала 1951 жылга жетире мен сүрекей сүүнчилү жүргем. Жаантайын амыр-энчү керегинде некектелү кожондор радио ажыра жангыланатан, ол кожондорды жашөскүрим тудуш ла кожондоп туратан. Ол амыр-энчү деп неме бастыра албатынын күүни эмей... Телекейдин башка-башка ак-чек албатызы жуу-чак жогынан жадарын некегени — ончозы бириге берген жаан ийде-күч болгоны мени оморкодуп турган» — деп, кийнинде кайчы эске алынганы жолду болды.

1951 жылда телекейде амыр-энчүни тынгыдары жанынан жаан кычыру ла иш өдүп турар тушта, иит кайчы Алексей Калкин бу кычыруга алтай поэттердин оргозынан эн озо ажару салып, «Амыр-энчүге жөмөлтө» деп үлгер бичип, газетке кепке базып чыгарган. Бүткүлинче ол үлгер мындай:

Бирлик билелү албатыда
Жаан ийде-күч бар.

Ала-Төрөл ороониста
Амыр-энчү жүрүм бар.

Ондый жүрүмге бистерди
Ойгор партия экелген.
Амыр-энчүниң маанызын
Телекейде ол көдүрген.

Амыр-энчүниң Кычырузына
Албатылар кол салат.

Амыр-энчүниң керегин
Эрчимлү ишле тыныдат.

Амыр-энчүниң кычырузына
Мен колымды база салдым.
Амыр-энчү жегер деп,
Албатыла кожо иженип турум.

Бийик Туулу Алтайда
Мениң ижим тынызын.

Ол амыр-энчүниң керегине
Женү алар жөмөлтө болзын.

Мынан көрзө, иит кайчынын үлгер чүмдейтен темазы элбеп, теренжип барганы иле билдирет. Амыр-энчүниң керегин жангыс ла Кычыруга кол салганыла тынгыдар эмес, же ол ончо буудактарды өдүп, жуу-чакты чыгарбас, тартыжуда агару күчин, ижин онын керегинде берер керек деп үлгерчи акту күүнинен айдып турганы сүрекей жаан политический учурлу болуп жат.

А. Г. Калкинниң ончо үлгерлеринин төс темазы озо ло баштап жангы советский кижиге, онын жангы ижи, жангы амадулары, онын ичкери үстүккен санаазы болуп жат. Тургуза өйдин кижизи бойынын агару ак-чегиле, бийик моральный кылык-жангыла башкаланат.

Бүгүңги алтай улус бойынын жанынан патриотизмнин ле интернационализмнин санаа-күүнин элбеде көргүзип, карындаштык најылыкка чындык болуп артат. Олор анчада ла советский госуларствонун задачаларын ла амадузын бар-жок көксинен чике ле теренжиде билип, телекейлик албаты ортодогы сурактарды чын ондоп, общественный жүрүмнин кыйалтазы жок өзөр жолын көрүп, билерин там ла элбедип јат.

Ада-Төрөл учун Улу жуунун кийниндеги жылдардан ала беженинчи жылдардын баштапкы жарымына јетире А. Г. Калкиннин бичиген ле кепке баскан үлгерлери алтай албатынын оос творчествозында озодон бери јанжыккан аргаларыла бек колбулу болгоны јолду болот.

Кайчынын үлгерлеп чүмдеген произведениелеринин идейно-тематический ылгажын өткүрип, түп шүүлте эдип чыгара айтканыла коштой, онын бастыра чүмдеген үлгерлери алтай албатынын жүрүмиле, јан-кылыгыла, ижиле сүрекей бек бирлик болгонын темдектеер керек.

Алексей Григорьевич үлгер чүмдеерин эмди де таштабаган. Онын жүрүминде кандый бир аңылу ла көгүсти сүүндирип турган учуралдар болуп турганда, ол керегинде үлгерлеп айдар күүни келет.

Јаны чүмдеген үлгерлери бежен жылдардагы бичигенинен чек башка, жуук өйлөрдө ол, темдектезе, эки үлгер бичиген, олор «Алтайдын чолмоны» газетте кепке базылган. Олордын кажызы ла кандый бир айалгага учурлалып бичилгени иле боло берет. Анайып, качан бистин область 1981 жылдын март айында Н. У. Улагашевтин чыкканынан ала 120 жылдыгын темдектерде, кайчы «Адын сенин ундылбас» деп үлгерин газетке салган.

Улу туујы бажынан ала
Улагаш өбөгөн чүмдеген.
Алтай топшуурин алала,
Алып-Манашты мактаган.
Узак јашту өрөкөн
Үлгеристег ундылбас.
Алтай кайчы өбөгөн
Чөрчөгистен ырабас.
Канча жылга чүмдеген
Үлгерлери онын көп.

Ойгор эрдин айтканы
Ончозы бу јалыры
Онын айткан сөстөри
Телекейге үзе јарт.
Алтай топшуур тудунып,
Алдымда кайлап отуры.
«Баатыр чүмин чүмдејин,
Балам, ук» — деп каткырды.
Төбөзинде бөбүктү*
Каан тужын ол көргөн.

* Бөбүк — каанныг Кан-кереде темшеги.

Төжине орден тагынып,
 Советтег кайрал ол алган.
 Эртегизин элтеертип,
 Эмли де тирү Улагаш.
 Эл жүрүмин чүмдеген
 Эр сөзиг эзен, Улагаш.
 Кайла, кайла, кайракан,
 Качан да сөзиг жылыйбас.
 Алтай-Буучай баатырын
 Албатыдан ырабас.
 Кускун кара алын бар,
 Куба чөлди өткүргөн.
 Куучындап айткан сөзиг бар,

Үлүүне сениг келишкен.
 Көп жылдарга өбөгөн
 Көрүнбеген болорын.
 Көксиндеги үлгерди
 Ундыбаган болорыс.
 Ойгорынды билеле,
 Орден берген Совет жан.
 Эпгү айткан сөзинди
 Бичип алган бистиг жан.
 Кайла, кайла, кайракан,
 Качан да сөзиг ундылбас.
 Амадап, чүмдеп айтканын
 Албатыдан ырабас.

Мында Алексей Григорьевич Н. У. Улагашевтин эңчиге арттырган оос чүмин Совет жан тын баалап, кайчыларды аяруда тутканын иле айдат. Кайчынын «амадап, чүмдеп айтканы албатыдан ырабазын» жангыс та Калкин эмес, же анайда ок бистиг алтай албаты чике ондоп, онын айткан чөрчөктөринин көп нургунын «Алтай баатырлар» деп көп томду бичиктерде чыгарган.

Бу ок жылда А. Г. Калкин «Эл-төрөөндү Эре-Чуй»¹⁴¹ үлгерин кепке баскан. Бу үлгерди ол 1980 жылдын жайында Кош-Агаш аймакта жорыктап жүреле бичигени жарт.

Жаткан жерим Жабаган,
 Сары чөлдөн атандым.
 Конгон жерим Кош-Агаш,
 Көк жалаңда токтолым.
 Эржинелү Эре-Чуй —
 Эне Алтайдын эжиги.
 Эртеден бери адын Чуй —
 Эне төрөл эдеги.
 Эре-Чуйдын ичине
 Эмдик атту көп жүргөм.
 Элбек чөлдиг ортого
 Элкем-телкем жыргагам.
 Кондепого мал айдап,
 Кош-Агаштан көп өткөм.
 Кебис чөлдинг үстеле
 Көпти айлап жетиргем.
 Көнү барган узун жол —
 Кош-Агаштын телкеми.
 Көрнөштий тайгалар —
 Көкөрүнүн тайгазы.
 Жиңги чилеп, тизилген

Бу Чибиттин балдары.
 Куу-куу таскылдар —
 Бу Курайдын тайгазы.
 Куучындашкан калыктар —
 Бу Курайдын улузы.
 Куба талы жайканган —
 Бу Курайдын аралы.
 Кара чачын таранган
 Курай жеринин балдары.
 Көс жетпейтен куба чөл —
 Кош-Агаштын жалаңы.
 Көпти билер албаты —
 Көкөрүнүн калыгы.
 Оок малды кабырган
 Омок-селен жон эмпир.
 Орден-медаль тагыпган
 Ончозы озочыл болуптыр.
 Туйук кара көлдөрлө
 Турна үни угулат.
 Тужындагы турлудан
 Сыргалай эжем келедет.

¹⁴¹ А л е к с е й К а л к и н. «Алтайдын чолмоны». 1 май, 1981.

Бу Чибиттин чибизи.
Чийу кара кабакту
Сыргалай эжем кожонты
Сыбыскы тарткан кыс ошкош.
Туштап келген кижини
Сыргалай кайдан танызын.
Ады-жолун угала,
Ала-энезин айдышты.
Төртөн жылга туштабаган
Төрөгөн келген болупыр.
Чөөчөй берип жат — бектеп тут,
Төрөгөнниң берди — мыны тут.
Туура көрүп кайкаба,
Турлуун турган жери бу.
Туйуксынып сананба,
Туштаарга келген кижиде бу.
Чуйдын туйук жолыла
Туйлаак атту көп өткөм.
Жуунын-чактын тужунда
Чуй ичинде көп жүрөм.

Сур-боронун желеги,
Сууга эжинген куш ошкош.
Эрине гуйгак элбес,
Эре-Чуйдын элбегин.
Эргеден бери аргалу
Эжем-жестем омогын.
Алтай бичик бажында
Албаты барын билеринг.
Агаш топшуур тудунган
Алексейди таныырынг.
Энедий кару Эре-Чуй
Элкем-телкем бай алтай.
Жорго минип алала,
Тожонтыла көп өткөм.
Топшуур алган тужында
Соодоп-жыргап кайлагам.
Коштой-коштой желгедий
Жерин элбек, Кош-Агаш!
Кожондожып жангалый
Жонун омок, Кош-Агаш!

Бу үлгерде кайчынын жуу ойинде Кош-Агаш аймакка жүрүп, фронтко жылкылар айдап жүргениле коштой, ар-бүткенди, албатынын сур-кеберин, төрөгөн-тугандарыла жолыкканы ла бойы керегинде айдылат. Калганчы чүмдеген үлгерлерде Алексей Григорьевич Калкиннин жүрүмди тереңжиде билип, жүрүмде бастыра байлыкты кижиде тазооп, жөмөп турганы керегинде чике бичилет. Бу сурак онын өрөгиде бастыра бичилген үлгерлеринин тос сурактары болгон десе, жастыра болбос.

Кайчы көп жылдардын туркунына эжесине жолыкпаганы жарт. Алексей Григорьевичке, темдектесе, 1980 жылда бежен беш жаш болгон болзо, эжесине, байла, ошон көп. Төртөн жылдан ажыра көрүшпеген, же ада-энезин, ады-жолун угушкан соңунда, изүү куучын көндүккени чын. Сыргалай эже карыганча — малда. Ол өскө улустап артпай иштеп жат, онын кожонты жиит кыстардын жараш үнгүр үнинен чек артпай жат.

Алексей Григорьевич кажы ла жерде, иште озочыл улус көрөт, чөлдин элбеги, кеени оны жангыс катап кайкаткан эмес. Эмди де оны көрүп, андагы иштегилеп турган улусла кайчы оморкоп жат. Онын учун «агаш топшуур тудунган» кайчынын улус таныгылап турганы иле болот. Ол жангыс та азыйда эмес, же бу да өйдө жүрөрдө, топшуур колында, керек болзо, улуска кайлап та берер.

Кайчынын жүрүми андый.

КАЙЧЫНЫН ҮЛГЕРЛИКТЕ МАРЫ

А. Г. Калкиннинг үлгерлер бичип баштаган өйи 40-чи жылдын экинчи жарымынан ала 50-чи жылдын баштапкы жарымына жетире келижип жат.

Бу өйлөрдө алтай литературанын өзүминде бир эмеш туралта болгон, не десе, Ада-Төрөл учун Улу жуу тужунда ады-жолы жарлу бичиичи П. В. Кучияк (1943 ж.) жада калган. Ого коштой 30-чы ла 40-чи жылдарда жаны бичип баштаган бичи-ичилер жууга барала, ойто жанбагандар. Же жуудан жанган тоолу үлгерчилер бойынын бичинер ижин ол ло тарыйын баштаба-гандар.

Жуудан жанган жиит бичиичилер Т. Озочинов, И. Кочеев, J. Бедюров, А. Саруева бичинер ижин жаньдан жүк ле 50-чи жылдарда баштагандар.

Олордын да ол өйдөги бичип баштаган произведениелери албатынын оос чүмдемелинен тын да аныланбай турган.

Ол жылдарда, темдектезе, И. Кочеев, А. Саруева, Ч. Чунн-жеков, Ч. Енчинов, С. Суразаков, В. Качканаков, И. Шодоев, Е. Чапыев, онон областной национальный орто үредүлү школ-дын үренчиктери А. Адаров, Л. Кокышев, Э. Палкин творчес-твозын жань ла баштап көндүктиргендер.

Жуунын кийниндеги алтай литературанан өзөр жолын алын-ган төс жанр поэзия болуп артып жат. Үлгерчилер өтшүни женген бистин ат-нерелү албатыны, төрөл ороонысты, амыр ишти, жербойындагы ишчилерди мактап, произведениелер бичиген. Же ол ок өйдө алтай бичиичилердин бичиген произве-дениелери өзүми ле чүми жаньнан жабыс кеминде турган¹⁴². Алтай үлгерчилер жүрүмди көргүзери жаньнан фольклордын айдып чүмдейтен эп-аргаларынан ла бүдүмдеринен чек айры-лып болбой, жуунын кийниндеги албаты-хозяйствоны орнык-тырып көдүрер тартыжуны, жань жадын-жүрүмди, улустын жан-

¹⁴² С. С. Кагаш, Г. В. Кондаков. Алтайская литература на современном этапе. В кн.: «Очерки по истории алтайской литературы». Горно-Алтайск, 1960, с. 107.

кылыгында ла ижинде јаан кубулталарды теренжиде көргүскилеп болбой тургандарын, темдектезе, Сибирьдин бичиичилеринин жуунында (1974 ж.) темдектегендер. Ого жуук куучындар анайда ок Алтайдагы партиянын крайкомы башкарып өткүргөн бичиичилердин жуундарында (1948, 1950, 1951) база өткөндөр.

Шак бу өйлөрдө бойынын үлгерлерин жинт кайчы А. Г. Калкин бичип баштаган. Төрт-беш жылдын туркунына онын онног ажыра үлгерлерин «Алтайдын чолмоны» газет кепке базып чыгарган. Же онын үлгерлери озо ло баштап алтай албатынын оос чүмдемелинин жанжыккан эп-аргаларыла бичилген. Баштапкы үлгерлерде, керек десе, эпический (кай чөрчөктөрдүн) ле гиперболический сүр-кеберлерле тузаланып, кижини ле онын эткен керегин чүмдеген. Учы жаар кайчы оморды ас тузаланар боло берген, же андый да болзо, фольклорный элементтерден (эп-аргалардан ла бүдүмдерден) чек айрылып болбой турган.

Же Алексей Григорьевич Калкин ненин учун 50-чи жылдардын экинчи жарымында үлгер чүмдеерин токтоткон, оны тоолу сөслө мынайда айдарга жараар. Бу өйлөрдө алтай үлгерлик чүмдемел өзөр тебүзин алынып, «албаты фольклорынын жанжыккан коолынан (канонынан), эпический ле гиперболический (жаандада көргүзөр) сүр-кебер ажыра айдар, эскирген эп-аргалардан жайымдалган»¹⁴³. Онын учун кайчыга албатынын жанжыккан оос чүмдемелинин эп-аргаларын жаантайын тузаланып, жаңы учурлу үлгер чүмдеери күч боло берерде, ол үлгер чүмдеер ижин токтодып салган.

Андай да болзо кайчынын бу өйгө жетире бичиген үлгерлеринин поэтический эп-аргалары жеткилинче бай.

Бойынын баштапкы үлгерлерине автор алтай албатынын оос поэтический творчествосында, анчада ла алтай кожондорында элбек тузаланып турган параллелизмди билгир кийдирген. Мынызы, байла, жарт, не десе үлгерчи бу өйгө жетире албатынын оос творчествосына тазыгып, жаңы произведение чүмдеп баштаарда, ол тазыкканы аайынча жанжыккан эп-аргадан белен айрылып болбогон. Параллелизм аайынча алтай

¹⁴³ С. С. К а т а ш, Г. В. К о н д а к о в. Алтайская литература на современном этапе. В кн.: «Очерки по истории алтайской литературы». Горно-Алтайск, 1969, с. 135.

албатынын кожондоры мынайда чүмделген: озо баштап ар-бүткен керегинде айдылар, онын кийининде — кижиге керегинде. Ар-бүткенди кижининг күүн-санаазыла, ич ле тыш жанындагы сүр-кебериле колбой алын жат.

Оныла коштой кайчы бойынын санаа-күүнин үлгерлеп айдарда, жаңыс ла параллелизмле тузаланбай жат. Параллелизмле коштой ол художественный сүр-кеберди, жүрүмнин ончо журуктарын, кижининг, ар-бүткеннин аңгылу темдектерин чокымдап көргүзөргө анайда ок тилдин өскө дө художественный эп-аргаларын тузаланып жат.

Кайчылар ла кожончылар кандый бир немени сүрлеп көргүзөргө тилдин эн ле байлык, чүмдү сөстөрилө тузаланып жат. Тилдин ончо поэтический бөлүктөри кандый бир санаа-шүүлтени чокым, кыскарта айдарына сүрекей жаан камаанын жетирип турганы озогы өйлөрдөн бери жарт.

Жебрен өйлөрдөн ала албатынын жүрүмнине оос поэтический творчество анчада ла бойынын турумкай художественный эп-аргаларыла артып, ундылбай, үйеден үйеге улалып келген. Үйеден үйеге бой-бойларынын билерин улалтып, энчиге арттырып турган албатынын кайчылары ла кожончылары, чечен ле уткаа сөс айдаачылары бой-бойларынан үренип, оос искусствоны аңгылу поэтический эп-аргаларла тазөп, бу өйгө жетире экелгендер. Ол поэтический эп-аргалар албатынын чүмдөп салган ончо поэтический оос творчествозын санаа-көгүстө тударына ла оны ойто жаңыдан чыгара айдарына кижиге жаан аргалар берип жат. Тилдин андый поэтический бөлүктөрине (элементтерине) башка-башка бүдүмдү эпитеттер, тундештирүүлөр, көп тоолу өскө дө эп-аргалар кирет. Онын учун кайчы Алексей Григорьевич Калкин бойынын үлгерин чүмдеерде, эпитеттерди, тундештирүүлөрдү, такып айдыларынын башка-башка бүдүмдерин ле метафораны тузаланган.

Тегин эпитеттер ажыра автор көргүзүп турган кижининг сүр-кеберин, ар-бүткеннин аңгылу темдектерин чокымдап, кандый ла неменин ич ле тыш жанын элбеде, тереңжиде көргүзөргө кичеенип жат: «төрөл жерим», «жакыл одор», «жаш кулундар», «төнөн, кунан аттар», «жаш балдар», «керсү жакшы үренчиктер», «жаркынду метро», «улу керектер». Бу эпитеттердин учуры жарык, сүүнчилү. Олор ажыра кайчы жаңы жадын-жүрүмнин ичкери барган түргөн тебүзин көргүзүп, ырысту

кижинин ижин, санаазын, амадузын теренжиде журап айдарга амадаган. Өрө тоололгон эпитеттер алтай кижини төрөл жерин, онын ар-бүткенин, ан-кужун, бала-барказын сүүгенин көргүзөт.

Тегин эпитеттерден башка автор анайда ок метафорический эпитеттерди база элбеде тузаланып жат: «темир ат», «темир айгыр» (поезд керегинде), «ойгор бичик», «курч көстөр», «чөлдин жаан кереби» (комбайн керегинде). Бу метафорический эпитеттерле А. Г. Калкин тургуза өйдө техника бистин жүрүмдө сүрекей жаан учурлу жерде турганын, ого сүүнип, бойынын шүүлтөзүн ле сезим-көрүжин чыгара айдып жат.

Жаантайын айдылар эпитеттер бир канча үлгерлерде база учурап турганы бар. Олор кандый бир предметин эмезе кижинин жаантайын аңгылу темдектерин көргүзөт: «ак туман», «Туулу Алтай», «алтын тандак», «амыр-энчү жүрүм». Эки эмезе үч эпитет коштой туруп, ар-бүткөнүн эмезе кижинин сүр-кеберин, кандый бир айалганын учурын тынгытканын көргүзүп жат: «жаан, жаан тайга», «темир кара айгыр», «кумакту түс жол», «жакшы укту үүрлү малдар», «айас жакшы күн», «бирлик билелү албаты». Мында бир эпитет экинчи эпитетти жартап, тыныдып, байыдып, чүмдеп жат.

Кайчы бир канча үлгерлеринде анайда ок, темдектезе, тыны жок предмет тынду предметке көчүп туратан эп-арганы — олицетворениени — база билгир тузаланып жат. Мындый эп-арганы албаты жебрен өйлөрдөн бери бойынын санаа-күүнин кожондор, табышкактар, укаа, кеп сөстөр лө чөрчөктөр ажыра чүмдеерде, сүрекей элбек тузаланган. Не десе, ол өйлөрдө кижини ар-бүткенге сүрекей жуук туруп, онын жүзүн-жүүр өдүп турган кубулгаларын чын ондоп болбогонуна улам, ар-бүткенге, жүзүн-базын айалгаларга тынду предметтердин аңгылу темдектерин берип, оны тынду деп айтканына келишип жат.

Кийинде олицетворениени албатынын оос творчествозынан литературада тузаланары башталган. Онын учун олицетворение А. Г. Калкиннин де үлгерлеринде көп учурап жат. Олорго мындый олицетворениелер кирет: «көрүктин тыныжы күүлеерде» (кузницада), «маска төжинде ойнойт», «темир айгыр киштеп ийди» (поезд), «кас балазын учурган камышту көл», «тырмууш ойнойт».

А. Г. Калкин жаштаң ала баатырлар керегинде чөрчөкти кайлап, айдып таскаганына улам, онын үлгерлеринде

жаантайын айдар тўндештирўлер учурап јат: «булуттый јайканьшкан мал», «мўн ўн чилеп јалтырайт», «оттый чокту», «баатыр чылап чапканда», «алтындый аш», «булуттый јыльшкан мал», «комыстый ўнгўр». Тўндештирўлер ажыра кижининг јаан ийде-кўчин, сўр-кеберин кўргўзип, айландыра ар-бўткенди јангыс ла ўлгерчи бойы эмес, је анайда ок онынг геройы канайда кўрўп турганын темдектеерге тузаланган дезе, јастыра болбос.

Кайчы совет ўйдў чыгып, ўзўп, јаны јўрўмнинг ичкери ууланган сабуузына алдырып, тилге кирген јаны сўстўрди произведениелерине элбеде кийдирип јат: «письмо», «мавзолей», «метро», «театр», «культура», «фабрика», «завод», «колхоз», «совхоз», «бригадир», «школ», «агроном», «техника», «норма», «комбайн», «бункер», «мотор», «автомашина». Ого коштой Алексей Григорьевич озогы уур јадын-јўрўмди кўргўскен, социальный айалгаларды башкалаган, темдектезе, «бай», «јайзан», «кам», «кул», «қаан» деген сўстўрди бир де катап ўлгерлеринде тузаланбай јат. Эски јадын-јўрўмди кўргўскен сўстўр јаны јўрўмде тузаланбай барганы јарт, не дезе бистинг ўйдў байлар, јайзандар јок, кижини кижиде кулданар ўйлўр эмди кайра качан да бурылбас.

Кайчынын чўмдеген ўлгерлеринде кўп нургун јолдыктар рифмалажып јат. Јакшы рифмалардан улам онынг ўлгерлери чўмдў кычырылып, анда кандый да кўўлер барын сестирип турат. Бир кезек ўлгерлерде такып айдылган сўстўр дў учурап јат, је ол сўстўр угаачыларга ла кычыраачыларга айдып јаткан шўўлтени чике ондоорго, билерге арга берип јат.

Ичкери берилген јолдыктарда баштапкы ла ўчинчи, экинчи ле тўртинчи строкалар рифмалажып јат (схема аайынча — **абаб**), чынынча айтса, карчый-терчий рифма. Је јолдыктар бу ўйдў ончозы бир тўней табыштан эмезе ўйелерден туруп, база чўмдў угулып тургандары бар. Онызы анафора болот.

Јакшы укту ўўрлў малдар
Јажыл одордо отогылайт.
Јангы ла чыккан јаш кулундар
Јарыжып анда мантагылайт.

Айдарда, јолдыктын баштапкы сўзи ангылу сўстўн, ўйеден эмезе табыштан башталган болзо, арткан јолдыктардын (тўртјолдыктын) баштапкы сўстўри, ўйези, табыштары база анайда ла башталып јат (јакшы — јажыл — јаны — јарыжып).

Кезик аразында баштапкы жолдыктын озо турган сөзи экинчи жолдын озо турган сөзиле түңгей угулар, үчинчизи ле төртүнчизи база шак андый ок.

Тандакталып тан жарыыра,
Талтар, күртүк куштар этти.
Болот чалгыны тулунганча,
Бригадир баштап јаланта келди.

Баштапкы эки жолдыктагы (тандакталып ла талтар) эки сөстин баштапкы үйелери (тан-тал) түңгей болзо, үчинчи ле төртүнчи жолдыктардын баштапкы сөстөринде (болот, бригадир) жүк ле «б» деген табыш түңгей угулат.

Кайчынын чүмдеген үлгеринен темдек эдип алган ончо рифмалар ла анафоралар байлык ла солун. Је строкалардын калганчы сөстөри рифмалашканынан өскө, үлгердин ичинде ле сөстөр рифмалу болуп турган учуралдар база темдектелет.

Бу башка-башка бүдүмдү рифмалар үлгерди чүмдү кычырарына аңылу күү берип, онын музыкалынозын бийиктедет.

Алтай албатынын кай чөрчөктөринде көп сабазына жолдыктардын баштапкы табыштары, үйелери эмезе сөстөри рифмалажын турганы јебрен өйлөрдөн бери јанжыккан эп-арга болуп јат. Онын учун А. Г. Калкиннинг үлгерлеринде жолдыктардын баштапкы рифмазы (анафора) кезик аразында үлгердин јакшы угуларына јаан учурын јетирип турганы јарт. Үлгер чүмдеер тушта, айса, кайчы рифма керегинде сананбаган, је онын ал-санаазы, айткан сөзи албатынын оос творчествозыла сүрекей бек колбулу учун, жолдыктардын түңгей табыштардан башталып турганы јолду.

Айдарда, Алексей Григорьевич озо баштап албатынын оос творчествозына тайанып үлгерлер бичиген, анчада ла кожондордын јанжыккан эп-аргаларына ајару эткен. Онызы «Јииттердин кожоны» деп үлгеринен иле билдирет. Мында баштапкы эки сегис жолдык алтай албатынын кожонынан алынган, арткан жолдыктарды ол бойы таап, чүмдеп айтканы јарт көрүнөт.

Калкиннинг ончо үлгерлерин алза, озор бүгүнги улустын эрчимдү ижин, элбек ле бай жүрүмин, озордын амадузын көргүзип јат. Озордын төс геройы — кижи. Кижиле ар-бүткен кажы ла үлгерде кожо туруп, поэтический чүмдү сөстөрлө чын јуралат. Је кижинин сүр-кебери јаантайын төс ајаруда.

Кайчынын үлгерлик произведениелеринин геройлары көп сабазында тегин ле улус: кузнец, жылкычы, өлөн чабаачылар, механизаторлор, үренчиктер ле үредүчилер. Же кажы ла герой бойынын ижинде, жүрүминде ак-чек улус, санаа-күүни ачык-жарык, наыйлык. Олор бойынын сүүген төрөлин ижиле байыдып, бой-бойлорыла маргыжып, алдына тургускан молжу сөзүн бүдүрерге кичеенгилейт. Бистин орооныста жаан-жаш улус жаныс жанду, төрөлдү, ичкери барып, жаан женүлерге једери амаду болуп јат. Бистин ороондо ончо иш јакшы, ончозы каруулу, керектү. Мал өскүр, кузницада иште, комбайнер болуп, аш та јуунат, топшуур согуп кайла да, артист бол — бу ончозы керектү иш. Мыны кайчы сүрекей чын ондоп, тегин улустын сүр-кеберин көдүринилү сөстөрлө чүмдеп айтканы, качан да болзо, чындык болуп артып јат.

А. Г. Калкин үлгерлеп сөстөр айдарын он үч — он төрт јаштуда баштаган, ол керегинде кайчы бойы айтпаза да, је оныла кожо уулчактар тужында ойногон, жүрген улус эмди эске алынатан. Темдектезе, Крамалу деп јерде јадарда, Алексей Григорьевич (ол тушта Алеш) оок балдарга јас керегинде үлгер эске айдып турганы керегинде Улаган аймакта «Улаганский» совхозто јаткан Егор Васильевич Бадькин айдатан: — «Ол тушта Алексей бисти јууп алала, јас керегинде үлгер айдып туратан. Јаскы чечектер, акыр Алексей, бистен ырап сен барба деп айтканы эмди де менин сагыжыма кирет»¹⁴⁴.

Бу эске алган ла темдектеген учуралдар А. Г. Калкиннин үлгер чүмдеп баштаганы 1949 јылдан чик јок озо болгонун керелейт.

Алексей Григорьевич јаныс та бойынын чүмдеген произведениелерин башта узак тудуп турган эмес, онын уулы Элбек Калкин мынайда эске айдатан: — «Мен адамнын неме унды-базын кайкап јадым. Школго үренеримде, «Алтын тандак јарыды» деп легендадан үзүкти эске үренип турарымда, адам мыны не узак үренер, бир-эки ле катап кычырып алза, башка артып калар не ол деп айдала, легенданы бажынан ала учына јетире наизусть айткан»¹⁴⁵.

Э. Калкиннин айтканыла болзо, адазы «Алтын тандак

¹⁴⁴ 1978 јылда Е. В. Б а л к и н ле кайчынын јаш тужы керегинде куучынлашкан куучынынан.

¹⁴⁵ Э. К а л к и н ле 1978 јылда адазы керегинде куучынлашкан куучынынан.

жарыды» деп легенданы одус беш жыл мынан кайра улустын кычырып бергенин угала, оны узак жылдарга ундыбай жүргени чын да кайкамчылу.

А. Г. Калкин эмди де үлгерлер чүмдеп жат, же оларды кайчы бичитпей, газетке, бичикке бербей жат. Ол узак жылдардын туркунына үлгерлер чүмдебеген, каа-жаа чүмдеген үлгерлери айлында ба, айса архивте бе, өскө бичиген произведениелериле кожо жадып жат. Бүгүңги күндерде ончо кайчылардан ла чөрчөкчилерден жаңыс ла А. Г. Калкин жаңы произведениелер чүмдеп жат. Арткан кайчылар (Н. К. Ялатов, Т. Чачияков) чөрчөктөр айдып, же бойлоры алдынан жаңы произведениелер бичигилебей жат.

ОН АЛТЫНЧЫ БАЖАЛЫК

КАЙЧЫ УГЫ УЛАЛГАНЧА

*Сөстөрдөн сөстөр туулар,
Кайчыдан кайчылар улалар.*

Алтай кеп сөс.

О, кайракан, Кан-Алтай! «Сөстөрдөн сөстөр туулар, кайчыдан кайчылар улалар» деп кайыш курлу, айлаткыш санаалу алтай албаты тегиндү айтпаган! «Аш кылгада, бала жашта» деп кеп сөстинг учуры кандый жаан, кандый кен, кандый терен, кандый элбек санаа учурлу.

Бүгүнгү алтай албатыда кайчынын сыруузы жаан. Некелтези кату. Алтай улус кайчы жок болгондо, кунугып, кунурак санаага түжүп жат. Айлаткыш санаалу кайчылар албатыга башчы да болор, жуучылдар да баштаар аргалу. Кайчы жок болзо албатынын көгүс-санаазы өскүзирей берер. Кайчызы бар болзо, албаты омок, седең, мактулу, бастыра жерге жарлу, иленкей, тоомжылу.

Бу сурактарды Алексей Григорьевич Калкин жакшы билип жат. Онын учун ол жаш үйенин сурагы, кычырузы, айтырузы аайынча көп журттарга жүрүп, жаан-жаштардын алдына чыгып, куучын айдып, мөңкү чүмдемелдү чөрчөктөрүн кайлайт. Ол ок өйдө көп журттарда жаңы кайлап баштаган жиит кайчыларга жакылта-үредүлү эрмек-сөзүн айдып, жаан жозок жетирет.

Кайчы Калкиндердин кайлайтан угы үзүлбей жат.

Алексей Григорьевичтин уулы Элбек адазынын ла таадазы Григорий Ивановичтин кайлайтан жолыла аланзу жок барарга шыйдынганы жакшы. Онын «кайчы» деп тоомжылу ат адатканынын баштапкы алтамы једимдү болгоны иле көрүнөт.

Элбектин баштапкы ла кайлаганы айлында өткөн. Ол 1970-чи жылдын баштапкы жарымында башталган. Кезикте адаэнези үйде жок болгондо, уулчак адазы-

Кайчы Калкиндердин кайлайтан угы үзүлбей жат. Алексей Григорьевичтин уулы Элбек адазынын ла таадазы Григорий Ивановичтин кайлайтан жолыла аланзу жок барарга шыйдынганы жакшы.

нын топшуурын алала, кайга келиштире согуп, кай үн чыгарып баштайтан. Үнде не болзын, күркүрөп ле чыкпай. Же кемзиниш кайда барзын. Жаан мандайдан тер мызылдап чыгып ла келген турар. Оны кем де көрбөй турза, үнди кем де укпай турза, жүрексиреш түней ле бол турар.

Жабганнын орто үредүлү школында тогузынчы-онынчы класстарда үренип турарда, Элбектин кайлаар үни там тынып, энчиктирбейтен. Үредүчилердин айылга берген иштерин бүдүрүп, үйде ада-энезинин мал-куш ижине болужып, бош, алыс ла ой боло бергенде, топшуур согуп, кайлап туратаны көптөй берген.

Жиит кайчы озо баштап кай чөрчөктөрдөн көгүске илинген жолдыктарды, адазынан укканы аайынча, тыныда соккон топшуурдын күүзине келиштире кайлап туратан. Элбекке, чын, шкодо үренип турган үренчикке, ол тушта кайды көп тө угуп турган айалга жок болгоны жарт. Школдо үренер керек — жарым түш анда. Үредүчилердин беш-алты предмет аайынча берген жакылта-иштерин бүдүрери — түштин экинчи жарымы. Онон «режим» дегени кайда, тогус-он часта тонкос эдип жадала, уйуктаар керек. Жылдан жылга, күннен күнге андый өйлөр школды божотпогончо кезем ле болгон.

Андыйы-андый, же Элбек Калкин школдын кийнинде, өйдөн эмеш жайымдалган. Ой жеткилинче. Ада-эне жаантайын айылда болбой жат: магазинге барган, нөкөрлөрине айылдап жүргөн, бозу-торбокко барган — шылтактар көп. Бу ла ой Элбекке берилгени жарт. Аданын топшууры бу, тамак бойында — кайла ла кайла. Мындый улайлык кайлаштан жиит кайчынын мандайы чала тер тартпас боло берген, ого ол билдирлү.

Алып жүзи кызыл өрттий

Ак чырайлу ар албаты

Алтай түбин өлө берген...

Бир катап «Маадай-Кара» деп чөрчөктөн көгүске арткан жолдыктарды кайлап баштаган эди.

— Элбек, бу сенин кайын жозооры жүрбий — деп, адазы бир катап жайгыда кайлап турган уулынын үстине учурайла, айткан болтыр. Элбек, мынан эмес, уйалган, кемзинген. Тура жүгүреле, топшуурды алган жерине салала, эп жоксынып, жүрексиреп, турадан чыга ла конгон.

Анайда-анайда өйлөр өдүп ле турган. Же Элбек Калкин кайга там ла темигип, кемзинижи жоголып барган. Онын үни там жаранып бараатканы ого иле, билдирлү. Онон онын кайлап

турганын кожо үренген, жүрген балдар билип баштаган. Клубта ойын болгондо, жерлештер Элбекти «кайлап ийзен» дежетен.

Бир катап Жабаган албатызынын ойынчылары Кан-Оозына район көргүзүүсине барар керек болгон. Жабаганнын клубынан элчи келген:

— Алексей Григорьевич, слерди бисле кожо Кан-Оозына барып, журт өмөлигинин ойын-концертке турушсын деп сурап турус.

Алексей Григорьевич кыяктып, оорып турганынан улам ол кычыруга барар арга-күүни жок отурган. Кайчы көксин кениде жөдүлдейле, клуб эчилерине айткан:

— Же мен оорып турум. Бар болбозым. Менин ордыма Элбек барып келзин. Ол жакшы кайлап жат.

Жарлу кайчынын мынайда айдарын олор сакубаган. Же кем жок. Кайчыны кайчы сольп жат. Элбек адазынын буурдан айткан сөзинен кыйышпаган. Кемзине-кемзине журт артисттерле кожо Кан-Оозына барган. Ол эмди баштап ла төс аймакта, улузы жык толо көрөөчилү залда кайлап баштаганы бу. Иит кижинин көксинен коологон кай жаңыланып, тебилип чыкканын жаңыс та төс аймактын улузы эмес, же аймак ичинде башка-башка

Алексей Григорьевич, Евдокия Яковлевна, уулы Элбек Алексеевич Калкиндер.

јурттардан ойын көргүзип келгендер сүүнип уккандар. Адычуузы чыккан Алексей Григорьевичтин билезинде жаңы кайчы чыдап калганын улус жаңы көрүп, баштап ла кайын угуп тургандарына сүүнгилеген.

О, Кан-Алтай! Сөстөн сөс туулар, кайчыдан кайчы улар! Анайда жаан жашту улустар чүмдеп айдат. А жаңы, жиит кайчы кайга там ла темигип, ичкери барып жат. Анайып Элбек Калкин 1975—76 жылдарда аймактан республиканын төс жерине жаан көрүгө жеткен. Горно-Алтайскта городтын шинжүчи, билгирчи көрөөчилери ле ончо аймактардан ойындар көргүзип келген ойынчылар бир канча жайалталу кайчылардан башка Элбекке де жолыгып, баштап ла онын жакшынак үндү кайын уккандар...

Жол, жол, жол. 1976 ла 1977 жылдарда крайда (Барнаулда), Зональныйда (Новосибирскте) ле Бастыроссийский көргүзүлөр улай-телей башталган. Ондойдо чанкыр Караколдын ус комысчылары, кайчылардан бу жолдыктардын авторы ла Элбек Калкин, бир канча кожончылар жаан көрүлөрдө жөнүлөр алып, Москвага жеткендер. Москвада көргүзүлөрдө алтай кайчылар, комысчылар, кожончылар бийик лауреаттар ат алып, чанкыр ынаарлу Алтайына жангандар.

Кайчы Т. Шинжин, комусчы К. Шумаров, кайчы Э. Калкин, 1977, Москва.

Бу ла јорыкта, јаан маргаанду туштажуларда Элбек Калкиннин кайы коо кемин алынып, андый-мындый эренистелиштен, эп јоксыныштаг јондолып, аруланып, коо күү энчиленип, ичкери јолын алынган. Шак ол тужын јинт кайчы адазынын «Маадай-Кара» деп кайлап турган ат-нерелү чөрчөкти мееге эске шиндирип, кайчы болорынын адын чоком сананган.

Сценага да чыгар алдында, көргүзер номерлердин де ортозында Элбек топшуурын тыныда согуп, чала алыс јерге барала, «Маадай-Каранын» анчада ла баштапкы үлгерлик јолдорын кайлап турар. Бу өйлөрдө сөстөри адазынын кайлаган јолдыктарла бирлик болуп барганы чөрчөктин учурын (сюжедин) көгүске алганы билдирип турганы иле.

Алып јүзи кызыл өрттий
Ак чырайлу эл албаты
Алтай түбин өлүп өскөн.
Јараш чечен тилдү аймак,
Јылдыс чолмон көстү аймак
Күннин көзин бөктөп чыккан,
Күрөң тайга бүркей берген,
Күркүреген турбай кайтты.

Чын да, бу јолдыктарды Элбек бир тынышла јеп-јенил кайлап ийген турар. Ого коштой сөстөрдү кайлап айдардан озо, кайчынын чөрчөк кайлаар јанжыгузы аайынча, о-о, а-а, у-у деп үн чөйгөни кайда. Ол чөйиш үн үлгерлик бир уун јолдыктарды кайлаарга база кирижип, кайды јараштыра, эптү этире кайлаганына кирип јат.

Элбек Калкин адазынын кайлап ла бичидип, бичик эдип чыгарган «Маадай-Кара» деген чөрчөгинин баштапкы, кире сөстөрүн чике, чоком эске (наизусть) алып кайлайт. Чын, чөрчөктө Маадай-Каранын мал-ажы, албаты-јоны калын јатканы элбек, бай айдылып јат.

Ат тыныжы куу тумандый, —
Каранадый ала малы,
Түк тийишкен түмен быйан
Айдын көзин бөктөй берген,
Ала тайга бүркей берген,
Тибиреген јүрбөй кайтты.

Экинчи тыныжыла бу сөстөрдү кайлаганында јинт кайчынын үни там јаранып барадар. Ончо јолдыктарды кайлап уулан-

ганда Элбектин үни бирде коолоп, бирде күүлеп турганы кижинин көксине эбелип, кайлаган сөстөрдү эске алындырып турганы иле.

Онын үни чек көчкөлөнүп, туу-тайгаларды салкынбыла ажып, Кан-Алтайга торгылып тургандый.

Агар-акпас ак талайлу,
Жылар-жылбас көк талайлу.
Алып-күлүк баатырым
Алтайында жүрбей кайтты.
Ай аллында арта түшкөн
Ала тайга адам деген,
Күн аллына томро түшкөн
Күрөң тайга энем деген.

Бу жолдыктарды жиит Калкин кандый да кубулгазынду эдип кайлаар. Баатырлык бүдүмдү Алтай жер угаачылардын алдына бүткүл бойы чанкыр ынаарлу тура берер. Маадай-Каранын албатызына бириге берерин, олорло кожо кааннын, баатырдын албатызы боло берерин.

1977 жылда Москвадан лауреат-кайчы болуп жанала, Элбек Алексеевич Калкин Горно-Алтайскта алтай албатынын драма-театрында эки-үч жыл артист болуп иштеген. Онын кайлаар узы концерт-ойындардан база өскөзине жетире там ла жаранып, кенип турганын көрөргө жакшы, сананарга оморкодулу болгон.

Андый да болзо, Элбек Алексеевич жери-журтына тартылып турганы билдирген. Чын, ого улай ла адазыла кожо болор керек. Ого жуук жүрер керек. Онын учы-кыйузы жок билгири-нен билгир алары бирме жаштан ашкан кайчыга кейдий керек. Бу жолдыктардын авторы бу жанынан ого тын бүдүмжилеген. Не десе, жиит кайчыга адазынан алатаны, энчиленетени көп. Алтайда десе чөрчөк айдып кайлайтан кайчылар чек ле жоголып бараатканында сөс жок. Мындый айалгада Элбектин кайчы школын өдөри жагыс ла адазына келижип жат деп бүдүмчи эдилген. Ол эп-сүмени, нажылык куучынды жүрүмгө керектү деп укканы жакшы.

Анайып, Элбек Алексеевич Калкин ойто Жабаганга жанган, айыл-журт төзөп, адазынын жанында жатканы, ого кол-бут болуп жүргени алтай улустын озоодон бери туткан жанжыгузына жарамыктуу келижип жат.

1995 жылда Алексей Григорьевич Калкиннин 70 жажы толгон. Улаган аймактын албатызы, жон башкараачызы кайчызы-

Кайчы Элбек Калкин. 1977, Москва.

нын жетен жылдыгын жаан байрамду темдектеген. Паспарты журтта жажы жаан кайчыга учурлаган туштажуда онын эки уулы: Евгений Алексеевич ле Элбек Алексеевич база болгондор. Ол туштажуда, кайлаардын алдында, Элбек улуска баштанган айткан, сөзи буурдан айдылган.

— Адабыстын кийининде бис кайлабазаас, кем кайлаар! — деп, Элбек Калкин оморкодулу айткан. Онын үни жардак ла жоон, үнгүр, көкси кен.

Чын, анайда ок келер үйенин алдына Алексей Григорьевич Калкиннин балдарынын балдары база анайда айдары маат жок.

О, Кан-Алтай! Андый ла болзын.

КАЛГАНЧЫ СӨС

*Кайчы Алексей Григорьевич Калкин-
нинг кайлайтан чөрчөктөри эмди де
көп.*

*Улаган аймактын улузы
1995 ж. Паспарта журт.*

А. Г. Калкин, атту-чуулу Н. У. Улагашевтин кийинде, Туулу Алтайда тургуза өйдө топшуур согуп, жаан чөрчөктөр кайлайтан кайчы. Эмди албатыдан укканын улус ортодо эл-беде айдып кайлайтан кайчылар табылбай жат. Алексей Григорьевич Калкин азыгы кайчылардын кийинде сок жаңыскан артып, жаңы жаш үйеден табылып турган жипт кайчылардын бажында турган кайчы болот. Ол эки үйенин ортозында, жаан кайчылардын, албатыдан алган, көксине алып жүргөн ончо бүдүмдү байлык жүзүн-жүүр жанрларды жипт үйеге карамы жоктон бичикке де чыгарат, албаты да ортозына жүрүп куучындайт.

«Кайчылар — ол ырап барып жаткан үйе. Эмди жети күнге кай кайлаар кайчы жок. Көпти билер кайчылар астап жат. Же олордын эзен жүргендерине жаан ажару ла килемжи эдер керек. Ончозын бичиир, бичиир керек» — деп, жарлу алтай үлгерчи А. Адаров бир жагынан тын кородоп, экинчи жагынан арткан-калган кайчылардан чөрчөктөрдү ончозын бичип аларына кычыру эдет¹⁴⁶.

Калганчы жылдарда Горно-Алтайсктагы история, тил ле литература аайынча научный шинжү өткүрер институттын албаты творчествозынын секторы Алексей Калкиннин көп жаңы кай чөрчөктөрүн бичип алган. Ол бичилген чөрчөктөрдүн эн жакшызы ла албатыга солун болуп тургандары жаан ажаруга алынат, темдектезе, бичиктер болуп чыгып турган «Алтай баатырлардын» IX-чы, X-чи, XII-чи томдорунда кайчынын «Очы-Бала», «Кан-жеерен атту Кан-Алтын», «Алмыс-каан», «Кан-Капчыкай» деп чөрчөктөри чыккан. Же институттын фольклорный архивинде кайчынын айдып бичиктен кай да, тегин де чөрчөктөри эмди де көп. Олор архивте өлү болуп жагына артпас, канча кире бичилгени келер өйдүн некелтезиле бичик-

¹⁴⁶ Аржан Адаров. Албатынын монкулик поэзиясы. «Алтайдын чолмоны», 19 октябрь, 1977 ж.

тер болуп чыгарында аланзу жок. Кайчы А. Г. Калкиннин ончо айткан чөрчөктөри, кеп, укаа, чечен сөстөри, бойынын жадын-жүрүми көп үйенин шинжүчилеринин ажарузына кирер.

Бүгүңги ле келер үйелерге кайчынын анайда ок бир чөрчөкти канча катап айтканы база жилбүлү болор. Бу өйгө жетире, темдектезе, Алексей Григорьевич «Маадай-Кара» деп чөрчөгин үч катап бичиткен: 1948 жылда (С. С. Суразаков бичиген), 1951 жылда (П. Чақырова бичиген), 1964 жылда (С. С. Суразаков бичиген). Бу ок чөрчөкти төртинчи катап бичип алатаны база сүрекей керектү иш болуп жат.

Экинчи жаан сурак: кайчынын тегин де чөрчөктөрүн бичиктер эдип чыгарары. Же тегин де (прозаический) чөрчөктөрдүн бир канчазын такып бичип шиндегени наукага база солун болоры жарт.

Кайчы А. Калкин — СССР-дин бичиичилеринин члени. Бу жаан једим. Ол оны јакшы билип јат. Оның учун ол јаш үйенин сурагы, кычырузы аайынча көп јурттарга жүрүп, јаан-јаштардын алдына куучын айдып, мөңкү поэзиялу чөрчөктөрүн кайлайт. Ол ок өйдө көп јурттарда јангы кайлап баштаган јиит кайчыларга јакылта-түзедүлү эрмек-сөзин айдып, јаан јозок јетирет.

Кайчы Калкиндердин кайлайтан угы үзүлбей јат дезе, јастыра болбос. Алексей Григорьевичтин уулы Элбек адазынын ла таадазы Григорий Ивановичтин кайлайтан јольла аланзу јок барарга шыйдынганы јакшы. Оның «кайчы» деп тоомјылу ат аданатанынын баштапкы алтамы једимдү болгоны иле көрүнет.

Элбек Калкиннин үни јардак ла јоон, үңгүр. Көкси кен.

Алтай албаты јебрен өйдөн ала бистин өйгө јетире бойынын ат-нерелү баатырлары керегинде улу ийделү, јаан поэзиялу эпосын үйеден үйеге улалтып экелген. Кай чөрчөктөрдүн јаркынын, учурын төкпөй-чачпай, бистин јангы үйеге јетирип экелген улус кайчылар болуп јат.

Бистин албаты алтай кайчылардын ла чөрчөкчилердин ат-нерелү кай чөрчөктөрүн јажын чакка кереес эдип бичиктен кычырып, оорды айткан улусла оморкоп жүрер. Чын да, албаты Николай Улагашевтин, Алексей Калкиннин, Шалбаа Марковтын, Казак Кокпоеванын, Наталья Черноеванын, Иосиф Какпаковтын, Чотпой Бутуевтин, Товар Чачияковтын, Николай Ялатовтын ла оонон да өскө кайчы-чөрчөкчилердин ады-

јолдорын качан да ундыбас. Бу айдылган кайчылардын јадын-јүрүми, ижи-тожы ла творчествозы керегинде јакшынак учурлу шинжүлү иштер бичилерине иженер керек.

Андый да болзо А. Г. Калкин ле онын кай чөрчөктөри керегинде шинжүлү иштер, статьялар бичилип ле кепке базылып турганы аайынча кыскарта айтпаска болбос.

Ол иштер анчада ла кайчынын «Маадай-Кара» деп чөрчөги 1973 ј. алтай, орус тилдерле, научный шинжүлү статьялу ла јартамалду чыкканыла колбулу.

Чөрчөктин чыкканыла колбой алза, ол јанынан Р. А. Шерхунаевтин «Алексей Калкин» деп статьязы ајарулу¹⁴⁷. Р. А. Шерхунаев, кайчынын бийик кайын, байлык чүмдү сөстөрин темдектеп тура, «Маадай-Кара» деген чөрчөк јебрен өйлөрдө айдылып башталганын темдектейт. Оныла коштой ол кайчынын, чөрчөкти айдарда, сөс айдар јайалтазын база ајаруга алат. А. Г. Калкин чөрчөкти баштаганда, онын баштапкы ла јолдыктарынан ала бастыра кўчин ого берип, керектү ритмиканы бажынан учына јетире бир кеминде тудуп турганын ученый темдектейт. «Маадай-Кара» чөрчөктө — албатынын санаа-шүүлтези талайды элбек. Онын учун ого келер өйлөрдө ученыйлар, историктер, тилшиндеечилер, фольклористтер, литераторлор, литературоведтер, философтор, искусствоведтер ајару салар деп Р. А. Шерхунаев ајдат.

«Маадай-Кара» чөрчөкти якут, бурят, хакас, тува, шор албатылардын кай чөрчөктөриле тундештирип, шинжүлү статья бичиген ученыйлардын бирүзи И. В. Пухов¹⁴⁸.

И. В. Пухов «Маадай-Кара» деген чөрчөктө айдылган көп јерлер Сибирьдеги јаткан түрк-монгол укту калыктардын атнерелү эпосыла колбулу болуп турганын анылайт. Кай чөрчөктөрдөги текши ле түней болуп турган јерлери бир өйдө (јебрен өйдөн бери) элбек талада јаткан јүзүн ук калык-јон, историянын өдүп турган ајалгаларынан јадын-јүрүми камаан-ду болуп, бой-бойлорыла тил билижип, бойлоры ортодо јүрүжип, саду өткүрип, најылажып јатканынан улам болгон.

¹⁴⁷ Р. А. Шерхунаев. Певцов благородное племя. Иркутск, Восточно-Сибирское книжное издательство, 1977, с. 161—176.

¹⁴⁸ И. В. Пухов. Героический эпос тюрко-монгольских народов Сибири. Общность, сходства, различия. В кн.: «Типология народного эпоса». М., 1975, с. 12—63.

Алексей Калзхи Лабганнинг боочызында кайлап отургани

Ого коштой бу адалган эл-јон мал-куш тудуп, андап, балыктап јаткан, онын учун олордын тудунган-кабынган ар-јөө-жөзи тўнгей, јўрўмди кўрўп, оны чўмдў сўслў кеелеп айтканы, тўп шўўлте эдетени — кўп-кўп сурактар бой-бойлорыла колбулу, тўнгей, текши болордон маат јок.

Јакут олонходо (олор кай чўрчўктўрин анайда адап јат), темдектезе, баатырлар узак ойдин туркунына согушп јат. Алтай да кай чўрчўктўрдў база согуш бар. Је алтай кай чўрчўктўрдў баатырлар оштўлериле согушса, ол согуш ас айдылып јат. Мында анчада ла баатыр оштўнин тынын бедреп турганы узада айдылат. Анайып, «Маадай-Карада» Кўгўдей-Мерген бойынын тўс оштўзи Кара-Кулала согушканы ас кўргўзилет. Чўрчўктў Кўгўдей-Мерген оштўнин тынын бедреп тапканына кўп ой барат деп, учений шўўлте эдип, алтай кай чўрчўктўрдин башкаланып турган учуралдарын анылайт.

«Сибирские огни» (№ 1, 1983 ј.) деп журналда Е. Евсюковтын ла С. Комиссаровтын «По-русски, значит, для всех» деген статьязы чыккан. Авторлор «Маадай-Кара» деп чўрчўкти телекейлик наукада сўрекей јаан учурлу деген шўўлте айдадылар. Анайып олор «Маадай-Караны» индия албатынын, гректердин, япондордын, кыдаттардын, монголдордын, јакуттардын ла буряттардын ат-нерелў кай чўрчўктўрилe, мифологиязыла колбой кўрўп, кўп тўнгей учуралдар табадылар.

«Маадай-Кара», јангыс та бистин орооннын эмес, ўскў дў ороондордын ученийларынын ајарузында туруп јат.

С. С. Суразаков бойынын калганчы статьязын «Сказание «Маадай-Кара» деп адаган. Учений бу кай чўрчўктин сюжедин, ўзўктерин ле мотивтерин шиндеп, кўрўп, оны бастыра алтай кай чўрчўктўрлў колбойт. «Маадай-Кара» ол ок ойдў ончо алтай кай чўрчўктўрдўн бойынын јебрен чактарда чўмделген тўзўлгўзиле, онын кийиншдеги ойлўрдў историяда болгон айалгаларла толтырылып келген јолыла чокым аныланып турганы јарталат.

А. Г. Калкин бистин ороондо албатынын оос чўмдемели аайынча ўдўп турган бир кезек конференцияларга база туружып јат. Кайчы олордын ижинде сўс алып, алтай кайчылар керегинде солун сўс айдала, јебрен кўўлў ле сўстўрлў кай

чөрчөкти кайкамчык этире кайлай берет. Анайып ол, темдектезе, 1979 жылда Горно-Алтайскта өткөн Н. У. Улагашевке учурлаган кычырыштарда турушкан. 1983 жылда мында ок фольклористтердин өткөн Бастыроссийский конференциязында эрчимдү турушканы ундылбаган. 1991 жылда «Сибирьде ле Ыраак Чыгышта жаткан албатылардын оос чүмдемелинин кереези» деп чыгып турган 60 томдорлу бичиктердин төс редколлегиязы Горно-Алтайскта ок жуун (заседание) өткүргөн. Жаан шинжүчилер бу ишке Алексей Григорьевичти күүнзеп кычыргандар. Не дезе, бу 60 томго алтай калыктын төрт томы база кирип жат, баштапкы томдо кайчынын «Очы-Бала» деп чөрчөги кепке базылар. Ол алтай ла орус тилдерге чыгып, телекейге таркап барар. Мында ок шинжүлү статья ла жартамалду иштер кожо салынар. Ол чөрчөкти бичииринде жангыс та Туулу Алтайдын шинжүчилери турушкан эмес, анайда ок Новосибирсктин фольклористтери база жөмөшкөндөр.

Чынынча айтса, Алексей Григорьевичтин ол томго киреттен «Очы-Бала» деп кай чөрчөгин улус алты катап бичигендер. «Очы-Баланы» Горно-Алтайсктагы научный шинжү өткүрер институтунын бир кезек ишчилери (К. Е. Укачина, З. С. Казагачева, С. М. Каташев, онон до өскөлөри) калганчы жылдарда кандый ла айалгаларда бичигендер. Институттын көп улус жуулган кандый бир кыбында ба, айса табыш жок анылу бөлүкте бе, керек дезе кемнинг-кемнинг айлында ба. База бирде кайчынын айлында, керек дезе, Экинурга да барып кайчы кайлап бичиткени солун.

Анайып, темдектезе, Горно-Алтайсктагы научный институттын албаты секторынын ла Новосибирсктеги филология науканын институтуна келген ишчилери биригип, 1984 жылдын жайында Алексей Григорьевич Калкиннин айлына келип иштегендер. «Очы-Баланы» кайлаарда, жангыс та төрөөндөри эмес, же Жабаган журттын кай сүүчилери база жуулган. Канча күнге кайлаш өткөн, үнди магнитофондорго бичиткен, кайчыны фотожурукка көп катап соккондор.

Бир күн Алексей Григорьевич ончо айылчыларына айткан эмгир: «Бу ла Кан-Оозында, Экинурда, саал сөөктү жаан кайчы Савдин Салдабай (Николай) Иванович келген. Мен оныла жолугарга турум. Узак тушташпагам» — дээрде, чөрчөк бичи-

ичилер кайчыны топшууры сула тартканча, Экинурга жеткендер.
Салдабай Иванович Савдин база укту-төстү кайчы. Ол «Кан-

Кайчылар: А. Г. Калкин, С. И. Савлин. Экинур, 1984 ж.

Алтын» деп кай чөрчөктөн башка оннон ажыра баатырлык чөрчөктөр билерин бу жолдыктын авторына 1975 жылда куучындаган. Ол жылда туштажу Кујурлу журттын, жаан эмес те болзо, жылу, жуунак клубында өткөн. Кай божогон сонгында бу кижиге топшуурды улустын эн алдында отурган жаан өрөкөнгө берген туру. Кайчынын он буды тын оору болгон, же сценага жеңил чыгала, топшуурды алып, эмеш ойнойло, көнү кайды көндүктирип ийген болгон. Улуска бу туштажу жаңы солун, ачылта: Салдабай Иванович калыктын алдына чыгып, качан да кайлабайтан. А мында городтон кандый да жарлу эмес кайлап турган кижиле туштажала, жарым саат кире кайлап ийген. Онон айылчыны айлына кычырып, чайладып, бойы эртен туранын беш саадына жетире кайлаган. Экинчи туштажубус 1976 жылда, жайгыда болгон. Ол тушта кайчынан тегин чөрчөктөр, көп кеп-куучындар бичилген...

Же бот, 1984 жылда Горно-Алтайсктагы научный шинжү институтунын ла Новосибирсктен член-корреспондент, филология наукалардын докторы А. Б. Соктоев баштаган шинжүчилер келгендер. Жабаганга. Келеле, иштегилеп турарда, Алексей Григорьевич ончо ученыларды баштап алып, Салдабай Ивановичке жолугарга барганы ол.

Кайчылар мында жылу, ич-буурдан куучындажып, жолукандар. Шинжүчилерге жол аяс, экинчи кайчы бойы табыла берген деп. Бу журтка кожончылар, топшуурчылар, икиличилер кычырылган. Олор бойлорынын ус жайалталарын албатыга көргүскендер. Ученый-шинжүчилер дезе магнитофонго, чаазын-кагаска бичигилеп, сүүнип тургандар.

Алексей Григорьевич Калкин ле Салдабай Иванович Савдин Экинурдын өргөө-клубында сценага чыгып, жакшынак кай чөрчөктөрүн кайлагандар. Ол ло тушта алтай фольклористтер 1985 жылда Көк-Сууга келгилеп, Салдабай Ивановичтин «Кан-Алтын» деп чөрчөгүн бичигилеп алгандар. Не дезе, Ондой аймакта Жоло журтта жаткан Табар Анышкинович Чачияковтон база «Кан-Алтын» деп чөрчөк бичилген. Айдарда, Чачияков ло Савдиннин айдып, кайлап турган «Кан-Алтын» деген чөрчөгүн азыйда Көк-Суу аймакта Сакаров Кукак деп кайчы кайлап турган болгон. Онызы наука шинделикке жаан табынты болгонында сөс жок.

А. Г. Калкин ле С. И. Савдин туу эдегинде отургандары.

Ол туштажулардын кийининде Алексей Григорьевич ле Салдабай Иванович Савдин узак куучындашкан. Экилези тышкары јаланда да, кају-јалбакта да базаып, амырап, күүн јеткенче ич-санаа чыгара айдышкандар. Ол кереес туштажу-

Кайчылар: А. Г. Калкин ле И. Б. Шингжил, ортозында филологическни наукалардыг докторы, якут Н. В. Емельянов.
1991. Горно-Алтайск.

нын кийиндеги жылдардын бирүзүндө Салдабай Ивановичтын оорыйла, жада калган. Же онын чөрчөги шинжүдө, албатыда энчи болуп, эленчик чакка артып калган. А ат-нерелү Алексей Григорьевичтин чөрчөктөрүн бичип, шиндегилеп, бичиктерге чыгаргылап жат.

Чын, кайчынын кепке базылган кай ла тегин чөрчөктөри, табышактары, чечен, укаа, курч сөстөри, чүмдү эп-аргалары, эстетиказы эмдиге жетире бир де шинделбеген. Олор ончозы ученылардын ажаруларын сакып жат десе, бүдүмүлү болот...

...1994 жылда кайчынын чыккан жеринде, Улаган аймакта, онын «Маадай-Кара» чөрчөги аайынча культура ишчилеринин өмөлүгү тизилген. Онын ичинде көп жангыртылу сурактар бар. Же ол ок өйдө Алексей Григорьевич Калкиннин кай эземине база жаан ажару салып баштаганы мактулу керек. Ол алтай албатынын оос чүмдемели жанынан бийик санаалу иштер болорынын белгези.

Кыска калганчы сөсти кайчы А. Г. Калкиннин 70 жазыла уалтып ийерге жараар, чынынча айтса, Кан-Алтайдын ат-нерелү кайчынын бежен жажын улу Улалу — Горно-Алтайск — 1975 жылда бийик көдүринилү уткыган. Научный шинжү өткүрер институтта кайчынын жадын- жүрүми, кай чөрчөктөри жанынан эл уккадый элбек куучын өткөн. Ол тушта филология наукалардын докторы, профессор Сазон Сайимович Суразаков Алексей Григорьевичтин кай чөрчөктөри керегинде ич-буурга жарагадый санаа-шүүлтөлөр айткан: кайчынын көп чөрчөктөри телекейде жонго элбек угулары аланзу жок деп.

Кайчынын алтан жажын жагыс та городто эмес, же анайда ок, керек өткөнү аайынча айтса, Кан-Оозы аймак көдүргөн. Журттардын культура байзындарында, школдорунда кайчынын ижи, жүрүми жаан ажаруда, жылу ла изү куучындарда болгону ундылбас. Ол тушта Жабаганда жаан ойын-жыргал өткөн. Анда жагыс та жажы жаан кайчылар эмес, же тал орто ло оок жашту кайчылар күркүредө кайлагандар. Жуулгандар Алексей Григорьевич иит кайчыларга жаан темдү дешкендер, бийанын жетиргендер.

Байрам-жыргал эртезинде база ла улдулган. Жабаган журттын бир жаан оромы «Молодежная» деп адалган болгон, же бу журттын ииттеринин сурагыла «А. Г. Калкиннин оромы» деп улус, журт совет жөпсинип адаганы жаш үйе кайчыны тооп турганын катап илелеген.

Онон Шыргайтыда (Шебалин аймакта) Эл-Ойында кайчылардын маргааны өткөн. Ого ончо аймактардан онго жуук кайчылар турушкан. А ат-нерелү Алексей Григорьевичке ол

А. Г. Калкинди албаты көдүрүп жат. Жабаган, 1995.

Эл-ойында эн чыйрак ла талдама ээр jepceлдү үч атты Шеба-лин, Кан-Оозы ла Улаган аймактар сыйлагандар. Ол алтай албатынын jебреннен бери кайчыларга беретен эн бийик, тоомjылу жанжыгузы.

Лок, алтай албаты кайчыларын көстин одындый кичееп, алып jүрет. Јииттерден јангы кайчылар өзөрине ич-буурдан сезип турат.

1995 jылда кандык айдын үч толында Алексей Григорьевич Калкинге јетен јаш толгон. Ат-нерелү кайчынын 70 јажын анчадала чыккан, өскөн, кайчы јолын ачкан јери, аймагы — Улаган — бийик кемине көдүрүп өткүрген. Кандык айдын јетинчи күнинде Улаганнын улузы јаан ажуга Кан-Оозынан ат-нерелү кайчызын, он аймактын айтырылу келееткен айыл-чыларын сүүнчилү уткыгандар.

Ажуда өткөн жанжыгу тын: улус Алтайдын мөнкү бүрлү мөштөринин будактарына ак јаламалар буулап, кудай-Бурканын үрүстеген, курлаага јетире бажырат. Кайчыга, бу киреге jүрүп, кайлап, чөрчөктөрүн бичикке чыгарып турганына јаан быйанын айдыжат. Суузынып ичер соок чегеен, изү чай, көчө, боорсок, өскө дө курсак-тамак амзагылайт. Уткуулду сөстөр айдылат. Алдынан өрө боочынын бажына чыгара төртөнгө јуук јенил јорукту машиналар чыккандарын көрзөөр, ол јаан городтордын оромдорында јылышкан машиналарына түней.

Ол келген кӱблүктөрдүн жүрөк-моторлору анайда ок «кайлаганча» Улаган журтка жеткендер.

Улаган. Кызыл аймак, улу аймак, бийик аймак — учуры андый. Албатызы оос чүмдемели аайынча, сүрекей бай, ачык-жарык күүндү. Аймактын төс жеринде баатырлык чүм-киинмин кийген, чыйрак аттарды жараштыра кееркеткен аттарлу улус одуска жуук. Ол жинттер жебрен өйдүн ле эмдиги өйдүн колбуларын чокум көргүзөт. Ат ла кижини жажына колбулу. Кижини атту болзо, ол баатыр бүдүмдү. Айдарда, аймак албатызы улу кайчызын — Алексей Григорьевич Калкинди — атту уткыгандар. Төс жерден уткуп чыгала, ойтто аймактын төс журтына жетире үдеп-уткуп келгени кай чөрчөктөгү айдылганьна түңей. Чын, чөрчөктөргө жүрүмдө болуп турган керектер чөрчөк бүдүмиле айдылып, кирип жат, оны албаты жакшы билер.

Экинчи ажу-боочы Паспартынын болот. Ажуда жаан туштажу. Алексей Григорьевич Паспарты журтта чыккан. Жаш, жинт тужы мында өткөн. Мында ол кайчылардын школ-мектебин өткөн.

Паспарты журтта кайчыга: жаан жыргал, уткуулду сөстөр, кур курчаш, ат сыйлаш. Күндүлөш — кайчыга, айылчыларга. Ачык-жарык үдежү. Бу ундылбас туштажуларды аймактын, совхозтордын жаандары башкарганы мактулу. Үдежүдө кайчынын 70 жажын анан ары улалтарын Кан-Оозы аймак алган.

Анайып кичү изү айдын 15—16 күндеринде Жабаган журтта Алексей Григорьевичтин 70 жажын бу аймак жаан байрамла өткүргөн. Ого айылчыларды Кырлыктын, Чанкырдын ла Жабаганнын ак жаламаларлу ажу-боочыларында ак сүтле, чегенле, этле, жүзүн-базын курсак-тамакла уткыгандар.

Калык кайчынын 70 жажыла колбулу ойын-жыргалды Жабаганнан ыраак жок кобыда өткүргөн. Калык жууларда, койу четтү кобынын кажузы төмөн кожондожып улус түшкиледи. эн алдында Алексей Григорьевичти жазалду отургышка отургызала, кол бажына көдүреле, кожондожып экелип, жүзүн өңдү бөстөрлө кееркеткен айылга экелип жерге түжүргөндөр. Мыны көргөндө, чек жебрен каган-каанды түрктөр мынайда ширеезине отургызатаны эске алынат. Мындый жан чүмди алтай жон узак көрбөгөн.

Кайчынын алдында кай маргаан, күрөш тартыжу, ат жарыш, кожондош өткөн. Кайчы мыны көрүп, бийик күүн-санаалу, ижемжилү артып, топшуурын колында тудунып алган отурат. Ол эмди де көп чөрчөктөр айдар, кайлаар. Жинт үйе оны алаңзу жок улалтар.

КАЙЧЫ А. Г. КАЛКИНИНГ РЕПЕРТУАРЫНАН

А. Г. КАЛКИНИНГ КЕККЕ ЧЫККАН КАЙ ЧӨРЧӨКТӨРИ*

Алтай тилге чыккандары

1. Очы-Бала: Луунты: «Очы-бала», Горно-Алтайск, 1951, с. 3—27.
2. Маадай-Баатыр: анла ок, 28—35 с.
3. Кара-Гаажы кыс: альманах «Алтайдын тууларында», № 1, Горно-Алтайск, 1951, с. 33—44.
4. Кара-Гаажы кыс. Бичикте: Алтай баатырлар, III том, Горно-Алтайск, 1960, с. 362—373.
5. Алтын-Эргек, анда ок: с. 344—361.
6. Көгүдей-Көкнин ле Боодой-Коо, анда ок: с. 324—343.
7. Оскүс-Уул: анда ок, с. 296—323.
8. Маадай-Кара; анда ок, с. 186—295.
9. Маадай-Кара, Горно-Алтайск, 1957.
10. Ай-Мергечи. Бичикте: Алтай баатырлар, IV том, Горно-Алтайск, 1964, с. 204—213.
11. Кара-Кёс: анда ок, 194—203.
12. Салам: анда ок, с. 214—222.
13. Алтай-Буучай. С. С. Суразаков, Героическое сказание о богатыре «Алтай-Буучае», Горно-Алтайск, 1961, с. 79—121.
14. Маадай-Кара, Москва, 1973, с. 67—247.
15. Темене-Коо, Алтай баатырлар, VIII том, Горно-Алтайск, 1974, с. 101—120.
16. Очы-Бала, Алтай баатырлар, IX том, Горно-Алтайск, 1977, с. 5—69.
17. Оскүс-Уул. Алтай баатырлар, X том, Горно-Алтайск, 1980, с. 10—88.
18. Кан-жесерен агту Кан-Алтын: анда ок, с. 89—137.
19. Алмыс-каан: Алтай баатырлар, XI том, Горно-Алтайск, 1983, с. 67—247.
20. Алексей Калкин. Ай-Сологой ло Күн-Сологой. — Горно-Алтайск, 1989. — 351 с.
21. Кан-Канчыкай. Алтай баатырлар, XII том, Горно-Алтайск, 1995, с. 9—128.

Орус тилге кекке базылып чыккан чөрчөктөр

1. Алтай-Буучай: С. С. Суразаков, Героическое сказание о богатыре Алтай-Буучае. Горно-Алтайск, 1961, с. 179—121. (Перевод С.С. Суразакова).
2. Маадай-Кара, М., 1973, с. 251—436. (Научный перевод С. С. Суразакова).
3. Алтай-Буучай: М., изд-во «Художественная литература», серия «Библиотека всемирной литературы», «Эпос народов СССР», том I, 1975, с. 416—461. (Поэтический перевод Л. Пеньковского).

* Кайчы А. Г. Калкининг кай репертуарын баштап ла С. С. Суразаков тургускан, ол «Маадай-Кара» леп бичикте салынган. М., 1973, с. 442—444. Оны бу жолдыктардын авторы катап чокымдап, үстине жагылан кошкон. Мыны-ла коштой автор А. Г. Калкининг айткан прозаический чөрчөктөрүнүн, соождарынын, кеп-куучындарынын, преланиедердин ле куучындарынын репертуарын баштап ла тургусканы бу болот.

4. Маадай-Кара: журнал «Сибирские огни», № 3, 1977, с. 106—133, Новосибирск, (Поэтический перевод А. Плитченко); анда ок, журнал, № 4, с. 109—136, (перевод А. Плитченко).

5. Маадай-Кара: Горно-Алтайск, 1979, (поэтический перевод А. Плитченко).

6. Маадай-Кара, Новосибирск, 1981 (Перевод А. Плитченко).

7. Маадай-Кара: в кн.: Алтайские героические сказания, М., 1983, с. 10—198. (Перевод А. Плитченко).

8. Очы-Бала: анда ок, с. 199—286 (Перевод А. Плитченко).

ПРОЗАИЧЕСКИЙ ЧӨРЧӨКТӨР, СООЛЫНДАР, КЕП-КУУЧЫНДАР

Алтай тилге чыккандары

1. Боро кушкаш ла Өркө. Жууну: Алтай албатынын чүмдү сөстөри, Горно-Алтайск, 1963.

2. Сагыкан. — Алтайдын чолмоны. 1975, 12 ноябрь.

3. Керсү Табычак. — Алтайдын чолмоны, 1975, 3 апрель. И. Б. Шинжин бичиген.

4. Керсү Табычак. — Альманах «Туулардын жылдызы», Горно-Алтайск, 1976, с. 84—86. И. Б. Шинжин белетеп, кепке салган.

5. Топшуур ла иклинин табылганы. Бичикте: Алтай кеп-куучындар. Горно-Алтайск, 1994, с. 281—282. И. Б. Шинжин бичиген.

6. Топшуур керегинде. Анда ок, с. 182—183. И. Б. Шинжин бичиген.

7. Сабрагка. Анда ок, с. 287. Е. Е. Ямаева бичиген.

8. Ойрот-каан. Анда ок, с. 291. А. Санашкин бичиген.

9. Ай-Бырканнаг түшкен эржине. Анда ок, с. 292. И. Б. Шинжин бичиген.

10. Күн-Быркан жери. Судур-суу ээзи сургулдын кыс. Анда ок, с. 293. И. Б. Шинжин бичиген.

11. Көөркий-Бараан. Анда ок, с. 293—294. И. Б. Шинжин бичиген.

12. Кайракан. Анда ок, с. 284. И. Б. Шинжин бичиген.

13. Генери-каан. Анда ок, с. 295. И. Б. Шинжин бичиген.

14. Ак-Буркан Алтайга түжер. Анда ок, с. 335—337. А. Санашкин бичиген.

15. Кадын сууны бууза. Анда ок, с. 337. А. Санашкин бичиген.

16. Калганчы чак. Анда ок, с. 342—344. К. Е. Укачина бичиген.

17. Алтай кайдын табылганы (И. Б. Шинжинин айыл көмзөинег) — Алтайдын чолмоны, 4 апрель, 1995.

18. Куучындар: Алмысты атканым. Айкуул. Киндик ле Жепийим деп камдардын жишкени. Анектог. Бөрүге кой до кабырткан гужым бар. — Алтайдын чолмоны газет, 5 апрель, 1995. — Л. Чекуракова белетеп кепке салган.

19. Кайчынын санаа-пүүүлелери: Алтай жери, калык-жоны керегинде. Аракызак жүрүм керегинде. Жебрен корумдарды касканы керегинде. Быркан жаг керегинде — Т. М. Садалова белетеп кепке салган — Алтайдын чолмоны, 4 апрель, 1995.

А. Г. Калкинин алтай тилге чыккан үлгерлери — «Алтайдын чолмоны» газетте

1. Лияттердин кожоны. — 1949, 8 март.

2. Москваны көрдим. — 1949, 1 май.

3. Малчы. — 1949, 10 июль.

4. Бригадир. — 1950, 25 июль.

5. Бистинг жараш школодо. — 1951, 1 сентябрь.
6. Күстинг күнинде. — 1951, 8 сентябрь.
7. Комбайн. — 1951, 2 октябрь.
8. Колхозтынг узы. — 1951, 2 октябрь.
9. Амыр-энчүге жөмөттө. — 1951, 10 октябрь.
10. Малчы Күндүбей. — 1952, 4 май.
11. Адын сенинг ундылбас. — 1981, 14 март.
12. Эл-төрөбндү Эре-Чуй. — 1981, 1 май.
13. Колхозтынг узы. Бичикте: И. Б. Шинжин. Кайчы А. Т. Калкин. Горно-Алтайск, 1984, с. 124.
14. Амыр-энчүге жөмөлтө. — Анда ок, с. 127.
15. Адын сенинг ундылбас. — Анда ок, с. 128—129.
16. Эл-төрөбндү Эре-Чуй. — Анда ок, с. 129—130.

Орус тилге кенке чыккан үлгерлер

1. Песня пастуха. Сб. «Заря над Алтаем», Барнаул, 1954, с. 83. (Перевод К. Козлова).
2. Табушник. Сб. «Заря над Алтаем», Барнаул, 1954, с. 84. (Перевод К. Козлова).

А. Г. КАЛКИНИНГ ИНСТИТУТТЫНГ АРХИВ-КӨМЗӨЗИНДЕ ЖАТКАН ТЕКСТТЕРИ

Кай чөрчөктөр

1. Темене-Коо. С. С. Суразаков бичиген, Улаган журт, 1948, инв. № 16.
2. Караты-каан. П. К. Чақырова бичиген, Горно-Алтайск, 1949, инв. № 17.
3. Кан-Шүлүтүй. П. К. Чақырова бичиген, Горно-Алтайск, 1949, инв. № 16.
4. Сары-чоокыр атту Таңжын-бий. А. Кайгина бичиген, Горно-Алтайск, 1950, инв. № 147.
5. Темир-Бөкбө. В. Адаров бичиген. Горно-Алтайск, 1950, инв. № 16.
6. Суржы-баатыр. В. Адаров бичиген, Горно-Алтайск, 1952, инв. № 16.
7. Алын. Ким бичиген. 1953, инв. № 16.
8. Кан-Пүдей. Е. Е. Ямаева бичиген. Горно-Алтайск, 1984, инв. № 351.
9. Эжен-Бодо. Е. Е. Ямаева бичиген. Горно-Алтайск, 1984, инв. № 351.

Тегин чөрчөктөр

1. Бойын бодобос борсык. Е. Е. Ямаева бичиген. Горно-Алтайск, 1984, инв. № 351.
2. Тооргынын чоокыр болгоны. М. А. Толбина бичиген, инв. № 354.
3. Чык-Чыгарбас. М. А. Толбина бич., инв. № 345.
4. Тасгаракай. М. А. Толбина бичиген. инв. № 345.
5. Токус Мойтрак, жаньс Шалтырак. М. А. Толбина бич., инв. № 345.
6. Тенек-Уул. М. А. Толбина бич., Жабаган ж., 1981—1982, инв. № 343.
7. Жееремей. М. А. Толбина бич., Жабаган ж., 1981—1982, инв. № 343.
8. Лай ла Кыш. И. Б. Шинжин бич., Горно-Алтайск, 1978, инв. № 311.
9. Ойрот-Мерген. И. Б. Шинжин бич., Горно-Алтайск, 1978, инв. № 311.
10. Боро кушкаш ла Өркө. И. Б. Шинжин бич., Жабаган ж. инв. № 310.
12. Алтай ла казах кижги керегинде чөрчөк. И. Б. Шинжин бич., инв. № 318.
13. Түлкенеке. К. Е. Укачина бич., 1975, инв. № 318.

14. Адару ла жылан керегинде. Л. Кокышев бич., инв. № 32.
15. Эки карындан. Г. Кадин бич., 1963, инв. № 16.
16. Бөкө Жадагайдын жүрүмү. Е. Е. Ямаева бич., 1981, инв. № 324.
17. Мечора. Е. Е. Ямаева бич., 1981, инв. № 324.
18. Бекнейдинг салымы. Е. Е. Ямаева бич., 1981, инв. № 324.
19. Кыпчактар, тодоштор керегинде ыргай агаш. К. Е. Укачина бич., инв. № 323.
20. Сары-чоокыр кеске чычкан айлын айылдаганы. К. Е. Укачина бич., инв. № 323.
21. Аргачы ла Күжүрчи. А. А. Коноев бич., Жабаган ж., 1978, инв. № 307.
22. Жастыра кылык ла жаман сагыш. Инв. № 17.
23. Адару ла Салаш. Инв. № 16.
24. Боро кушкаш ла күжүл. Инв. № 17.
25. Акчабай. Инв. № 16.
26. Солодой-Мерген. Инв. № 147
27. Кызыл-Өбч, Мее-Баш ла Кызыл-Жодо. 1956, инв. № 66.
28. Астам ла Сыргачы. Инв. № 147.

Сооңилдар, кеп-куучилдар

1. Андар жылга киргени керегинде. К. М. Макошева, 1973, инв. № 264.
2. Ану керегинде чөрчөк. К. Е. Укачина бич., 1973, инв. № 264.
3. Мааны керегинде чөрчөк. К. Е. Укачина ла К. М. Макошева бич., 1973, инв. № 264.
4. Бөкө кижиге керегинде легенда. К. Е. Укачина ла И. Б. Шинжин бич., инв. № 272.
5. Андаар тушта кай кайлаганы керегинде. Е. Е. Ямаева бич., 1984, инв. № 351.
6. Сокор журукчы Табыт-Шуурат керегинде. Е. Е. Ямаева.
7. Алтай топшуурдыг жүзүн-жүүлү ойнооры. И. Б. Шинжин бич., 1984, инв. № 353.
8. Алтай-Буучай чөрчөккө туштаганы. И. Б. Шинжин бич., 1984, инв. № 353.
9. Топшуур ла икилиниг бүткени. И. Б. Шинжин бич., инв. № 353; Е. Е. Ямаева бич., 1984, инв. № 351.
10. Топшуур керегинде. И. Б. Шинжин. 1984, инв. № 353.
11. Алтай кам керегинде. И. Б. Шинжин, 1984, инв. № 353.

Куучилдар

1. Озогы өйдө эки бай кижиниң куучиндашканы (чын болгон керек). Бичигени И. Б. Шинжин, 1973, Жабаган ж., инв. № 264.
2. Шулмус Шуну. И. Б. Шинжин бич., 1978, инв. № 307.
3. Иркит улус (Гузугаш) Кочкорбайды өлтүргени керегинде. И. Б. Шинжин бич., Жабаган ж., 1979. Инв. № 310.
4. Тоо билбес кижиге керегинде куучын. И. Б. Шинжин бич., 1979, инв. № 311.
5. Чүнкреш. И. Б. Шинжин бич., Жабаган ж., 1978, инв. № 311.
6. Эзениң уулы Эр-Чадак. И. Б. Шинжин бич., инв. № 310.
7. Айу андаганы. М. А. Голбина бич., Жабаган ж., 1981—1982. Инв. № 343.
8. Тогуз уулду Годрой. М. А. Голбина бич., инв. № 345.

9. Чай, аракы ла танкы. М. А. Голбина, инв. № 345.
10. Лирменгянчи чакга анчылардыг жүрүминен куучылар. М. Э. Калкина бич., 1984, инв. № 351.
11. Кан-Оозы аймактагы Алтай-Туунун бажында Ай-аткан деп јер керегинде соојын. М. Э. Калкина бич., 1984, инв. № 351.
12. Кайчы Келер-Куштын өдүми. Е. Е. Ямаева бич., инв. № 351.
13. Кайчы Сабрагга керегинде куучын. Е. Е. Ямаева бич., 1984, № 351.

А. Г. КАЛКИНИНГ ЈҮРҮМИ ДЕ ТВОРЧЕСТВОЗЫ КЕРЕГИНДЕ ЛИТЕРАТУРА

1. С. С. Суразаков. Алтай баатырлар. III том, Горно-Алтайск, 1960, с. 377—378.
2. И. Шинжин. Алтай кай — Москвада. — «Алтайдыг чолмоны» газет, 1972, 14 декабрь.
3. С. С. Суразаков. Биография сказителя А. Г. Калкина, Маадай-Кара, М., 1973 с. 439—442.
4. С. С. Суразаков. Репертуар сказителя А. Г. Калкина — В кн.: Маадай-Кара, М., 1973, с. 442—444.
5. С. С. Суразаков. О вариантах «Маадай-Кара», записанных от сказителя А. Г. Калкина. — В кн.: Маадай-Кара, 1973, с. 445-451.
6. И. В. Пухов. Алтайский народный героический эпос. Маадай-Кара, М., 1973.
7. С. Суразаков. Кайчы Алексей Калкинге — 50 јаш — Алтайдыг чолмоны. 1975, 3 апрель.
8. Г. Кондаков. Маадай-Кара, Алтайский героический эпос. ж. Сибирские огни, № 9, 1974, с. 182—183.
9. И. Шинжин. Под струны топшуура. — Звезда Алтая. 1975, 3 апреля.
10. И. Шинжин. Ады чыккан кайчы. — Альманах «Туулардыг жылдызы», Горно-Алтайск, 1975, с. 20—23.
11. И. Шинжин. Кур курчаткан айылчылар. — Алтайдыг чолмоны. 1975, 27 август.
12. И. В. Пухов. Героический эпос тюрко-монгольских народов Сибири. Общность, сходства, различия. — В кн.: Типология народного эпоса. М., 1975, с. 12—63.
13. Р. А. Шерхунаев. Невцов благородное племя. Иркутск. 1977, с. 161—176.
14. Б. Бедуров. Јайалта түгенбес, кай үзүлбес. — Алтайдыг чолмоны, 1976, 14 апрель.
15. Г. Шинжин (И. Б. Шинжин). Чөрчөктө дө чын бар. — Альманах, Туулардыг жылдызы. Горно-Алтайск, 1976, с. 112—117.
16. И. Б. Шинжин. Современные алтайские сказители. — В кн.: Эпическое творчество народов Сибири и Дальнего Востока. Якутск, 1977, с. 204—205.
17. И. Шинжин. Современный алтай кай. — В кн.: «Джангар» и проблемы эпического творчества тюрко-монгольских народов, Элиста, 1978, с. 26—27.
18. Л. Лоншарева. «Струны твои, топшуур мой, нежно звенят»... «Алтайская правда», 1978, 21 января.
19. С. Суразаков. Алтайский героический эпос и сказание «Маадай-Кара», — в кн.: Маадай-Кара, Горно-Алтайск, 1979, с. 255—262.
20. Г. Шинжин (И. Б. Шинжин). Кайчылар угы үзүлбеген јерлер. — Алтайдыг чолмоны. 1979, 19 апрель.

21. И. Б. Шинжин. Современный алтайский кай. — В кн.: «Джангар» и проблемы эпического творчества тюрко-монгольских народов. М., 1980, с. 265—268.
22. А. Кудрия. Алтайский Гомер. — «Омская правда», 1981, 28 августа.
23. А. Кудрия. Сказитель. — Звезда Алтая, 1981, 7 ноября.
24. С. С. Суразаков. Сказание «Маадай-Кара» (запись от А. Г. Калкина) — В кн.: Из глубины веков. Горно-Алтайск, 1982, с. 97—142.
25. И. Б. Шинжин. К вопросу о преемственности в формировании народных сказителей (о династии сказителей Калкиных), — В кн.: Алтайский фольклор и литература. Горно-Алтайск, 1982, с. 121—126.
26. В. Евсюков, С. Комиссаров. По-русски, значит, для всех, ж. Сибирские огни, № 1, 1983, с. 156—160.
27. И. Шинжин. Алтай кайчылар. — Алтайдың чолмоны, 1983, 2 сентябрь.
28. И. Шинжин. Сравнительный анализ вариантов сказания А. Калкина «Очы-Бада» (1951, 1977), — В кн.: Национальное наследие и современность. Горно-Алтайск, 1984, с. 138—146.
29. И. Б. Шинжин. Кайчы А. Г. Калкин. (Монография), Горно-Алтайск, 1984.
30. И. Б. Шинжин. Сказитель А. Г. Калкин. Горно-Алтайск, 1987, 48 с.
31. И. Б. Шинжин. Преемственность сказительского искусства. — Юунтыда: Фольклорное наследие народов Сибири и Дальнего Востока. Горно-Алтайск, 1986, с. 194—196.
32. З. С. Казагачева. «Алтай баатырлар» — издание алтайского эпоса. — Юунтыда: Фольклорное наследие народов Сибири и Дальнего Востока. Горно-Алтайск, 1986, с. 237—238; 241—242.
33. К. Е. Укачина. Алтайдың ат-перезу кайчызы Алексей Калкин керетинде сөс. Бичикте: Алексей Калкин. Ай-Сологой до Күн-Сологой. Горно-Алтайск, 1989, с. 3—12.
34. К. Е. Укачина. Кайчының үни — ол жебрен де эмзиги Алтайдың үни. — Алтайдың чолмоны, газет, 1995.
35. Л. Чекуракова. Кайчының айбылында. — Алтайдың чолмоны, 1995, 5 апрель.
36. А. Суразаков. Голос из вечности. Жур. Кан-Алтай, № 1, 1995, с. 2.
37. С. С. Суразаков. Биография сказителя А. Г. Калкина (кыскарта), ж. Кан-Алтай, 1995, с. 3—5, ж. № 1.
38. З. С. Казагачева. Сказитель — Алтайская фольклористика — современность. Кан-Алтай, № 1, 1995, с. 6—9.
39. Г. М. Садалова. Три мира сказителя. Кан-Алтай, № 1, 1995, с. 12.
40. В. Хохолков. Рансод Горного Алтая. — Кан-Алтай, № 1, 1995, с. 13.
41. Н. Ялатов. Воспоминания. Кан-Алтай, № 1, 1995, с. 14.
42. И. Б. Шинжин. Сквозь века и поколения: Жизнь эпического сюжета во времени и в поколениях сказителей. — В кн.: Фольклорное наследие Горного Алтая. — Горно-Алтайск, с. 201—203.
43. И. Шинжин. Кайчылар да кай чөрчөктөр. — Алтайдың чолмоны, 1994, 7 июль.
44. И. Б. Шинжин. Сказитель А. Г. Калкин. — Алтай баатырлар, XII том, 1995, с. 253—255.

БАЖАЛЫКТАР

Кире сөстүнг ордына	3
Баштапкы бажалык. КАЙЧЫЛАР УГЫ ҮЗҮЛБЕГЕН	9
Экинчи бажалык. КАЙЧЫ ГРИГОРИЙ ИВАНОВИЧ КАЛКИН	13
Үчүнчи бажалык. КАЙЧЫНЫНГ БИЛЕЗИ. БАЛДАРЫ	20
Төртүнчи бажалык. ЈАНҒЫ КАЙЧЫНЫНГ ТУУЛҒАНЫ	26
Бежинчи бажалык. УЛУ УЛАГАШЕВЛЕ ТУШТАЖУ	35
Алтынчы бажалык. ЈАРЛУ КАЙЧЫЛАРДЫНГ ШКОЛЫ	39
Јетинчи бажалык. КАЙЧЫЛАР АДА-ТӨРӨЛ УЧУН УЛУ ЈУУ ОЙИНДЕ	47
Сегизинчи бажалык. ЈИИГ КАЙЧЫНЫНГ МАРГААНДА ЈЕНҮЗИ. МОСКВАДАГЫ ТУШТАЖУЛАР	54
Тогузынчы бажалык. ЈАКШЫ БА. ТАНЫШ МОСКВА!	67
Оннынчы бажалык. КАЙ ЧӨРЧӨКТӨРДИНГ УЧУРЫ	71
Он биринчи бажалык. КАЙ ЧӨРЧӨКТӨРДИНГ АҒЫЛУ ЧҮМИ	134
Он экинчи бажалык. АЛЕКСЕЙ КАЛКИННИНГ ПРОЗАИЧЕСКИЙ ЧӨРЧӨКТӨРИ	141
Он үчүнчи бажалык. КАЙЧЫНЫНГ СООЈЫНДАРЫ. КЕП-КУУЧЫНДАРЫ	153
Он төртүнчи бажалык. А. Г. КАЛКИН — ҮЛГЕРЧИ	162
Он бежинчи бажалык. КАЙЧЫНЫНГ ҮЛГЕРЛИКТЕ МАРЫ	181
Он алтынчы бажалык. КАЙЧЫЛАР УГЫ УЛАЛҒАНЧА	189
Калганчы сөс	197
Кайчы А. Г. Калкининг репертуарынаг	210
А. Г. Калкининг жүрүми ле творчествозы керегинде литература	214

ШИНЖИН Иван (Таныспай) Баксурович СКАЗИТЕЛЬ А. Г. КАЛКИН

На алтайском языке

Фотошпикки: В. НОВИКОВА, В. КУТЕРГИНА,
А. КОНОЕВА, Б. КУШКУЛИНА, П. ТОХНИНА.

Художественный редактор Э. В. Бабрашев. Художник И. И. Ортоңулов.
Технический редактор М. Т. Кумдус. Корректор Е. Д. Бельякова.

Сдано в набор 12.11.1995. Подписано в печать 17.10.1996. Формат 84x108¹/₁₂.
Бум. офс. № 1. Тираж 1000. Заказ № 4156.

23500

2220

23500